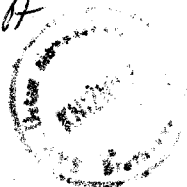

JAZYKOVEDNÝ ÚSTAV EUDOVÍTA ŠTÚRA

SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

Jh
01896/8

1

ROČNÍK XXIII, 1972

VYDAVATELSTVO SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

OBSAH

Vladimír A. Artemov: Intonacija, intonacionnyj variant, intonacionnyj invariant i intonema	3
Klára Buzássyová: Príspevok ku kontrastívnemu skúmaniu kategórie určenosti (maďarčina-slovenčina)	13
Tibor Zsilka: Štatistický výskum morfológickej štruktúry poézie	26
Adriana Ferencíková: Časová spojka <i>čím</i> a jej prefixované varianty v slovenčine	36
Ján Doruľa: Z histórie slov <i>hospoda</i> a <i>hostinec</i> v slovenčine	45

Rozhlady

Juraj Furdík: O slovtovorných výskumoch v súčasnej francúzskej jazykovede	57
Jan Průcha: O některých vztazích psycholingvistiky a sociolingvistiky.	66

Správy a posudky

Docent Ján Oravec päťdesiatročný. J. Horecký	77
Šaumian, S. K.: Filosofskije voprosy teoretičeskoj lingvistiki. J. Horecký.	78
Benveniste, E.: Le vocabulaire des institutions indo-européennes. Š. Ondruš.	79
Marcus, S.: Poetičá matematicá. J. Horecký	81
Worth, D. S. — Kozak, A. S. — Johnson, D. B.: Russian Derivational Dictionary. J. Bosák	82
Voprosy frazeologii. 3. J. Mlacek	85
Kačala, J.: Doplnok v slovenčine. J. Horecký	90
Manual of Lexicography. M. Ivanová-Šalingová.	91
Achmanova, O. — Mikaelanova, G.: The Theory of Syntax in Modern Linguistics. E. Ružičková	96
A Magyar Nyelvjárások Atlasza. [Atlas maďarských nářečí.] F. Sima.	98
Coseriu, E.: Einführung in die transformationelle Grammatik. V. Krupa.	100
Dvonč, L.: Bibliografia slovenskej jazykovedy za roky 1961—1965. M. Marsinová	101
Jazykovedné sympóziu o modálnej výstavbe výpovede v slovanských jazykoch. J. Oravec	103

СОДЕРЖАНИЕ

Владимир А. Артемов: Интонация, интонационный вариант, интонационный инвариант и интонема	3
Клара Бузашишова: Контрастивное исследование категории определенности (венгерский язык — словацкий язык)	13
Тибор Жилка: Статистический анализ морфологической структуры поэзии.	26
Адриана Ференчикова: Временный союз <i>čím</i> и его префиксальные варианты в словацком языке	36
Ян Доруля: Из истории слов <i>hospoda</i> и <i>hostinec</i> в словацком языке	45

Обзор

Юрай Фурдик: Исследования по словообразованию в современном французском языке	57
Ян Пруха: О некоторых отношениях психолингвистики и социолингвистики.	66

Сообщения и рецензии

К пятидесятилетию доцента Яна Оравца. Я. Горецки	77
Шаумян, С. К.: Философские вопросы теоретической лингвистики. Я. Горецки	78

JAZYKOVEDNÝ ÚSTAV EUDOVÍTA ŠTÚRA

SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

ROČNÍK XXIII, 1972

VYDAVATELSTVO SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

THE LINGUISTIC JOURNAL

of the Eudovít Štúr Linguistic Institute of the Slovak Academy of Sciences

Volume XXIII, 1972

Published semianually in 104 pp. by the Publishing House
of the Slovak Academy of Sciences

Address of the Editorial Board:
Bratislava, Nálepková 26, Czechoslovakia

Subscriptions are obtainable from ARTIA, Praha 1, Ve Smečkách 30, P. O.
Box 790.

*

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Института языковедения им. Людовита Штура Словацкой академии наук
Том XXIII, 1972

Издается два раза в год на 104 стр.

Издательство Словацкой академии наук

Адрес редакции: Bratislava, Nálepková 26, Чехословакия

Подписки принимает ARTIA, PRAHA 1, Ve Smečkách 30. P. O. Box 790.

Redakčná rada:

J. Bosák (výkonný redaktor), J. Horecký (hlavný redaktor), I. Kotulič,
Á. Král, V. Krupa, F. Miko, E. Pauliny, Š. Peciar, J. Ružička, E.
Sekaninová, V. Schwanzer, J. Štolc.

ИНТОНАЦИЯ, ИНТОНАЦИОННЫЙ ВАРИАНТ,
ИНТОНАЦИОННЫЙ ИНВАРИАНТ И ИНТОНЕМА *

ПРОФ. Д-Р В. А. АРТЕМОВ

Вице-президент Международного общества по фонетическим знаниям, научный руководитель Лаборатории экспериментальной фонетики и психологии речи Московского государственного педагогического института иностранных языков им. М. Тореца

1. *Язык и речь.*

Язык понимается автором как средство вербального общения людей между собой, а речь как процесс этого общения. Язык образует систему систем единиц и правил речевого общения. Одна из этих систем — звуковая система. Ее действительностью служит звучащая речь.

Однако проникнуть через звучащую речь в область языка не так-то легко, как может показаться с первого взгляда.

2. *Через анализ речи к правилам языка.*

Путь раскрытия правил языка через анализ речи, указанный в свое время еще Л. В. Щербой (1931), вполне надежен, но, по ряду причин, очень сложен и труден.

Во-первых, информация о языке, в частности о его звуковой системе, непосредственно воспринимаемая с устной речи, своеобразно переплетена с информацией, носящей экстра-языковой характер.

Непосредственная информация, содержащаяся в устной речи, сообщает нам что-то о действительности (Павловские среды, 1954—1956), о говорящем человеке, а также об отношении говорящего человека к действительности; о том речевом поступке, который он совершает, что-то высказав; о его поле и возрасте; о типе его высшей нервной деятельности; о состоянии здоровья; об умственном развитии; об общей культуре; о том, о чем собеседник не говорит прямо, т. е. о том, чего он не реализует лексически и синтаксически.

Во-вторых, язык присутствует в речи не в инвариантах составляющих его единиц, а в их конкретном использовании данным человеком в данном конкретном случае общения посредством языка. Только статистически

* Článok je venovaný prof. E. Paulinymu k jeho 60. narodeninám. (Pozri Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Philologica, 23 — v tlači.)

можно извлечь из них языковые инварианты, в частности, звуковые инварианты.

В-третьих, информация о системе языка в звучащей речи обусловлена собственно лингвистическими особенностями языка, такими как весьма малое количество языковых единиц, их разноразмерная встречаемость и многозначность.

3. Надежный индикатор языка в речи — ее акустические характеристики.

Согласно развиваемой нами в ЛЭФИПР (Лаборатория экспериментальной фонетики и психологии речи) коммуникативной теории речи (Артемов, 1958; 1962; 1964), устная речь состоит из ряда взаимосвязанных звеньев: артикуляционного, акустического, перцептивного, семантического, смыслового и поступочного. Как показали многочисленные экспериментально-фонетические и экспериментально-психологические исследования, проведенные в ЛЭФИПР (Артемов, 1960; 1960 а), наиболее надежным и наиболее удобным для языковых измерений речи служит акустическое звено.

4. В речи сочетаются вариативное и инвариативное.

В жизни хорошо известны два на первый взгляд противоречивых факта.

Первый — речь каждого из нас настолько уникальна, что никто не может повторить с достаточной точностью только что сказанное им.

Второй — мы легко понимаем друг друга на родном языке и можем научиться понимать на иностранном.

Следовательно, в речи каждого из нас сочетается индивидуальное и общее, речевое и языковое, вариативное и инвариантное. При этом вариативное проявляется в двух планах: персональном и типологическом, т. е. как данная конкретная интонация и как интонационный вариант, определяемый профессией, культурным уровнем, языковым диалектом.

5. Новый аспект в понимании интонации.

До сих пор под интонацией мы понимали, и понимали правильно, такое наблюдаемое в устной речи явление языка, при помощи которого смысловое содержание предложения, его коммуникативное значение и синтаксический строй получают свое конкретное выражение. Иначе говоря, при помощи интонации предложение становится фразой (Артемов, 1953). Интонация, как мы говорили, служит также средством различения стилистических особенностей речи и отличает орфоэпически правильное произношение (Артемов, 1965).

Физически интонация является относительной структурой взаимосвязанных и изменяющихся во времени: частоты колебаний основного

тона и интенсивности, а именно, их диапазонов, интервалов и уровней, а также общей произносительной энергии.

Интонация воспринимается (вместе с лексикой, синтаксическим строем и стилистическими особенностями фразы) как своеобразная звуковая структура высоты тона, громкости и долготы расчлененная во времени паузами и ударениями.

Интонация в ее слуховом восприятии образует структурное единство мелодии акцентного членения, темпа и ритма, имеющее то или иное коммуникативное значение.

Речевая интонация обусловлена особенностями коммуникации и смысловым содержанием фразы, она вплетена в речевые поступки людей, общающихся посредством языка.

Все это правильно. Но на данном этапе наших исследований требуется более тщательно разграничить в речевой интонации языковое и собственно речевое; общее и частное; инвариантное, вариативное и персональное. Разумеется, это разграничение конечной задачей имеет указание на тесную связь разграничиваемых сторон интонации.

Чем больше мы ведем экспериментально-фонетических и экспериментально-психологических исследований, тем больше убеждаемся в том, что звучание как таковое также служит существенным элементом системы языка. Единицами нашего языка служит не только фонемы, лексемы и синтаксические конструкции, но также и интонационные структуры, интонымы. Подчас мы не замечаем подлинной языковой роли интонации, даже там, где эта роль достаточно прояснена, т. е. в предложении. До сих пор официальные грамматики в разделе синтаксиса не отводят интонации подобающего ей места, равноправного, допустим, с ролью грамматического согласования членов предложения или с порядком слов в предложении. Хотя совершенно ясно, что иногда члены предложения определяются также и интонационно, а роль интонации в разграничении типов предложений подчас заглавная (Антипова, 1965), а при разграничении их видов иногда единственная (Ревтова, 1963).

Мы совсем не обращаем внимания на то, что интонационные различия фонем делают речь модально различной. Это так называемый тембр речи. Решение этого вопроса еще требует современного электро-акустического анализа речи. Но и сейчас возможно предположить, что тембр сомнения, гнева, ласки и других изъявлений чувств и воли не меняет спектрального состава фонем, а придает им особую интонационную окраску, акустическая природа которой все еще неизвестна. Вот почему мы всегда выражали тем, кто пытался рассматривать тембр как один из компонентов интонации. Это не компонент интонации, а ее фонемное проявление, ее реализация на уровне фонем. Но это языковое явление, так как оно

одинакого присуще единицам речи различных индивидуально-типологических характеристик. Это общее, инвариантное, т. е. языковое в речи.

Мы не различаем значения слов по *интонационным* признакам, но ведь этого не делается ни в китайском (Галенович, 1959), ни во вьетнамском (Нгуси Хай Зыонг, 1963), ни в других тональных языках. Тон китайского языка вовсе не его интонация, хотя физические составляющие тона и интонации одни и те же — это частотные силовые и темпоральные диапазоны, интервалы и уровни. Нечто сходное сохранилось и в европейских языках в ударении. Изменение места ударения меняет значение слова. В то же время ударение физически характеризуется своеобразным соотношением частоты основного тона, силы произнесения и длительности, т. е. теми же акустическими составляющими, что и тон тональных языков. И эти физические характеристики ударений сами по себе непосредственно не имеют языковой функции, так как они различно сочетаются в различных языках.

Недавно нам удалось показать, что реалистический и романтический стиль в устном исполнении отрывков различаются интонационно по частотным силовым и темпоральным диапазонам, интервалам и уровням (Айвазова, 1964).

Столь мощен интонационный пласт языка. Но он лежит не по горизонтали фонемного, лексического, грамматического и стилистического уровней языка, а как бы пронизывает их вертикально.

Мы коснемся только синтаксического и интонационного пересечения языковых систем. Мы ограничиваем себя синтаксической интонацией. Таковы экспериментальные факты, которыми мы располагаем.

6. *Интомема или интонационный инвариант?*

Мы общаемся посредством фонем. Однако, общим в фонеме, т. е. языковым является лишь немного, а именно относительные спектральные структуры, т. е. сочетание всего нескольких составляющих из весьма многих составляющих. То же самое можно сказать и о словах. Мы называем вещи словами, но слово от слова отличается весьма немногим, иногда только одной фонемой: *мол, мал, мул, мыл, мил, мел*. Так что же в акустических характеристиках слов языкового? Акустические структуры слов в целом или только различающие слова звуки, т. е. фонемы: *о, а, у, ы, и, э?* Это очень серьезный и очень сложный вопрос.

Обратимся к аналогии. Слесарь работает слесами различных сортов, каждый из которых отличается от других лишь какой-либо одной деталью, чаще всего формой схватывающих лопастей. Так чем же работает слесарь — клещами или только схватывающими лопастями? При этом данный сорт

клещей отличается от других не величиной, весом или чем-либо подобным, а именно формой охватывающих лопастей; общим в данном сорте клещей будут именно они, а не что-либо другое.

То же самое мы подмечаем и в отношении языковых единиц, как орудий общения. Некоторые из них отличаются одна от другой весьма небольшим числом различающих их признаков, иногда даже одним. Так чем же мы общаемся: данной единицей языка в ее своеобразном целом, допустим, фонемой или только ее различительными признаками (различительным признаком)? Жизнь убедительно свидетельствует о том, что мы общаемся единицами языка в их целом. А допущенное нами определение языка, как речевого инварианта, присущего всем данным вариативным единицам речи, заставляет нас сделать логический вывод о том, что мы общаемся только различительными признаками, так как только их сочетание и составляют звуковую систему языка как орудия общения.

Понятие различительного (дистинктивного) признака, выдвинутое за последнее время с целью анализа фонемы, как явлений языка, оказалось весьма плодотворным практически, так как позволило свести все акустические особенности звуков языка к некоторому списку бинарно противопоставленных признаков. Это позволило осуществлять грубый синтез фонем различных языков, достаточный для их практического распознавания (Фант, 1964).

Но понятие различительного признака еще более усложнило и без того чрезвычайно сложную проблему фонемы, как простейшей единицы языка. Дело усложнилось еще и тем, что к анализу фонем были привлечены электроакустика и математика, вследствие чего стали рассматривать фонему как инвариант ее вариантивных проявлений в потоке речи.

Итак, противоречие налицо. — С одной стороны, фонологический анализ, т. е. разложение системы фонем и каждой отдельной фонемы на дистинктивные признаки на том основании, что эти признаки присущи звукам в их функции различать значения слов и их грамматические формы, приводит к пониманию фонемы как кучка весьма небольшого числа различительных признаков.

С другой стороны, физико-математический анализ фонемы приводит к ее пониманию как усредненной совокупности признаков, постоянно и необходимо присутствующих во всех проявлениях (вариантах) фонемы в речи в заданных условиях (в определенной позиции) и независящих от внеязыковых ее характеристик.

Все это относится и к интонации. Возникает вопрос, следует ли понимать языковое в речевой интонации как совокупность различительных признаков? А, как известно, в некоторых видах интонации, допустим, повество-

вательных предложений различительный признак оказывается в единственном числе (Ревтова, 1963). Или такой путь ложен?

Если мы дадим отрицательный ответ, то возникнет не менее сложный вопрос, как найти физико-математическим путем интонационный инвариант той или иной интонации, являющийся совокупностью ее акустических характеристик, постоянно и надежно присутствующих в произнесении данного типа и вида интонации статистически достаточным числом лиц, образующих группу в математическом смысле этого слова?

Итак интонема или интонационный инвариант? А, может быть, и то и другое, но в разных аспектах анализа? Обратимся к рассмотрению фактов, полученных в многочисленных исследованиях интонации английского, немецкого, французского, русского, украинского, узбекского, китайского и других языков, проведенных в ЛЭФИПР.

7. Интонема и интонационный инвариант.

Начать с того, что интонация несет чрезвычайно избыточную информацию по отношению к каждой данной задаче коммуникации. — Как уже говорилось, она несет информацию о реальном или замещаемом ею речевом постушке и, следовательно, о типе и виде предложения, по которому построена данная фраза. Интонация информирует о предикативных отношениях, выраженных во фразе; об отношении к сообщению лица, высказавшего фразу; о его собственном состоянии — интеллектуальном, эмоциональном и волевом; об его индивидуально-типологических чертах; о его общем развитии и культурности; о состоянии здоровья; о возрасте; о поле; о его принадлежности к данной языковой группе; об орфоэпической правильности его речи и т. д.

Как уже было сказано в начале статьи, в силу этих обстоятельств, пока мы еще не умеем вычленять из сложного интонационного сигнала его собственно языковые характеристики.

В нашем методе структурного анализа речевой интонации (Артемов, 1965) мы пошли по пути анализа только тех признаков, которые отличают данный тип или вид интонации от всех других, взятых в исследование, т. е. по пути нахождения релевантных различительных признаков. Это фонологический путь.

И здесь мы заметили следующее:

а) В каждом языке имеется своя особая фразовая интонация, вне зависимости от типа и вида предложения. Например, начало фразы английского языка и конец фразы французского языка более энергичны, чем в русском языке. Это языковый признак интонации, но он не относится к интонеме. В узбекском языке начало фразы характеризуется быстрым

и значительным повышением частоты основного тона и увеличением силы произнесения.

б) Первичные физические свойства, т. е. частота колебаний основного тона, интенсивность и длительность не являются индикаторами языковых особенностей интонации, т. е. не характеризуют ни интоному, ни интонационный инвариант.

в) Истинными индикаторами собственно языковых характеристик интономы и интонационного инварианта служат частотные, силовые, темпоральные диапазоны, интервалы и уровни, а также общая произносительная энергия. Они служат различительными (дистинктивными) признаками интономы и акустическими характеристиками интонационных инвариантов.

г) Интонома типа, вида или подвига предложения может характеризоваться несколькими различительными признаками или даже одним из них.

д) Интонационный инвариант является относительной структурой физических (акустических) характеристик, необходимо присутствующих в речи лица, говорящего правильно на данном языке, и определяемых статистически.

е) Подобно тому, как воспроизведение при помощи синтезатора различных признаков (различительного признака) фонемы не создает эффекта корреспондирующей фонемы, подобно этому воспроизведение различных признаков интономы, нужно думать, не создаст эффекта интонации.

ж) Воспроизведение на синтезаторе относительной структуры физических характеристик интонационного инварианта обязательно даст на выходе акустические характеристики (воспринимаемый образ) корреспондирующей интонации.

з) Частотные диапазоны, интервалы и уровни в европейских языках индицируют, главным образом, коммуникативный тип интонации, т. е. различают повествовательные, вопросительные, побудительные и восклицательные интонации.

и) Предикативные отношения, т. е. конкретизация мысли, высказанной в предложении, осуществляется при помощи ударения, т. е. различного в разных языках соотношения длительности, частоты основного тона и интенсивности произнесения.

к) Членение на смысловые отрезки (синтагмы) осуществляется паузами, частотными, силовыми и темпоральными интервалами, а также ударениями.

л) Синтаксические отношения, выраженные во фразе, осуществляются всеми компонентами интонационных инвариантов.

Таким образом, факты говорят о том, что языковое (общее) дано в речевой интонации в двух планах, в плане интономы и в плане интонационного инварианта, и что это не одно и то же, как нам казалось раньше.

7. Доказательство нашей точки зрения, идущей от второй сигнальной системы высшей нервной деятельности.

Одно из основных положений развиваемой нами коммуникативной теории речи (Артемов, 1969) состоит в утверждении, что если артикуляционный аппарат человека четко дифференцировал какие-то относительные структуры артикуляционных укладов, если, иначе говоря, отработаны относительные акустические структуры речевых сигналов, то это служит индикатором корреспондирующих процессов в корковой деятельности, т. е. в ее второй сигнальной системе. Иначе говоря, это свидетельствует о наличии какого-то языкового явления или правила, пусть еще неизвестного науке о языке. Именно таким путем в ЛЭФИПР были найдены известные грамматикам русского и других языков виды и подвиды повествования. вопроса и побуждения.

Так и в нашем случае наличие двух специфических и различных акустических характеристик общего языкового уровня в речевой интонации свидетельствует по закону индикации о наличии двух планов интонационных обобщений в корковой деятельности человека, плана сигнификации и плана коммуникации, а следовательно и двух функциональных планов интонации, как явления языка: плана интономы и плана интонационного инварианта.

8. Интонома имеет сигнификативную функцию.

Интонома служит для различения речевых поступков, осуществляемых посредством языка, допустим, отличает повествование от вопроса, собственно повествование от наименования, собственно вопрос от вопроса риторического и т. д. Для этих целей в языковых характеристиках интономы оказались общественно отработанными весьма немногие различительные признаки, иногда даже только один из них.

В этом плане интонома подобна фонеме, при помощи которой человек также различает, но не речевые поступки, а предметы и явления и осуществляет это весьма небольшим набором спектральных характеристик, иногда только одной.

9. Интонационный инвариант имеет коммуникативную функцию.

Интонационный инвариант служит языковой характеристикой интонации в ее коммуникативной сущности, статистически освобожденной

от всего неязыкового, экстралингвистического. У интонымы такой функции нет. Акустически интонационный инвариант служит относительной структурой вторичных физических свойств интонации и требует своего математического выражения. Оно представляет собой многомерное функциональное отношение составляющих.

10. *Интоныма и интонационный инвариант — общественно отработанные единицы языка.*

Интоныма и интонационный инвариант являются общественно отработанными единицами языка. Их действительностью служит звучащая речь. Но они еще должны быть извлечены из речи физико-математически.

Интоныма и интонационный инвариант не даны нам непосредственно, а абстрагируются нами от живой, конкретной интонации той или иной фразы со всеми ее неязыковыми наслоениями. Но от этого ни интоныма, ни интонационный инвариант не становится абстракцией. Они реальные, материальные единицы языка. Они могут быть воспроизведены на синтезаторе и услышаны каждым нормально слышащим человеком. Интоныма обусловлена системой языка и системой речевых поступков, поскольку интонымы замечают эти поступки в акте общения. Интонационный инвариант обусловлен коммуникативно и является действительным агентом в процессе общения посредством языка. Интоныма существенна для понимания интонационной системы языка, а интонационный инвариант — для устного ввода в кибернетические устройства, для обучения, особенно программированного, родному и иностранным языкам.

Все семантические смысловые, коммуникативные и модальные особенности интоном и интонационных инвариантов отражены в структуре их акустических свойств и должны быть раскрыты в соответствующих экспериментально-фонетических и экспериментально-психологических исследованиях, носящих фонологический, фонетический и физико-математический характер.

Типы и виды интоном и интонационных инвариантов (соответственно коммуникативным типам и видам предложений) должны стать полноправными составляющими при синтаксическом анализе предложений (Артемов, 1969).

Персональные и индивидуально-типологические характеристики (конкретные интонации и интонационные варианты) не относятся к звуковой системе языка, составляя особенности речи на том или ином языке.

*Москва, Г-146,
2-ая Фрунзенская, 10, кв. 185*

Библиография

- АЙВАЗОВА, С.: Экспериментально-физическое исследование литературных стилей. [Докторская работа.] Москва 1964.
- АНТИПОВА, А. М.: Интонация побудительных предложений в современном английском языке. [Канд. дисс.] Москва 1965.
- АРТЕМОВ, В. А.: Об интонации. In: Вопросы интонации. Москва 1953
- АРТЕМОВ, В. А.: О взаимоотношении физических свойств, воспринимаемых качеств языковых значений и смыслового содержания. *Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft*, 2, 1958, с. 4.
- АРТЕМОВ, В. А.: Экспериментальная фонетика за 40 лет (1917—1957). Ученые Записки 1 МГПИИЯ. 18. Москва, Издательство МГУ 1960.
- АРТЕМОВ, В. А.: Психология речи за 40 лет. Ученые Записки 1 МГПИИЯ. 20. Москва, Издательство МГУ 1960.
- ARTEMOV, V. A.: *Natură comunicativă a limbajului oral*. *Revista de psihologie*, 8, 1962, с. 4.
- АРТЕМОВ, В. А.: Коммуникативная природа устной речи. *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung*, 17, 1964, с. 5.
- АРТЕМОВ, В. А.: Культура речи. Москва, Издательство Знание 1965.
- АРТЕМОВ, В. А.: Метод структурного анализа речевой интонации. Фотопринт 1 МГПИИЯ. Москва 1965.
- АРТЕМОВ, В. А.: Психология обучения иностранным языкам. Москва, Издательство Просвещение 1969.
- ARTEMOV, V. A.: *Speech Intonation. Study of Sounds*, 14, 1969. *Phonetic Society of Japan*.
- ГАЛЕНОВИЧ, Ю. М.: Интонация простого предложения в китайском языке. [Канд. дисс.] Москва 1959.
- НГУСИ ХАЙ ЭБЮНГ: Спектральные характеристики гласных и связанная с ними система тонов во вьетнамском языке. [Канд. дисс.] Москва 1963.
- Павловские среды, тт. 1, П. Ш. Москва, Издательство АН СССР 1954—1956.
- РЕПТОВА, Л. Д.: Интонация повествования в современном английском и русском языках. Чита 1963.
- ЩЕРБА, Л. В.: О тройном аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании. Известия АН СССР, отделение общественных наук, 1931, № 1.

PRÍSPEVOK KU KONTRASTÍVNEMU SKÚMANIU KATEGÓRIE URČENOSTI (MAĎARČINA—SLOVENČINA)

KLÁRA BUZÁSSYOVÁ

1.0. Kategóriou určenosti budeme nazývať v tejto práci sémantickú kategóriu zahrňujúcu určitosť a neurčitosť denotátov, ktorá sa odráža v určitosti a neurčitosti mien, vystupujúcich vo funkcii jednotlivých vetných členov. Táto kategória zahrňuje okrem určitosti a neurčitosti aj iné sémantické komponenty; možno to vyjadriť i naopak — rozličné jazykové kategórie obsahujú ako sprievodný sémantický komponent i určitosť alebo neurčitosť.

1.1. Jednou z čít, ktoré sú pre súčasné lingvistické bádanie vo svete najcharakteristickejšie, je už dlhší čas sústredený záujem o syntaktickú rovinu jazyka, záujem o štruktúru vety. Pritom sa zisťujú jednak zákonitosti, ktoré sú špecifické pre jednotlivé jazyky, jednak zákonitosti univerzálneho charakteru platné pre vetnú stavbu všetkých prirodzených jazykov. Medzi najvšeobecnejšie a konštitutívne vlastnosti vety patrí rozlišovanie nominálnej a verbálnej zložky vety. V generatívnej gramatike má preto syntaktický výskum celkom prirodzene dve základné tematické oblasti: 1. sloveso a prvky, ktoré ho určujú (verbálna skupina); 2. meno a prvky, ktoré ho určujú (nominálna skupina).

Za prvky nominálnej syntagmy, ktorá môže tvoriť podmetovú časť vety, ale môže byť i súčasťou verbálneho doplnenia sa pokladajú tieto komponenty:

1. pádový komponent (*K*);
2. determinátor (*d*), ktorý možno vyjadriť členom alebo zámenom;
3. meno (*N*), pri ktorom môže stáť atribút.

Determinátor je výrazový prostriedok, ktorým sa v jazyku realizuje obsahová kategória určenosti (definitizácie). Táto kategória existuje vo všetkých jazykoch, lebo vlastná nominatívna funkcia, ktorej nositeľom je v jazyku substantívum, môže sa uskutočňovať iba tak, že hovoriaci má možnosť vyčleniť pomenovaný predmet z okruhu všetkých ostatných predmetov, ktoré môžu byť daným pomenovaním označené, a dať ho s príslušným pomenovaním alebo do jednoznačnej súvislosti, čiže môže o ňom hovoriť ako o určitom, jedinečnom, alebo naopak, môže o ňom hovoriť iba ako o predstaviteľovi istej triedy, teda ako o neurčitom predmete. Rozdielne jazyky majú rozdielne prostriedky na vyjadrenie protikladu určitosti/neurčitosti. Kategória určenosti zahrňuje veľmi širokú a rôznorodú sféru jazykových prostriedkov.

Určitý a neurčitý člen v jazyku a príznakové nepoužívanie týchto členov (nulový člen) predstavuje iba istý hraničný prípad, proti ktorému stoja jazyky, v ktorých sa určitost a neurčitost vyjadruje implicitne, spoločne s inými kategóriami, a to prostriedkami, ktorých lexikálny, resp. gramatický charakter je rôznym spôsobom odstupňovaný.

Ukazuje sa, že príznak určitosti nedodáva pomenovaniu iba určitý člen, ale že určitost denotátu sa vyjadruje napr. aj pomocou ukazovacích a posesívnych zámen. Neurčitost sa zasa vyjadruje napr. pomocou neurčitých zámen a neurčitých čísloviek. Určitost a neurčitost mena v nominálnej syntagme sa prejavuje diferencovane v závislosti od toho, či meno je súčasťou vlastnej mennej skupiny (podmetovej časti vety), alebo či tvorí súčasť slovesného doplnenia. Keďže pojem určitosti a neurčitosti súvisí s pojmom známeho a nového, resp. so stupňom komunikatívnej informatívnosti vetných členov, ovplyvňuje vyjadrovanie určitosti a neurčitosti i aktuálne vetné členenie, takže skúmanie určitosti a neurčitosti s problematikou aktuálneho členenia do značnej miery súvisí. V neindoeurópskych jazykoch existuje i vzájomná závislost medzi určitostou a neurčitostou objektu (vetného predmetu) s predmetovým a podmetovým časovaním slovesa. Napr. v maďarčine sa predmet s neurčitým členom alebo bez člena viaže so slovesom v subjektivej konjugácii, kým predmet s určitým členom sa viaže so slovesom v objektivej konjugácii: *A fiú ír egy levelet = Chlapec píše (nejaký) list; A fiú írja a levelet = Chlapec píše list.* V súvislosti s potrebou skúmať kontextové, syntaktické a sémantické podmienky, za akých sa denotát stáva určitým alebo neurčitým, dospievajú viacerí lingvisti k presvedčeniu, že toto skúmanie sa nedá robiť len v medziach tradične chápaného určitého a neurčitého člena. Napr. J. Lyons (1968) poukazuje na to, že tradičné triedenie na „členy“, „osobné zámená“, „ukazovacie zámená“ zatemňuje vzťahy, ktoré sú všetkým týmito „slovným druhom“ spoločné, a to je práve vyjadrovanie určitosti. Práve preto sa v jazykoch, v ktorých je kategória určenosti gramatikalizovaná v podobe člena, prehodnocujú doterajšie teórie o člene; najcharakteristickejšou črtou tohto prehodnocovania je to, že sa hľadajú vzájomné súvislosti medzi členom a inými slovami, ktoré môžu plniť funkciu determinátora, predovšetkým medzi zámenami, čo vedie i k prehodnocovaniu doterajšieho vymedzovania zámen (Postal, 1966).

2.0. Cieľom tohto príspevku ku kontrastívnej maďarsko-slovenskej gramatike¹ je poukázať na niektoré aspekty kategórie určenosti, ako sa nám javia pri konfrontácii maďarčiny so slovenčinou. Keďže slovenčina nemá na vy-

¹ Iniciátormi kontrastívneho výskumu maďarčiny a slovenčiny sú pracovníci Jazykovedného ústavu Maďarskej akadémie vied. V spolupráci s nimi začínajú pracovníci Jazykovedného ústavu E. Štúra SAV pracovať na kontrastívnej maďarsko-slovenskej gramatike.

jadrovanie kategórie určenosti špecifický výrazový prostriedok, akým je v maďarčine gramatický člen, a teda kategória určenosti tu nepredstavuje explicitnú kategóriu, jej skúmaniu sa v rámci gramatických spisov doteraz nevenovala osobitná pozornosť. (Niekoľko cenných podnetov k tejto problematike možno získať z kapitoly *Zámená* spracovanej J. Oravcom v *Morfológii slovenského jazyka*. Okrem toho existuje štúdia F. Miku *Štylistická kategória neurčitosti v spisovnej slovenčine* (1956). Neurčitosť sa tu však skúma výlučne ako štylistický jav, a preto obsah tejto štúdie sa nedotýka skúmania kategórie určenosti ako takej kategórie, ktorá podmieňuje základné štylisticky nediferencované dorozumievanie.) Preto skôr, než sa budeme zaoberať niektorými aspektami vyjadrovania kategórie určenosti v slovenčine v konfrontácii s maďarčinou, uvedieme niekoľko informatívnych poznámok o komplexe problémov, ktoré pri skúmaní kategórie určenosti prichádzajú do úvahy. Sme si pritom vedomí toho, že problematika spätá so skúmaním kategórie určenosti je veľmi zložitá a mnohostranná. Náš príspevok preto chápeme iba ako uvedenie do problematiky a ako pokus o nahodenie niektorých problémov, ktoré bude treba v budúcnosti riešiť.

Pri skúmaní protikladu určitosť/neurčitosť sa vynárajú tieto okruhy problémov:

2.1. Povaha člena. V jazykoch s členom je otázka, či je člen morféma, samostatné slovo, samostatný slovný druh, alebo je iba súčasťou iných slovných druhov. Pri akomkoľvek z týchto riešení môže člen formálne splývať či už s morfémom alebo so slovom, ktoré je súčasťou iného slovného druhu, a preto najzákladnejším problémom je vypracovanie kritérií na jeho presné vymedzenie.

2.2. Ktoré slová plnia v jazyku funkciu člena? Sú to iba „tradične uznávané členy“, napr. v nemčine „der“, „ein“, v angličtine „a“, „the“ a príznakové nepoužívanie týchto členov (nulová forma člena), alebo patria do funkčnej skupiny „člen“ aj iné slová? Táto otázka je zameraná na výrazový plán jazyka. Ak ju prenesieme na obsahový plán, možno ju formulovať takto: Aké funkcie spĺňa v jazyku funkčná skupina „člen“? Patrí sem iba „určitosť“ a „neurčitosť“ určovaného mena, alebo sú súčasťou určenosti aj poukázanie na predmet, poukázanie na príslušnosť (vlastníka) predmetu a pod? Je to teda otázka, aké sémantické komponenty majú prostriedky, ktoré v jazyku fungujú ako „člen“. Vo všeobecnosti možno konštatovať, že počet prostriedkov, ktoré fungujú ako člen, sa vymedzuje v súčasnosti oveľa širšie ako pri tradičnom chápaní člena, a tým sa širšie vymedzujú i funkcie člena. Okrem vyjadrovania určenosti a neurčitosti uvádzajú sa napr. takéto funkcie: vyjadrovanie individuálnosti, súbornosti, selektívnosti, stotožňovania, vytyčovania, korelatívnosti a pod.

2.3. Tretí okruh problémov sa týka vymedzenia spôsobov uplatňovania kategórie určenosti. Tieto problémy súvisia s kontextovou závislosťou, resp. nezávislosťou vetných konštrukcií, v ktorých sa používa člen. Sú tu dva prípady. Meno môže byť „určité“ na základe toho, že sa o ňom už v predchádzajúcom texte hovorilo. To je prípad anafory. Pri anaforickej použiti určitého člena ide teda o určitost podmienenú kontextom. Určitý člen sa tu pri mene použije i vtedy, keď v predchádzajúcej vete bolo dané meno použité s neurčitým členom. O druhý prípad určitosti ide vtedy, keď je meno v širšej alebo užšej situácii známe, hoci sa o ňom v predchádzajúcom texte nehovorilo (neanaforickej použiti určitého člena) (Dezső, 1969, s. 37). K neanaforickej používaniu určitého člena patrí napr. určitý člen pred menom *slnko* (ide o jedinečnú identifikáciu na základe všeobecnej znalosti predmetu) alebo napr. pred menom *strana* (keď sa pod týmto menom myslí konkrétna strana, napr. komunistická).

Iní autori nazývajú dva základné typy určitosti inak. Napr. Hetzron (1970) rozlišuje 1. jedinečnú identifikáciu (určitost) a 2. referenčnú identifikáciu (určitost). Pri jedinečnej identifikácii je denotát (v autorovej terminológii referent mena) ako jednotlivina hovoriacemu známy, v ideálnom prípade ako jedinečný výskyt. Tu sa určité mená (t. j. mená s určitým členom) používajú iba symbolicky ako náhrada za skutočný identifikátor, ktorým je napr. vlastné meno. Referenčná identifikácia (určitost) je taká, pri ktorej určitost vyplýva z predchádzajúcej zmienky o tom istom mene, a to alebo v prehovore (v predchádzajúcom texte), alebo ako časť predpokladaných vedomostí o kultúrnych, rodových a druhových klasifikáciách mien. Referenčná určitost teda zahŕňa i anaforickej i neanaforickej použiti člena. Za podtyp tejto referenčnej určitosti pokladá autor špecifický prípad určitosti, ktorý nazýva určitostou na základe odkazovania zahrnutím (definiteness by entailment). Vymedzuje ho ako taký, pri ktorom sa k tomu, že ide o známy predmet, dospieva dedukciou založenou na odkazovaní na implicitnú alebo explicitnú určitost vyplývajúcu z predchádzajúceho textu.

Nazdávame sa, že rozlíšenie implicitnej a explicitnej určitosti je dôležité a možno ho uplatniť najmä pri výskume jazykov, ktoré určitý a neurčitý člen nemajú.

2.4. Štvrtý okruh problémov súvisí s vymedzením sémantických typov viet, v ktorých sa uplatňuje opozícia určitosti/neurčitosti, a to alebo pri mene, ktoré je podmetom, alebo pri mene, ktoré je súčasťou menného prísudku, prípadne verbálneho doplnenia. Obyčajne sa uvádzajú: posesívne, partitívne, identifikačné vety, vety s existenčným slovesom *byť* a lokatívne vety. Vo všetkých týchto typoch viet sa kategória určenosti môže uplatňovať diferencovane v závislosti od ich aktuálneho vetného členenia.

2.5. Piaty okruh problémov sa týka teda vymedzenia styčných bodov medzi kategóriou určenosti a aktuálnym vetným členením.

2.6. V rámci transformačných opisov jazyka treba riešiť otázku, či kategória určenosti a jej formálny ukazovateľ — určitý člen je súčasťou jadrových viet, alebo či môže byť do nich uvedený iba pomocou transformácií (Robins, 1968).

V generatívnych opisoch rozlišujúcich hĺbkovú a povrchovú štruktúru vety je táto otázka modifikovaná ako otázka, či existuje v hĺbkovej štruktúre vety osobitná kategória člena, alebo či v hĺbkovej štruktúre vety existujú len isté sémantické príznaky (t. j. sémantická kategória určenosti), ktoré sa v niektorých jazykoch realizujú v povrchovej štruktúre pomocou člena. Tento názor zastáva Perlmutter (1971) a súhlasí s ním i Dezső (1969). Vzhľadom na to, že mnohé jazyky člen nemajú, a predsa určitosť a neurčitosť nejakým spôsobom vyjadrujú, bude azda oprávnenejšia druhá alternatíva — uznávanie kategórie určenosti ako univerzálnej „hĺbkovej“, logicko-sémantickej kategórie, ktorá sa v povrchovej štruktúre jednotlivých jazykov prejavuje rozličným spôsobom. Členy ako vyjadrovacie prostriedky v povrchovej štruktúre však môžu mať spätný vplyv na hĺbkovú štruktúru jazykov, ktoré majú členy.

Poukážeme teraz na niektoré aspekty vyjadrovania kategórie určenosti v slovenčine v konfrontácii s maďarčinou v rámci viet, v ktorých sa vyjadruje posesívnosť a partitívnosť.

3.0. Za východisko skúmania kategórie určenosti v slovenčine v konfrontácii s maďarčinou sme si zvolili vyjadrovanie tejto kategórie v rámci viet, v ktorých sa vyjadruje posesívnosť i partitívnosť. Urobili sme tak preto, že posesívnosť a partitívnosť sú sémantické kategórie dôležité najmä v slovanských jazykoch a pri konfrontácii slovenčiny s maďarčinou z hľadiska vyjadrovania posesívnosti a partitívnosti sa zreteľne ukazuje implicitný charakter kategórie určenosti v slovenčine.

Viacerí autori zaoberajúci sa kategóriou určenosti zisťujú súvislosť medzi vyjadrovaním určenosti a vyjadrovaním posesívnosti — privlastňovania (Sergijenko, 1968; Dezső, 1969). Posesívnosť sa v rozličných jazykoch vyjadruje rozličným spôsobom, a preto bude vhodné pokladať posesívnosť podobne ako určenosť za „hĺbkovú“ sémantickú kategóriu, za príznak, ktorý sa v povrchovej štruktúre jednotlivých jazykov môže, ale nemusí realizovať rovnakým spôsobom. Napr. v maďarčine sú oproti slovenčine hneď na prvý pohľad zjavné tieto rozdiely, ktoré potom ovplyvňujú i rozdiely vo vyjadrovaní kategórie určenosti v oboch jazykoch:

3.1. Existuje tu tzv. posesívne osobné ohýbanie (skloňovanie) substantíva a slov, ktoré môžu štáť v syntaktickej pozícii substantíva: *a házam, a házad, a háza* (môj dom, tvoj dom, jeho dom) vyjadrené morfematickým obmieňaním jediného

slova *ház* (*dom*). V dôsledku existencie tohto posesívneho osobného ohýbania, ktoré sa najčastejšie uplatňuje v atributívnych posesívnych syntagmách, vymedzujú sa posesívne zámená v maďarčine užšie ako v slovenčine. Za posesívne (privlastňovacie) zámená sa pokladajú iba tie zámenné jednotky, ktoré sa vyskytujú v prísudkovom postavení: *a ház enyém, tied, övé = dom je môj, tvoj, jeho*. (Ekvivalentom slovenskej vety *Dom je môj* je v maďarčine veta *A ház enyém*, teda veta bez sponového slovesa *byt*. Spona však vypadáva iba v indikatíve prítomnosti. V ostatných časoch a spôsoboch je jej prítomnosť nevyhnutná.) Naproti tomu zámená, ktoré sa vyskytujú spolu s posesívnym osobným ohýbaním v atributívnom postavení, sa pokladajú za osobné: *az (én) házam, a (te) házad* atď. = *môj dom, tvoj dom* atď. (Dezső, 1969, s. 42).

3.2. Maďarčina má na vyjadrenie existencie javov prislúchajúcich osobe alebo veci iba sloveso *byt* (*van*) (Dezső, 1969, s. 32), kým slovenčina má samostatné posesívne sloveso *mať* (*habeo*): *Az embernek van háza* (doslovne „človekovi je [jeho] dom“) — *človek má dom*. V maďarčine je teda situácia podobná ako v ruštine (porov. *U človeka jest dom*), kým v slovenčine je situácia podobná ako napr. v angličtine alebo nemčine (*The man has a house*).

3.3. V slovenčine existuje privlastňovacie adjektívum (*otcov dom*), v maďarčine takéto adjektívum nejestvuje, posesívna prívlastková syntagma sa vyjadří posesívnym skloňovacím tvarom určovaného substantíva, kým určujúce slovo je neohybné substantívum v adjektívnom (prívlastkovom) postavení: *az apa háza*. Toto určujúce substantívum je umiestnené medzi členom a určovaným substantívom. Aký dosah majú tieto rozdiely medzi maďarčinou a slovenčinou pre vyjadrovanie kategórie určenosti?

3.4. Podľa L. V. Sergijenka (1968, s. 47) privlastňovacie zámená robia predmet situačne určitým tým, že poukazujú na jeho vlastníka (v najširšom slova zmysle). V nemčine, ktorou sa autor v citovanej štúdii zaoberá, sa vyjadrenie určitosti ako sprievodného príznaku pri vyjadrovaní posesívnosti prejavuje v tom, že samo privlastňovacie zámeno *mein, dein, sein* plní funkciu určitého člena, a preto nie je s určitým členom *der* kompatibilné. Napr. *Ich nehme meine Bücher mit*, a nie **Ich nehme die meine Bücher mit*. Práve na základe tejto nekompatibility zaraďuje H. J. Grimm formy *mein, dein, sein* do funkčnej skupiny člena. Patria sem na základe definície, podľa ktorej podmienkou zaraďovania istej formy do funkčnej skupiny člena je to, že pred ňou nemôže stáť v tej istej syntagme iné slovo patriace do funkčnej skupiny člena. Grimmova definícia člena znie takto: *Der Artikel ist eine Funktionsgruppe, die immer von einem Wort Formklasse I (Substantiv) oder 3 (attributives Adjektiv) steht, ein in Genus, Casus und Numerus kongruierendes IC (Immediate Constituent) zu dem betreffenden Substantiv bildet, nur mit diesem gemeinsam permutierbar ist und vor der niemals ein anderes Wort*

der Funktionsgruppe A (Artikel) in demselben Syntagma stehen kann (Grimm, 1970 a, s. 8). Pre maďarčinu kritérium nekompatibility neplatí, resp. neplatí v takom rozsahu ako v nemčine. Keďže tu niet privlastňovacích zámen v atributívnom postavení, posesívnosť sa vyjadrí posesívnym ohýbaním substantíva a určitosť sa vyjadrí určitým členom pred týmto substantívom: *Magammal viszem a könyveimet* (*Knihy si vezmem so sebou*). Určitý člen pred syntaktickým predmetom knihy sa v maďarčine viaže i na to, že sloveso je v objektivej konjugácii. Slovenským ekvivalentom nemeckej vety *Ich nehme meine Bücher mit* a maďarskej vety *Magammal viszem a könyveimet* je veta *Beriem si (vezmem si) so sebou svoje knihy*. Proti určitému členu a posesívnemu ohýbaniu substantíva v maďarčine a proti privlastňovaciemu osobnému zámenu *mein* vo funkcii člena v nemčine stojí teda v slovenčine privlastňovacie zvrtné zámeno *svoj*, ktoré sa tu používa preto, že osoba (*ja*), ktorej sa privlastňuje, je subjektom deja. Denotát *knihy* je teda určitý na základe toho, že je známy jeho vlastník (*ja*) a že vďaka privlastňovaciemu zvrtnému zámenu je tento posesívny vzťah explicitne vyjadrený. Dôkazom toho, že i v slovenčine sa popri posesívnosti vyjadruje touto vetou i určitosť, by azda mohlo byť to, že veta *Beriem si (vezmem si) svoje knihy so sebou* je sémanticky ekvivalentná vete (*Svoje knihy si vezmem so sebou*, pričom v tejto vete je určitosť a fakultatívne i posesívnosť implicitná a jej použitie je kontextovo podmienené. Možno ju použiť len vtedy, keď sa v predchádzajúcom texte predmet *knihy* už spomenul.

3.5. Nekompatibilita určitého člena a posesívneho osobného skloňovania sa v maďarčine uplatňuje pri posesívnych vetách so slovesom *van* (*byť*): *A fiúnak van kalapja* (*Chlapec má klobúk*). V tejto maďarskej vete je slovo *kalapja* podmet, slovo *A fiúnak* (doslovne *chlapcovi*) je príslovkové určenie účastníka (Dezső, 1969, s. 81), ale L. Dezső právom poukazuje na to, že z typologického hľadiska je takéto členenie zvláštne, lebo v iných jazykoch, napr. v angličtine (ale platí to aj pre slovenčinu — *K. B.*), je stavba vety vyjadrujúcej ten istý obsah práve opačná. Vo vete *Chlapec má klobúk* je podmetom slovo *chlapec* a privlastňovaný predmet (*klobúk*) je i syntakticky predmetom, doplnením slovesa. V maďarskej vete *A fiúnak van kalapja* má podmet *kalapja* obligátny sufix posesívneho osobného skloňovania (*-ja*), ktorý je jednou z foriem určitosti, ale určitý člen pred takýmto podmetom nemôže stáť: **A fiúnak van a kalapja* (Dezső, 1969, s. 82). (Práve tu sa uplatňuje nekompatibilita určitého člena a posesívneho osobného skloňovania.) V maďarskej vete je určitý člen pred menom osoby, ktorej sa predmet *klobúk* privlastňuje, osoba je teda určitá a je vyjadrená datívom. Privlastňovaný predmet je v nominatíve (v podmete), ktorý má obligátny posesívny osobný sufix. Tento privlastňovaný predmet je určitý, ale jeho určitosť nie je na výrazovej rovine vyjadrená určitým členom (**a kalapja*), lež privlastňovacím

osobným sufixom *-ja* a sémanticky (v obsahovej rovine) vyplýva z toho, že je známy (určitý) vlastník, osoba, ktorej tento predmet patrí. Ako sme už povedali, ekvivalentná slovenská veta je gramaticky inak stvárnená, vlastník je vyjadrený podmetom, vlastnený predmet predmetom, ale sémantická štruktúra maďarskej i slovenskej vety je zhodná, na prvom mieste sa v oboch vetách uvádza vlastník, na druhom mieste sa uvádza vlastnený predmet, ktorého určitost vyplýva implicitne z toho, že bol uvedený jeho vlastník. Privlastňovaný predmet je teda zásadne určitý. Ak chceme vyjadriť neurčitost predmetu, je v oboch jazykoch potrebné vyjadriť i nejaké ďalšie určenie. Veta s neurčitým predmetom nemôže stáť ako nezávislá, môže stáť len v istom kontexte. Tak v maďarčine existuje veta *A fiúnak van egy kalapja*. Ale ako na to poukazuje L. Dezső (1969, s. 85), táto veta je vlastne dvojznačná, lebo je dvojznačné slovo *egy* (*jeden*), ktoré je v maďarčine výrazovým prostriedkom i pre číslovku *jeden* i pre neurčitý člen. Dvojznačnosť vety sa odstraňuje prízvukom. Ak je slovo *egy* prízvučné, má platnosť číslovky (*Chlapec má jeden klobúk*). Ak je slovo *egy* bez prízvuku, nemá platnosť číslovky, ale nie je celkom totožné ani s bežnou funkciou neurčitého člena. Má vytyčovaciu funkciu, a preto veta, v ktorej sa použije, sa dobre doplňuje s inou vetou, v ktorej figuruje vytyčovacie zámeno: *A fiúnak van egy kalapja, amelyiket csak ünnepnapon használ* (*Chlapec má taký klobúk, ktorý nosí len vo sviatočný deň*).

Z kontrastívneho hľadiska je zaujímavé, že v ekvivalentnej slovenskej vete figuruje namiesto maďarského neurčitého člena *egy* ukazovacie zámeno *taký*. Ukazovacie zámená sa totiž vymedzujú ako slová označujúce veci, vlastnosti, počet a okolnosti, ktoré sme už pomenovali alebo ináč určili (porov. Morfológia slovenského jazyka, 1966), ich funkciou je teda predovšetkým spĺňať tie funkcie, ktoré má určitý člen. V citovanej vete môže zámeno *taký* figurovať ako ekvivalent maďarského *egy* v syntagme *taký klobúk* práve preto, že vedľajšou prívlastkovou vetou sa pomenovanie *klobúk* bližšie určuje. Ak chceme v slovenčine vyjadriť skutočne neurčitost predmetu, teda *Chlapec má nejaký alebo akýsi klobúk*, treba súčasne vyjadriť i okolnostné miestne určenie: *Chlapec má (na hlave, v ruke, doma atď.) nejaký klobúk*. Veta *Chlapec má nejaký klobúk* je bez okolnostného určenia sémanticky neúplná, a preto nepatrí k vetám, ktoré môžu v slovenčine existovať nezávisle od kontextu. Alebo vyžaduje doplnenie vo forme nejakého okolnostného určenia, alebo vo forme vedľajšej prívlastkovej vzťažnej vety. To dokazuje, že kategória určenosti je v slovenčine naozaj implicitná kategória. Keď chceme určitost alebo neurčitost predmetu vyjadriť explicitne, musíme pritom vyjadriť aj nejaké iné určenie.

3.6. Porovnajme si ešte vyjadrovanie posesívnosti v maďarčine a slovenčine v takej vete, v ktorej sa vyjadruje súčasne posesívny i miestny vzťah: *A pénzem a bankban van* (*Moje peniaze sú v banke, resp. [Svoje] peniaze mám v banke*).

L. Dezső uvádza túto vetu ako príklad na to, že pri vyjadrovaní dvoch vzťahov sa hovoriaci musí rozhodnúť, ktorý vzťah bude hlavný a ktorý vedľajší, lebo od toho v maďarčine závisí ustrojenie vety (Dezső, 1969, s. 32).

V maďarskej vete *A pénzem, a bankban van* (*Moje peniaze sú v banke*) je hlavný miestny vzťah, posesívny vzťah je vedľajší, čo sa prejavuje v tom, že na slove *v banke* je dôraz. Ak chceme zdôrazniť vzťah posesívnosti, použijeme v maďarčine vetu: *Nekem van pénzem (pénzem van) a bankban*. Tu je zdôraznené, že hovoriaci vlastní peniaze, miestne určenie je vedľajšie. V maďarčine sa v oboch vetách použije formálne to isté sloveso *van*, ale v prvom prípade sa pomocou neho tvorí veta s existenciálnym slovesom s príslovkovým určením miesta, v druhom prípade rozvitá posesívna veta. V slovenčine existuje aj sloveso *byť* aj sloveso *mať*, a preto sa zdôraznenie miestneho alebo naopak posesívneho vzťahu prejaví aj rozdielom v použítom slovese. Ak chceme zdôrazniť miestne určenie, máme k dispozícii dve riešenia:

3.6.1. So slovesom *byť*: *Moje peniaze sú v banke*. Podmet je určený privlastňovacím osobným zámenom, čiže proti maďarskému určitému členu k privlastňovaciemu skloňovaniu stojí v slovenčine v tomto prípade pri podmete obligátne vyžadované privlastňovacie osobné zámeno.

3.6.2. Ten istý kognitívny obsah môžeme v slovenčine vyjadriť aj so slovesom *mať*: Ak použijeme toto sloveso, privlastňovacie zámeno pri gramatickom predmete nie je obligátne, iež fakultatívne, lebo sémantický komponent privlastnenia je už vyjadrený v samotnom slovese *mať*: (*Svoje*) *peniaze mám v banke*. Ak však privlastňovacie zámeno chceme použiť, nepoužijeme privlastňovacie osobné zámeno, lež privlastňovacie zvratné zámeno *svoj*, lebo osoba, ktorej privlastňujeme, je totožná so subjektom deja. V oboch prípadoch, teda i vo vete *Moje peniaze sú v banke* i vo vete (*Svoje*) *peniaze mám v banke*, je vetný dôraz na slove *v banke*.

Ak chceme zdôrazniť posesívny, nie miestny vzťah, nemáme k dispozícii dve alternatívy (sloveso *mať* i *byť*), ale len jednu, a to so slovesom *mať*:

3.6.3a. *V banke mám peniaze*, alebo so slovosledom:

3.6.3b. *Mám v banke peniaze*.²

4.0. Všimnime si teraz súvislosť určenosti a partitívnosti.

4.1. Látkové mená, pre ktoré je typické vyjadrovanie partitívneho podmetu a partitívneho predmetu, vyznačujú sa v maďarčine i v iných jazykoch tým, že sa pri nich obyčajne nepoužíva člen, a tak stoja v opozícii proti tým menám, pri ktorých sa určitý a neurčitý člen používa. L. Dezső člení napr. mená

² Do problematiky vzťahu posesívnosti a kategórie určenosti patrí ešte vzťah privlastňovacích adjektív v slovenčine a ich maďarských náprotivkov. Týmto vzťahom sa tu nebudeme zaoberať, vyžiada si podrobnejší výskum.

v maďarčine na také, ktoré majú príznak individuálnosti (+ indiv.); tieto môžu vyjadrovať jedinečný predmet, a preto môžu vstupovať do protikladu podľa určitosti a neurčitosti; proti nim stoja mená s príznakom neindividuálnosti (— indiv.), medzi ktorými sú predovšetkým látkové mená. Tieto sa používajú bez člena a menná skupina obsahujúca takéto meno s príznakom neindividuálnosti môže vyjadrovať partitívny podmet a partitívny predmet. Vtedy má príznak necelkovosti (-total), čo sa rovná partitívnosti (Dezső, 1969, s. 38). Látkové mená totiž označujú celok a z homogénneho celku môžeme síce vyjadriť istú časť, ale na vyjadrenie jedinečnej jednotliviny z tohto celku sú potrebné špeciálne prostriedky slovtvorné alebo lexikálne. V slovanských jazykoch máme napr. popri lexikálnych prostriedkoch, ako napr. *kúsok* (*kúsok cukru*) i slovtvorné (derivačné) prostriedky na vyjadrenie singulatívnosti: slov. *pilina*, rus. *peščinka* (zrnko piesku). V maďarčine alebo angličtine existujú na vyjadrenie singulatívnosti iba lexikálne prostriedky, ako napr. *piece* (kúsok), *egy szem* (zrnko).

Kým pre slovanské jazyky je partitívnosť dôležitá, lebo partitívny a ne-partitívny predmet sa líšia i formálne, v maďarčine je podľa Dezsóa v mnohých prípadoch irelevantné, či je podmet alebo predmet partitívny alebo nie. Príznak partitívnosti (-total) sa uplatňuje najzreteľnejšie v podmete partitívnych viet existenčných: *Kenyér sok van* (*Chleba je veľa*), v podmete viet s plnovýznamovým slovesom: *Kenyér érkezett* (*Doviezli chlieb*) alebo pri predmete: *A fiú evett kenyeret* (*Chlapec jedol chlieb*). Vo všetkých týchto prípadoch je v maďarčine podmet, resp. predmet bez člena (s nulovým členom), ale nie je v opozícii s obidvoma členmi kategórie „individuálnosti“ (teda s určitosťou i s neurčitosťou), ale len s „určitosťou“, čo sa vyjadruje určitým členom a sufixom *-ből*. Teda proti konštrukcii bez člena: *Kenyér sok van* (*Chleba je mnoho, veľa*) stojí konštrukcia *A kenyérből sok van* (doslovne: z [toho] chleba je mnoho, veľa). *A fiú evett a kenyérből* (*Chlapec jedol z [toho] chleba*). Sufix *-ből* sa nemôže vyskytovať v konštrukcii **A kenyérből érkezett* (**Doviezli z chleba*). Ak sa látkové meno vyskytuje so sufixom *-ből*, môže v konštrukcii *Kenyérből sok van* (*Z chleba je veľa*) stáť i bez člena. V ostatných dvoch prípadoch by sme dostali nesprávnu vetu: **Kenyérből érkezett*, **A fiú kenyérből evett*. Aká je v porovnaní s týmto stavom v maďarčine situácia v slovenčine?

4.2. Slovenským ekvivalentom vety *Kenyér sok van* je veta *Chleba je veľa*, teda veta s obligátnym genitívom. Je to klasický prípad vyjadrenia partitívnosti. Zo syntaktického hľadiska sa vyznačuje zvláštnosťou; podmet vety je tu vyjadrený partitívnym genitívom. Veta s plnovýznamovým slovesom je už problematickejšia. Ekvivalentom maďarskej vety *Kenyér érkezett* je podľa zmyslu veta *Doviezli chlieb*. Doslovný preklad by bol „Dostavil sa chlieb“ alebo „Prišiel chlieb“. Ako vidno, ani v jednej z týchto viet nie je použitý partitívny genitív. V slovenčine sa teda v tomto prípade nevyjadruje

partitívnosť, ale celkovosť. Nazdávame sa, že aj v maďarčine je do istej miery otázne, či sa tu partitívnosť vyjadruje. Neprítomnosť člena (tu) môže signalizovať jednoducho iba látkovosť. Partitívnosť podmetu spochybňuje to, že podmet *kenyér* vo vete *Kenyér érkezett* nemožno transponovať na podmet so sufixom *-ből*: **Kenyérből érkezett*.

4.3. Z konfrontačného a kontrastívneho hľadiska je zaujímavá veta s partitívnym predmetom. Kým ekvivalentom maďarskej vety, v ktorej nie je člen a sufix *-ből*, je v slovenčine veta s celkovým predmetom: *A fiú evett kenyeret* (*Chlapec jedol chlieb*), ekvivalentom vety, ktorej predmet má určitý člen a sufix *-ből*, je veta, ktorá sa v slovenčine pociťuje ako sémanticky neúplná: *Fiú evett a kenyérből* — doslovne: „*Chlapec jedol z chleba*.“ V slovenčine je táto veta možná len v istej situácii, nie je to veta od kontextu nezávislá. Situačne ju možno zakotviť pomocou ukazovacieho zámena *ten*: *Chlapec jedol z toho chleba*. Ale aj táto veta potrebuje oporu v kontexte. Je možná napr. ako replika na otázku: *Kto jedol z toho chleba?* V tomto prípade sa predpokladá predchádzajúci kontext, alebo je nevyhnutný nasledujúci kontext, napr. prívlastková vzťažná veta, ktorá môže poskytovať nejaké okolnostné určenie: *Chlapec jedol z toho chleba, ktorý bol na stole*. Ak má slovenský ekvivalent uvedenej maďarskej vety existovať bez vonkajšieho komplementu, akým je vedľajšia vzťažná veta, treba použiť sloveso v inom aspekte: *Chlapec (si) ujedal z chleba*. Vyjadri sa teda iný, modifikovaný spôsob slovesného deja (nie je, ale *ujedá si*), čo by sme z hľadiska miesta vo vete mohli nazvať vnútorným komplementom slovesa (zaradovali by sme sem komplement vyjadrený slovotvorne, a to či už derivačne [prefixálne], prefixálno-sufixálne alebo inak). Azda aj tento príklad dokazuje, že určenosť je v slovenčine naozaj implicitná kategória. Len čo ju chceme alebo z nejakých dôvodov (napr. prekladových) potrebujeme vyjadriť explicitne, musíme zároveň vyjadriť i čosi iné (napr. nejaké okolnostné určenie).

4.4. Zvláštny prípad predstavuje v maďarčine partitívna veta s existenčným slovesom *byt*, v ktorej podmet má príznaky „individuálnosť“ a „určitosť“: *A kenyér van*. Podmet i prísudok sú tu pod prízvukom, preto medzi oboma časťami vety je vo výslovnosti dlhšia prestávka. Hoci tu nejde o sponu, ale o istý druh existenčialneho slovesa, nemožno túto vetu do slovenčiny preložiť ani vetami **Chlieb je*, ani **Chleba je*, lež *Chleba jesto*. (Podmet vyjadrený partitívnym genitívom.) Veta „*Chleba je*“ sa pociťuje ako sémanticky neúplná, žiada sa doplniť mieru: *Chleba je málo, veľa, dost* a pod. V slovenčine na vyjadrenie 3. os. sg. indikatívu prézenta pri existenčialnom slovese *byt* sú možné dva tvary: *je a jesto*. Nazdávame sa, že pri použití tvaru *jesto* sa neúplnosť vety natoľko nepociťuje, tento tvar akoby implicitne obsahoval v sebe i poukázanie na dostatočné množstvo (*Chleba jesto = Chleba máme dost*)³. Ak je náš názor správny, znamenalo by to, že prostriedky na vyjadrenie kategórie

určenosti sa môžu grupovať aj z oblasti slovesa. V maďarčine sa podľa L. Dezsóa vyznačuje sémantickou neúplnosťou veta *Kenyerből van*. Tiež vyžaduje doplnenie vo forme okolnostného určenia miery.

5.0. Poukázali sme na niektoré aspekty vyjadrovania kategórie určenosti pri kontrastívnom pohľade na posesívne a partitívne vety v maďarčine a v slovenčine. Užitočnosť skúmania kategórie určenosti v slovenčine sa však bude môcť v plnej miere ukázať len pri komplexnom pohľade na všetky prostriedky, ktorými sa táto kategória môže vyjadrovať. Na získanie komplexného pohľadu bude treba vypracovať sémantickú analýzu všetkých jazykových prostriedkov, ktoré môžu v slovenčine vystupovať vo funkcii determinátora či už pri mene, ktoré je podmetom vety, alebo pri mene, ktoré je súčasťou menného prísudku. Takáto analýza by sa mala pre slovenčinu urobiť nezávisle od kontrastívneho opisu s nejakým jazykom, a len potom by sa mali zistené výsledky konfrontovať so stavom v inom jazyku. Žiadalo by sa však, aby sa pri analýze v oboch jazykoch dodržiavali jednotné metodologické a metodické východiská.

Jazykovedný ústav E. Štúra SAV
Bratislava, Nálepkova 26

Bibliografia

- DEZSÓ, L.: A főnévi csoport. [Menná skupina.] In: Általános nyelvészeti tanulmányok. 6. Red. S. Károly — Z. Telegdi. Budapest, Akadémiai Kiadó 1969, s. 25—158.
- DEZSÓ, L.: Teorijsko-metodološka pitanja kontrastivne analize nominalne sintagme u madjarskom i srpskohrvatskom jeziku. [Referát: II. konferencija o kontrastivnoj gramatici madjarskog i srpskohrvatskog jezika.] Novi Sad, 1970. 9 s.
- Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. 1 vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966, s. 256.
- GRIMM, H. J.: Der Artikel im modernen Deutsch. Sprachpflege, 19, 1970 a, s. 5—11.
- GRIMM, H. J.: Der Artikel im modernen Deutsch. Sprachpflege, 19, 1970 b, s. 82—89.
- HETZRON, R.: Nonverbal Sentences and Degrees of Definiteness in Hungarian. Language, 46, 1970, s. 899—927.
- LYONS, J.: Introduction to Theoretical Linguistics. London, Cambridge University Press 1968, s. 279.
- MIKO, F.: Štylistická kategória neurčitosti v spisovnej slovenčine. In: Jazykovedné štúdie. 1. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1956, s. 277—305.
- PERLMUTER, D. M.: On the Article in English. In: Progress in Linguistics. Red. M. Bierwisch — K. E. Heidolph. The Hague, Mouton 1971.
- POSTAL, P. M.: On the so called Pronouns in English. [Monograph Series.] Languages and Linguistics 1966, s. 117—206.
- ROBINS, L.: The Article in English Transformations. The Hague, Mouton 1968. 248 s.
- Porov. i JACKENDORFF, R. S. (rec.): Robins, L., The Article in English Transforma-

³ Môžeme sa tu oprieť iba o vlastné jazykové povedomie. Zdá sa nám, že predpokladanie implikácie množstva pri slovese *jesto* by mohlo podporiť to, že sa častejšie používa konštrukcia *chleba (cukru)* atď. *jesto dost* než konštrukcie *chleba jesto málo*. Pri slove *málo* je bežnejší variant *je* (alebo *je málo*).

tions. The Hague, Mouton 1968. 248 s. In: International Journal of Language and Philosophy, 7, 1971, s. 138—142.

SERGIJENKO, L. V.: Nominativnaja funkcija suščestvitelnogo i sredstva jejo osuščestvlenija. K probleme artikla (na materiale nemeckogo jazyka). Vestnik Moskovskogo universiteta, 23, 1968, s. 40—53.

ON THE CONTRASTIVE INVESTIGATION OF DEFINITENESS (HUNGARIAN—SLOVAK)

Summary

The present paper is a contribution to the investigation of the category of definiteness in Slovak in confrontation with Hungarian. Definiteness is understood as a deep semantic category existing in all languages, though not being realized in the same way in the surface structure of all languages. The definite and indefinite article and the unmarked usage of these articles (zero article) represent only a boundary case in contrast to which there are languages expressing the definiteness and indefiniteness implicitly, together with other categories, using means whose lexical (grammatical) character is variously graded.

Slovak belongs to the languages having no article, it has no such specific means like the article in Hungarian. Definiteness does not represent an explicit category here. The implicit character of the category of definiteness in Slovak is shown in the paper on the example of sentences expressing possessiveness and partitiveness in comparison with Hungarian, which is the underlying language here. Differences can be found in attributive possessive syntagms, in possessive sentences and in sentences expressing both possessive and local relations. The Slovak equivalent of the Hungarian article and possessive personal declension in attributive syntagms is the possessive reflexive pronoun *svoj*: *Magammal viszem a könyveimet* = *(Svoje) knihy si beriem so sebou*. This Slovak sentence can be used only providing that the object *knihy* has already been mentioned in preceding text, i. e. the sentence is contextually dependent, which proves the fact that in Slovak sentence *(Svoje) knihy si beriem so sebou* together with possessiveness also the definiteness is expressed.

The paper also presents sentences with partitive subject and partitive object showing the implicit character of the category of definiteness in Slovak while the expressing of definiteness is again being proved on the basis of dependence or independence of the sentences in question on the context.

ŠTATISTICKÝ VÝSKUM MORFOLOGICKEJ ŠTRUKTÚRY POÉZIE

TIBOR ZSILKA

1. Začiatky štatistického výskumu v jazykovede charakterizovalo hromadenie nadmerného množstva kvantitatívnych údajov. V záujme prísnej a striktnej objektivity sa zo začiatku získavali výsledky na základe veľkého súboru prvkov. Cieľom výskumu v konečnom dôsledku bola príprava frekvenčného slovníka, zistenie frekvencie foném, morfém, slov a pod. Vychádzalo sa zo zásad teórie pravdepodobnosti a štatistiky, podľa ktorých sú výsledky objektívnejšie a spoľahlivejšie, lebo sa získali výpočtom z čím väčšieho množstva prvkov. Novšie výskumy však ukazujú, že k týmto výsledkom sa možno dopracovať postupne, krok za krokom, t. j. detailným výskumom menších celkov, prípadne výskumom ucelených a jednotných štruktúr (Rákos, 1966; Tuldava, 1970; Tuldava, 1971). Takto dosiahnuté matematické výsledky sú kontrolovateľnejšie a určité výkyvy sa dajú na pozadí intuície a empirie vedecky lepšie „podchytiť“, lepšie sa dá skúmať ich zmysel, účinok, funkcia. Najmä pre štylistiku má výskum menších celkov veľký význam. Dôkazom sú aj výsledky z posledných rokov, ktoré sa v tomto smere dosiahli.

Kým u nás je štatistická orientácia štylistiky a lingvistiky bežným zjavom, v Maďarsku sa s matematickými metódami pracuje len ojedinele (Dömölki—Fónagy—Szende, 1964; Fónagy, 1959; Szende, 1968; Tarnóczy, 1961; Török, 1968). Práve preto sme sa pokúsili o štatistický výskum morfolologickej štruktúry vybraných básní štyroch maďarských básnikov XX. storočia.

V podstate teda ide o výskum básní, a nie cyklu alebo celej zbierky. Pri ich výbere sme sa usilovali o to, aby texty boli rôznorodé a pre príslušného autora typické. Vybrali sme po štyri básne od Árpáda Tótha (*AT*), Attilu Józsefa (*AJ*), Lajosa Kassáka (*LK*) a Sándora Weöresa (*SW*). Každý z týchto básnikov reprezentuje iný literárny smer, resp. iné obdobie v maďarskej literatúre. Á. Tóth je typickým predstaviteľom maďarského impresionizmu, v tvorbe A. Józsefa sa prelínajú prvky surrealizmu a expresionizmu, L. Kassák je predstaviteľom špeciálneho maďarského smeru, aktivizmu, a o S. Weöresovi sa nie náhodou hovorí ako o autorovi, ktorého básnické dielo obsahuje znaky postimpresionizmu.

Šestnásť básní uvedených básnikov je základným materiálom nášho výskumu. V štúdiu ich budeme označovať iniciálkami autora a indexami 1—4.

Názov básne

Označenie básne

Az új isten (Nový Boh)

AT (1)

Esti sugárkoszorú (Večerný veniec líčov)

AT (2)

Alarcosan (Maskujúce)

AT (3)

<i>Május végen a régi bor (Koncom mája staré víno)</i>	AT (4)
<i>A Dunánál (Pri Dunaji)</i>	AJ (1)
<i>Óda</i>	AJ (2)
<i>Hazám (Moja vlast)</i>	AJ (3)
<i>Külvárosi éj (Noc na predmestí)</i>	AJ (4)
<i>Mesteremberek (Majstri)</i>	LK (1)
<i>Márciusok (Marce)</i>	LK (2)
<i>Szemek (Oči)</i>	LK (3)
<i>Brügel, a félszemű (Jednooký Brügel)</i>	LK (4)
<i>Valse triste</i>	SW (1)
<i>A természet évkönyvei (Anály prírody)</i>	SW (2)
<i>A jövőendő költészete (Poezia budúcnosti)</i>	SW (3)
<i>Szeretők a nagyvárosban (Milenci vo veľkomeste)</i>	SW (4)

Východiskom pri analýze výsledkov štatistického výskumu bude rozloženie slovných druhov vo všetkých básňach, t. j. v celom skúmanom materiáli. Z tohto základu sa potom zameriame na identifikáciu funkčnej podstaty „nepredpokladanej“ štruktúracie slovných jednotiek u jednotlivých básnikov. A napokon sa pokúsime vysvetliť funkčnú kauzalitu špeciálnej distribúcie sémanticky a štylisticky najrelevantnejších slovných druhov v básňach. Treba samozrejme podotknúť, že výsledky sú zatiaľ neúplným ukazovateľom štruktúrálnomorfologickej stavby maďarskej poézie XX. storočia. Na druhej strane však niektoré výsledky naznačujú aj typologické zvláštnosti maďarského jazyka v porovnaní s inými jazykmi. Pôjde nám teda o náčrt istej problematiky, ktorej riešenie si vyžiada ďalšie štatistické výskumy štýlu, alebo jazyka vcelku.

2. Výsledky vypočítané na základe všetkých citovaných básní sme zhrnuli do tabuľky (tab. 1) Tabuľka je istým ukazovateľom rozloženia slovných druhov v maďarskej poézii XX. storočia.

Tabuľka 1

	N	(%)	(p- \bar{p}) ²	s ²	s	V	V _r
Podstatné mená	1047	32,86	33,4677	8,367	2,96	0,0900	7,12
Formálne slová	709	21,13	6,2907	1,573	1,25	0,0593	2,92
Slovesá	548	15,31	29,9643	7,491	2,74	0,1787	6,89
Prídavné mená	366	12,22	29,2273	7,307	2,70	0,2212	7,37
Príslovky	218	7,14	4,8255	1,206	1,10	0,1537	2,90
Zámená	206	5,57	7,3797	1,845	1,36	0,2438	3,20
Neurčité slovesné tvary	137	4,34	4,9399	1,235	1,11	0,2562	2,74
Číslovky	38	1,16	0,7505	0,188	0,43	0,4759	1,12
Citoslovčia	14	0,52	0,2756	0,069	0,26	0,5044	0,66
Spolu	3283						

Ako vidno, 16 básní obsahuje spolu 3283 slov. Z celkovėj frekvencie jednotlivých slovných druhov (N) sme vypočítali percentuálne zaťaženie slovných druhov (p), druhú mocninu odklonu od priemeru $(p - \bar{p})^2$, rozptyl (s^2), smerodajnú odchýlku (s), variačný koeficient (V) a variačné rozpätie (V_r). Pri výpočtoch sme použili tieto vzorce:

$$s^2 = \frac{\Sigma (p - \bar{p})^2}{k}; \quad s = \sqrt{\frac{\Sigma (p - \bar{p})^2}{k}};$$

$$V = \frac{s}{\bar{p}}; \quad V_r = P_{\max} - P_{\min}$$

Získané štatistické údaje možno interpretovať jednak na základe už dosiahnutých metodologických poznatkov, jednak na pozadí doterajších výsledkov z tejto oblasti (porov. Essen von, 1967; Horecký, 1969; Mistřík, 1969.)

Pri celkovom hodnotení morfológických vlastností skúmaných básní štyroch autorov je už na prvý pohľad nápadný veľký rozptyl v percentuálnom zastúpení slovných druhov. Podstatné mená tvoria z celkového rozsahu skoro jednu tretinu. Prídavné mená predstavujú asi desatinu textu. Zastúpenie čísloviek je veľmi malé. Ak sa zvýši ich percentuálne zastúpenie, „vychýlenie“ od normy je znakom určitej zameranosti textu. Slovesá majú po substantívach a formálnych slovách (členy, spojky a postpozície) najvyššie percentuálne zaťaženie, ale i tak ich frekvencia dosahuje asi len polovicu z frekvencie podstatných mien. Pravdepodobne to súvisí s nominálnosťou, väčšou frekvenciou menných prísudkov v maďarskej poézii a zároveň aj v maďarskom jazyku.

Pri rozdelení slovných druhov namiesto maďarského názvu *igenevek* sme použili termín *neurčité slovesné tvary*. Je to názov pre prídavné, prechodníkové a neurčitkové, ktoré v ugrofínskych jazykoch tvoria spoločnú skupinu. Ich frekvencia nie je veľká. Výskyt zámen a prísloviek sa pohybuje približne na rovnakej úrovni. Medzi týmito slovnými druhmi aj tak existuje v maďarčine mnoho styčných bodov, čo niekedy dokonca stiera ich hranice. Osobitne sa možno zmieniť o formálnych slovách, ktoré majú vysokú frekvenciu, hoci ako lexikálne jednotky tvoria malé percento textu. To znamená, že ich opakovanie je veľké. Citoslovcia sú v texte zriedkavosťou, čo napokon potvrdzujú aj naše výpočty; pritom ich výskyt je obmedzený na poéziu a hovorový prejav; percentuálne zastúpenie v poézii je však i tak malé.

Podľa výsledkov rozptylu, smerodajnej odchýlky, variačného koeficientu a variačného rozpätia možno exaktne verifikovať určité hypotézy o jazyku poézie, prípadne aj o jazyku vcelku. Čísla absolútnych hodnôt disperzie, t. j. hodnoty rozptylu a smerodajnej odchýlky majú značné výkyvy. Na prvý

pohľad však vidieť, že najvyššiu (absolútnu) disperziu dosahujú sémanticky a štylisticky najpregnantnejšie slovné druhy (podstatné mená, prídavné mená a slovesá). Značne nízky rozptyl majú číslovky a najmä citoslovčia. Dôležitým ukazovateľom je variačný koeficient, ktorý nám udáva relatívnu hodnotu disperzie; zaujímavým výsledkom je napríklad relatívna stabilita podstatných mien a pomerne vysoká variabilita zastúpenia prídavných mien v texte. Najvyšší stupeň relatívnej disperzie majú slovné druhy s najnižšou frekvenciou, teda citoslovčia a číslovky. A naopak: najvyšší stupeň relatívnej disperzie slovné druhy s najvyššou frekvenciou, t. j. formálne slová a substantíva. Variačné rozpätie je najvyššie pri adjektívach, substantívach a slovesách. Tieto slovné druhy na základe výsledkov o variačnom rozpätí možno dať do protikladu s ostatnými slovnými druhmi. Najviac sa k nim približuje výsledok o variačnom rozpätí zámen.

3. Od celkových výsledkov rozloženia slovných druhov možno prejsť na súhrnné výsledky o básnikoch (tab. 2). Ani tu nepredkladáme výsledok z každej básne osobitne, ale vždy zo štyroch básní od jedného básnika.

Tabuľka 2

	ÁT	AJ	LK	SW
Podstatné mená	29,02	31,17	36,14	35,12
Formálne slová	19,82	22,74	21,97	20,00
Prídavné mená	15,67	8,30	11,50	13,42
Slovesá	13,34	19,83	12,94	15,12
Príslovky	8,29	5,39	7,80	7,07
Zámená	6,48	7,31	4,11	4,39
Neurčité slovesné tvary	6,09	3,35	4,52	3,41
Číslovky	0,91	1,61	0,62	0,49
Citoslovčia	0,39	0,31	0,41	0,97

3.1. V tabuľke si možno všimnúť, že v tvorbe Á. Tótha majú vysokú frekvenciu slovné druhy, ktoré sa v maďarských gramatikách nazývajú mennými tvarmi; ide o podstatné mená, prídavné mená, zámená a číslovky a v podstate aj neurčité slovesné tvary. Badať najmä vysoký výskyt prídavných mien, čo v plnej miere korešponduje s „povahou“ impresionistickej poézie. Tým sa napokon zvyšuje štylistické zaťaženie prívlastkov; počet prívlastkov sa ešte dopĺňa aj väčším výskytom prídavných. Naproti tomu sa frekvencia sloves, resp. slovesných prísudkov značne znižuje, dokonca až natoľko, že ich

percentuálny výskyt nedosahuje ani taký „stupeň“ ako pri prídavných menách. Takýto odklon od „normálneho“ rozdelenia slovných druhov treba pokladať za príznakovú vlastnosť tvorby Á. Tótha a v konečnom dôsledku aj impresionizmu ako literárneho smeru.

3.2. U A. Józsefa možno zistiť značný pokles frekvencie prídavných mien oproti Á. Tóthovi a zároveň zvýšenie percentuálneho zastúpenia slovíes. Znamená to, samozrejme, že sa vývin poézie uberať smerom od „nominálnosti“ k väčšej „verbálnosti“. Pritom sa u tohto básnika zvyšuje aj frekvencia podstatných mien. Pravdepodobne to súvisí aj so závažnosťou a sociálnou angažovanosťou poézie A. Józsefa. Takáto tematika totiž vyžaduje viac slov vyjadrujúcich reálne predmety a javy. Zdá sa, že to je jednou zo špecifických črt expressionisticky ladenej poézie. (Našu domnienku potvrdzujú aj výsledky, ktoré sme dostali štatistickým rozborom Kassákových básní.)

3.3. L. Kassák vlastne celou svojou tvorbou reprezentoval extrémne krídlo modernizmu v maďarskej literatúre. Jeho poézia je presiaknutá inovačnými prvkami, ktoré sa prejavujú v tvarovej i tematickej rovine. V podstate sa však nikdy nezbabel vplyvu expresionizmu a do značnej miery celú svoju tvorbu trochu staval na tradíciách tohto literárneho smeru. A expresionizmus vynikal práve silným percentuálnym zastúpením podstatných mien v texte ako príznakov drsnei, niekedy až zdeformovanej skutočnosti. O nominálnej povahe Kassákovskej tvorby svedčí aj to, že nie sú v nej výrazne zastúpené slovesá; percentuálny výskyt prídavných mien sa im dokonca skoro vyrovná. Zníženú frekvenciu slovíes možno dať do súvislosti s veľkým výskytom eliptických viet, z ktorých sa obyčajne vynechávajú práve slovesné tvary. Takéto eliptické vety sú charakteristické pre maďarský expresionizmus; sú to ináč vlastnosti, ktoré niekedy pripomínajú publicistický štýl.

3.4. Básne S. Weöresa — ako sme už na to upozornili — sú poznačené postimpresionistickými vlastnosťami. To sa potom odráža aj v percentuálnom zastúpení jednotlivých slovných druhov, najmä tých, ktoré sú pre daný literárny smer príznačné. A výsledky skutočne dokazujú, že Weöresove básne majú postimpresionistický charakter. Zastúpenie prídavných mien je také vysoké, že ho predstihuje len Á. Tóth. Pritom výskyt podstatných mien je tiež veľmi vysoký. Pokiaľ ide o frekvenciu slovíes, Weöres nasleduje hneď za A. Józsefom.

4. Pri štatistickom skúmaní slovnej zásoby, resp. slovných druhov možno vypočítať i niektoré štylisticky závažné koeficienty (tab. 3). Z týchto koeficientov je v odbornej literatúre najznámejší *Busemannov koeficient*, ktorý sa dá vypočítať z pomeru prídavných mien a slovíes (Antosch, 1969; Fischer, 1969; Těšitelová, 1968). Okrem Busemannovho koeficientu ide nám aj o zistenie pomeru prídavných mien a podstatných mien, ako aj o pomer podstatných

Tabuľka 3

	K_r	K_n	K_b
ÁT (1)	0,602	2,572	1,547
ÁT (2)	0,390	1,952	0,762
ÁT (3)	0,690	1,526	1,053
ÁT (4)	0,435	2,191	0,952
AJ (1)	0,245	1,056	0,258
AJ (2)	0,297	1,609	0,478
AJ (3)	0,262	1,494	0,391
AJ (4)	0,252	2,519	0,635
LK (1)	0,474	2,591	1,227
LK (2)	0,095	3,818	0,364
LK (3)	0,345	3,625	1,250
LK (4)	0,313	2,182	0,682
SW (1)	0,333	2,333	0,778
SW (2)	0,310	3,000	0,929
SW (3)	0,414	4,143	1,711
SW (4)	0,516	1,348	0,696

mien a slovies. Používame pritom termíny, ktoré zaviedla M. Těšitelová (ibid., s. 98—99). V prvom prípade budeme hovoriť o *koeficiente rozvíjania*, v druhom o *koeficiente nominálnosti*. Koeficienty rozvíjania (K_r) a nominálnosti (K_n) ako aj Busemannov koeficient (K_b) sme vypočítali vo všetkých básňach, lebo nezávisia od počtu prvkov, t. j. od veľkosti, mohutnosti štatistického súboru. Domnievame sa, že pri menšom počte prvkov môže byť ich hodnota skôr očividným dôkazom na vysvetlenie štylistických zvláštností básnického útvaru ako pri väčších súboroch, resp. textoch.

4.1. Vypočítané koeficienty nám pomáhajú pri odhaľovaní štylistických osobitostí poézie Á. Tótha. Koeficient rozvíjania svedčí o pomerne vysokom stupni „rozširovania“ básnického jazyka pomocou adjektív. „Explicitnosťou“, t. j. nadmernou rozvitosťou vynikajú básne *ÁT* (1) a *ÁT* (3); najmenej „rozvitá“ je báseň *ÁT* (2).

Koeficient nominálnosti má význam predovšetkým pri identifikácii pomeru nominálnych a verbálnych tvarov. Podľa výsledkov je zjavné, že u Á. Tótha prevažuje nominálnosť; v tomto smere vynikajú najmä básne *ÁT* (1) a *ÁT* (4). Pritom u Á. Tótha aj výsledky Busemannovho koeficientu sú vysoké, čo možno dať do súvislosti so statickosťou textu. V dvoch prípadoch [*ÁT* (1) a *ÁT* (3)] prídavné mená prevažujú nad slovesami, čo je skutočne zriedkavý jav.

4.2. V básňach A. Józsefa badať vzácnu vyrovnanosť výsledkov rozvíjania. Na rozvíjanie menných tvarov, predovšetkým podstatných mien, básnik

používa adjektíva pomerne zriedkavo. Samozrejme, podstatné mená prevažujú nad slovesami, ale už nie v takej miere ako u Á. Tótha. Nadmerná nominálnosť v básni *AJ* (4) vyplýva z toho, že skladba obsahuje prvky expresionizmu vo väčšej miere ako ostatné básne. Výsledky výpočtu pomeru adjektív a verbálnych tvarov svedčia o malej frekvencii prídavných mien v opozícii so slovesami. Výnimkou je báseň *AJ* (4), v ktorej sú pod vplyvom expresionizmu časté eliptické vety s eliminovaním slovíes.

4.3. V básňach L. Kassáka koeficient rozvíjania nemá nijakú stálosť, je príliš menlivý. Najväčší odklon pozorujeme v básni *LK* (2), čo je spôsobené tým, že báseň je typickým výtvorom expresionistickej poézie. Expresionizmus totiž aj vo svojich programových vyhláseniach chcel sa zámerné zbaviť používania adjektív. Nadmerný odklon od „normy“ má teda takéto korene. Na túto vlastnosť nadväzuje aj koeficient nominálnosti, resp. nominálna povaha expresionistickej poézie. Okrem uvedenej skladby *LK* (2) sa to najvypuklejšie prejavuje najmä v básni *LK* (3), ktorej nominálnosť má korene v celkovej stavbe textu. Aj Busemannov koeficient má u Kassáka veľké výkyvy. Najnižšiu hodnotu dosahuje v básni *LK* (2), najvyššiu v básňach *LK* (1) a *LK* (3). Tieto dve básne pritom nemajú veľkú ani frekvenciu slovíes; platí to aj o básni *LK* (2), ktorá však pritom má veľmi malú frekvenciu adjektív.

4.4. Výsledky o básňach S. Weöresa sú väčšinou nepravidelné, je medzi nimi veľký rozdiel. Za čiastočnú výnimku možno pokladať koeficient rozvíjania, lebo má relatívne dosť viditeľnú pravidelnosť. Ďalším poznatkom o tomto koeficiente je to, že u Weöresa dosahuje vždy vysoký stupeň (dôkaz o postimpresionistickom ladení básnickej tvorby). Koeficient nominálnosti je značne „rozkolísaný“, nejednotný, čo má svoje príčiny. Napríklad v básni *SW* (4) je pomer medzi podstatnými menami a slovesami 1 : 1,35, no v básni *SW* (3) sa pomer zvyšuje až na 1 : 4,14. V básni *SW* (3) majú prídavné mená vysoké zastúpenie na úkor slovíes (identifikácia na základe Busemannovho koeficientu). V ostatných básňach majú síce prídavné mená vysokú frekvenciu, ale vždy menšiu ako slovesá.

4.5. O štýle jednotlivých básnikov možno vyvodit určité uzávery na základe súhrnných výsledkov (tab. 4).

Tabuľka 4

	K_r	K_n	K_b
ÁT	0,540	2,175	1,175
AJ	0,267	1,572	0,419
LK	0,318	2,794	0,889
SW	0,382	2,323	0,887

4.5.1. Pomer medzi prídavnými menami a podstatnými menami je výrazne najvyšší u Á. Tótha, na druhom mieste je S. Weöres, potom nasleduje L. Kassák a napokon A. József. Výsledky svedčia o tom, že impresionisticky ladená poézia vyžaduje adjektívne tvary, ktoré rozvíjajú podstatné mená vo funkcii podmetu, predmetu či príslovkového určenia vo vete. Expressionizmus naopak obmedzuje používanie prídavných mien (porov. výpočty v básňach A. Józsefa a L. Kassáka).

4.5.2. Koeficient nominálnosti má veľké výkyvy vo výsledkoch podľa jednotlivých autorov. Najnižší stupeň nominálnosti dosahuje tvorba A. Józsefa (veľký výskyt sloviess). Do určitej miery prekvapuje, že za ním nasleduje Á. Tóth. Príčina je v tom, že u Á. Tótha tzv. „nominálny štýl“ je budovaný na veľkej prevahe adjektív. Vysoký koeficient nominálnosti u ďalších dvoch autorov spočíva jednak vo veľkej frekvencii eliptických viet (L. Kassák), jednak v častom výskyte menných prísudkov (S. Weöres).

4.5.3. Busemannov koeficient, ktorý sa vypočítava z pomeru prídavných mien a sloviess je do určitej miery matematickým meradlom dejovosti či subjektívnosti textu. Ak prevažujú prídavné mená, text je skôr subjektívny, až emocionálny; ak prevažujú slovesá, text sa vyznačuje dejovosťou. Empiricky je nesporné, že básne Á. Tótha sú emocionálne. To isté vychádza aj matematicky, lebo Busemannov koeficient je v jeho básňach najvyšší (1,175). Protipólom je A. József: jeho básne majú vysokú dejovosť, preto má najnižší koeficient. U Kassáka a Weöresa niet väčších rozdielov v Busemannovom koeficiente; podľa výsledkov na každé prídavné meno pripadá jedno sloveso. Znamená to zároveň, že Busemannov koeficient sám osebe nestačí.

5. Naše poznatky zo štatistického výskumu morfolologickej štruktúry poézie možno zhrnúť takto:

Výpočtom frekvencie slovných druhov, ich rozptylu, smerodajnej odchýlky, variačného koeficientu a variačného rozpätia sme dospeli k výsledkom, ktoré možno pokladať za istý, zatiaľ len hypotetický druh matematického modelu. Hoci mu nemožno pripisovať definitívnu platnosť, predsa sa dá z neho vychádzať, ak chceme hodnotiť disproporcie v konkrétnych básnických textoch. Najmä vtedy, ak štýl definujeme ako vychýlenie od predpokladaného rozloženia prvkov, t. j. ako preskupenie distribúcie konštituentov textu. To zároveň znamená, že značné odklony od modelu zákonite musia signalizovať funkčný charakter štýlu autora či básne. Napríklad vysoké percento adjektív môže byť dôkazom, že nielen básne Á. Tótha sú ladené impresionisticky, ale aj básne S. Weöresa. A napokon aj jednotlivé koeficienty slúžia na potvrdenie predošlých štatistických výsledkov, prípadne aj výsledkov, ktoré sa dosiahli výskumom inej roviny textu (lexikálnej, syntagmatickej a pod.). V tejto súvislosti však treba dodať, že štatistika nemôže ísť „naslepo“ do textu a nesmie si voľiť samostatný postup (Miko, 1970). Ak sa zabudne na kvalitatívne

a funkčné „pozadie“ nezvyčajnej distribúcie prvkov v texte, tak údaje, ktoré štatistika poskytuje, ostanú zásadne neúplné. Štatistickému výskumu pripadá často len verifikovať kvalitatívne zistenia. Štatistický rozbor textu by mal byť heuristickým a dokazovacím inštrumentom funkčnej analýzy textu. Výhodiskom sa však musí stať matematický model literárneho smeru, štýlu autora a pod., s ktorým možno porovnávať výsledky, vypočítané z konkrétneho textu. Nazdávame sa, že v tom spočíva význam a praktický dosah štatistiky pre štylistiku.

*Pedagogická fakulta
Nitra*

Bibliografia

- ANTOSCH, F.: The Diagnosis of Literary with the Verb-Adjective Ratio. In: *Statistics and Style*. New York, American Elsevier Publishing Company 1969, s. 57—67.
- DÖMÖLKI, B. — FÓNAGY, I. — SZENDE, T.: Köznyelvi hangstatisztikai vizsgálatok. In: *Általános nyelvészeti tanulmányok*. 2. Szerk. L. Kalmár — Zs. Telegdi. Budapest, Akadémiai Kiadó 1964, s. 117—132.
- ESSEN, O. von: Statistische Rechnungen in der Phonetik. *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung*, 20, 1967, s. 3—59.
- FISCHER, H.: Entwicklung und Beurteilung des Stils. In: *Mathematik und Dichtung*. 3. Aufl. Red. H. Kreuzer. München, Nymphenburger Verlagshandlung 1969, s. 171—183.
- FÓNAGY, I.: A költői nyelv hangtanából. *Irodalomtörténeti Füzetek* 23. 1. kiad. Budapest, Akadémiai Kiadó 1959. 289 s.
- HORECKÝ, J.: Úvod do matematickej jazykovedy. [Skriptum.] 1. vyd. Bratislava, Rektorát Univerzity Komenského 1969. 92 s.
- MIKO, F.: Text a štýl. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo Smena 1970, s. 45 n.
- MISTRÍK, J.: Frekvencia slov v slovenčine. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1969, s. 13—128.
- RÁKOS, P.: Rhythm and metre in Hungarian verse. *Acta Universitatis Carolinae. Philologica Monographia* 11. 1. ed. Praha, Universita Karlova 1966. 102 s.
- SZENDE, T.: Szóstatistikai vizsgálatok Tóth Árpád, Juhász Gyula és Szabó Lőrinc költeményei alapján. *Magyar Nyelvőr*, 92, 1968, s. 287—300.
- TARNÓCZY, T.: A jeloszlás és a hírtartalom nyelveket meghatározó tulajdonságairól. *Nyelvtudományi Közlemények*, 63, 1961, s. 161—178.
- TĚŠITĚLOVÁ, M.: K typologii slovanského slovníku z hlediska kvantitativního (na českém materiálu). In: *Československé přednášky pro VI. mezinárodní sjezd v Praze*. Red. M. Drozda — E. Pauliny. Praha, Nakladatelství ČSAV 1968, s. 95—99.
- TÓRÓK, G.: A líra: logika. 1. kiad. Budapest, Magvető-Tiszatáj 1968, s. 33—51.
- TULDAVA, J.: Informatsiooniteooria ja keeleteadus. *Keel ja Kirjandus*, 13, 1970, s. 329—339.
- TULDAVA, J.: Sõnapikkus ilukirjanduslikus proosas. *Keel ja Kirjandus*, 14, 1971, s. 583—591.

STATISTICAL ANALYSIS OF THE MORPHOLOGICAL STRUCTURE OF POETRY

Summary

In his study the author made a statistical analysis of the morphological structure of 16 poems of the Hungarian literature of the twentieth century. He selected four poems by Árpád Tóth (*AT*), Attila József (*AJ*), Lajos Kassák (*LK*), and Sándor Weöres (*SW*). He started from the view that a detailed research of smaller units or of compact and uniform structures allows the results obtained to be more easily controlled by the research worker and certain variations to be better elucidated and explained scientifically on the background of intuition and empirism. In his mind a research like this is of great importance, especially for the art of composition.

As a starting point the author chose the undivided extent of the texts. On the basis of the general frequency of words ($N = 3283$) he calculated the distribution of the parts of speech (in %), the second power of the deviation from the average $(p-\bar{p})^2$, the dispersion (s^2), the standard deviation (s), the coefficient of variance (V) and the span of variance (V_r). The results that were obtained by the calculation of the frequency of words in individual authors serve in the subsequent part of the study as a starting point i. e. as a mathematical model (Tab. 1).

Then the author pays his attention to the distribution of the parts of speech in the individual poems (Tab. 2). According to the calculations nouns show the highest frequency in *LK* and *SW*, adjectives in *AT* and *SW*, and verbs in the first place in *AJ*. Of the other results it is worth noticing that formal words (conjunctions, articles and postpositions) have almost the same percentual representation in all the poets. Further there is the fact that numerals and interjections have a very low frequency in the texts examined.

In its subsequent parts the study contains the calculations of the coefficients in the individual poems (Tab. 3). It comprises the problems of the coefficient of modification, the coefficient of noun use and the Busemann coefficient. They are calculations of the proportion of the semantically and stylistically most relevant parts of speech: K_r is the proportion between adjectives and nouns, K_n is the proportion between nouns and verbs, K_b is the proportion between adjectives and verbs. These coefficients were then also calculated by the author in the individual poets in general (Tab. 4). The results prove that the impressionistically tuned poetry of *AT* and in part also that of *SW* requires a lot of adjective forms, modifying nouns in their function of subjects, objects or adverbs. In expressionism the use of adjectives is restricted, which is proved by the results relating to the poems of *AJ* and *LK*. In *AJ*, too, there is at the same time the lowest degree of the occurrence of nouns, which is in connection with a great frequency of verbs. The Busemann coefficient is to some extent a criterion of the predominance of story or subjectivism of the text. If adjectives prevail over verbs, the text is rather subjective to emotional (*AT*); if on the other hand verbs prevail over adjectives, the text is expressive of the story (*AJ*).

In the conclusion of the study, the author maintains that statistics must not choose any independent method, but it should become a heuristic and proving instrument of the functional analysis of the text. Otherwise the results it gives remain in principle incomplete, non-fuctional.

ČASOVÁ SPOJKA ČÍM A JEJ PREFIXOVANÉ VARIANTY V SLOVENČINE

ADRIANA FERENČÍKOVÁ

1. Tento príspevok venuje pozornosť časovým spojкам *čím*, *počím*, *dočím*, ich významu, výskytu z hľadiska geografického rozsahu i frekvencie a všima si ich aj z historického aspektu. Vychádza z materiálov zhromaždených v Jazykovednom ústave L. Štúra SAV: z archívu nárečových textov, z kartotéky pre pripravovaný *Slovník slovenských nářečí*, z excerpce pre *Slovník slovenského jazyka* a z kartotéky chystaného *Historického slovníka slovenského jazyka*.

2. Časovú spojku *čím* a jej prefixované obdoby *dočím* a *počím* hodnotí *Morfológia slovenského jazyka* (1966) ako ľudový variant spisovnej spojky *kým* a konštatuje, že dnes sa už v spisovnom jazyku nepoužíva. Aj *Slovník slovenského jazyka* (1959) ju označil za zastaranú. Kálalov slovník (1923) lokalizuje variant *čím* do okolia Banskej Bystrice a variant *čím* — s odvolaním sa na S. Czambla — na východné Slovensko, oba vysvetľuje ekvivalencom *kým*. J. Stanislav (1963) hovorí, že spojka *čím* je synonymom spojky *kým*, no miestami má význam ‚akonáhle‘ a vyskytuje sa na západnom i východnom Slovensku a v reči dolnozemsých Slovákov v Petrovci. V nárečí juhoslovanských Slovákov ju zapísal aj J. Štolc,¹ a to v Kulpíne a Begeči, v oboch prípadoch vo význame ‚kým‘.

V skúmaných nárečových textoch z archívu nárečových textov (ďalej ANT) Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV (súvislé texty v rozsahu asi 5000 strán pokrývajú celú oblasť územia slovenského jazyka, na Kysuciach, v Tekove, v svých. Šariši a juž. Zemplíne je ich rozloženie redšie) sa časová spojka *čím* vyskytla jediný raz: *Čím to bosorka počula, že sú zeci zničené aj iz mac, hñec prestala vojna* (Papradno, Pov. Bystrica). V kartotéke pre chystaný *Slovník slovenských nářečí* (ďalej SSN) je tiež na ňu iba jeden doklad z Brodského na Záhorí: *Neskapau, čím sa uláheu!* V oboch prípadoch táto spojka uvádza podradenú časovú vetu, ktorej dej nastáva bezprostredne pred dejom nadradenej vety, a má význam ‚len čo‘. Takto sa, hoci zriedka, vyskytuje aj na prilahlej časti Moravy (Kolaja, 1934 — cit. podľa Chloupka, 1961; Bělič, 1954; Svěrák, 1966). Czambel zapísal spojku *čím* r. 1904 v Komárovciach pri Sobranceiach (1906). Sám ju v pripojenom indexe vysvetľuje slovom *pokiaľ*.

¹ Citujem s dovoľením autora z chystanej práce *Reč Slovákov v Juhošlávií* (2. zv.).

No ak prihladneme na širší kontext, z ktorého je citovaný doklad *čim vun* [král] *tam bul, inaš privid kralounu, svoju mladicu*, nemusí sa nám zdať Czamblov výklad jednoznačný. Spojka *čim* by tu mohla značiť aj ‚keď‘, ‚len čo‘ a ekvivalent *pokiaľ* jej Czambel mohol mýlne prisúdiť na základe svojho stredoslovenského nárečového povedomia. V nárečí Sobraniec a okolia má dodnes význam ‚len čo‘ spojka *načim*: *Načim prišou večar a vona uložila xlapca spac, vizela svoho muža pod oblakom stac. Načim vona toto lužom vivolala, začalo se jej voziz išče horši* (Sobrance, ANT). *Nači mi pošla gu našomu doxtoroj, ta už mi bulo lepši* (Krčava). *A ňeska načim posazice, šče lem se zo žemi vipixa, už ta mandalinkou pouno* (Sobrance).²

Zo súčasných stredoslovenských nárečí nemáme nateraz záznam o spojke *čim* ani v archíve nárečových textov ani v kartotéke *Slovníka slovenských nárečí*. Zdá sa, že na strednom Slovensku sa dlhšie uchovali prefixované podoby *dočim*, *počim*, hoci aj ony sú už vzácne zriedkavé popri bežnej synonymnej spojke *kim*, *kim* (-n). Na spojku *dočim* sú v nárečových archívoch tieto doklady: *Skorej, dočim som bou mlači, tak som sa volo xodiŭ. ...reku dočim sa budu pas.* (Drábsko, záp. Gemer, ANT). *Muže zato [krava] žrad len vodu piď dočim sa ňezloži* (Detva, SSN). Spojka *počim*: *A f tonto lágre som bou do poslednej xvile, počič ňeprišli prvé americké vojská smeron od Hamburku* (Turíčky, vých. Novohrad, ANT). *Počič sa to porejdelo, prišla už aj žatva* (Hradište, vých. Novohrad, ANT). *Zodrau tri kapselē, počič sa viučičŭ.* (záp. Novohrad).³ *...a veru do slyka západu, počič slŕniečko ňezapadá, som bola na roli* (Beladice, Zl. Moravce, ANT). *Počim prideme do Brožian, bude aj tma* (Veľké Bielice, stred. Nitra, SSN).

Zo spojky *počim* (-n) vznikla na hornom Požitaví a na strednej Nitre spojka *poči* zánikom koncovkej spoluhlásky. Údaje získané dotazníkovým výskumom (Pauliny — Štolc, 1947) — sledovala sa hláskoslovná diferenciacia slova *zakiaľ* — svedčia o jej výskyte v nárečí obcí Zlatno, Hostie, Žikava, Lovce, Mankovce, Veľčice, Hostovce, Topoľčianky, Obyce, Machulince, Neverice, Chotča, Beladice, Chraštany. Súvislé nárečové texty potvrdzujú jej výskyt i častú frekvenciu v obciach Neverice, Mýtina Nová Ves, Ludanice, Kovarce, Dvorany nad Nitrou, Chrabrany a Nedanovce. Na tejto nárečovej oblasti sa spojka *poči* hojne vyskytuje popri synonymných spojkách *lež*, *až*, *pokál* (-ia-), *zakál* (-ia-), *pokád*.

Časové vety uvedené spojkami *dočim*, *počim*, *poči* vyjadrujú okolnosť, počas ktorej alebo po ktorú trvá dej nadradenej vety. Vzhľadom k nej býva v antepozícii i postpozícii.

² Za posledné dva doklady i za upozornenie, že hláskoslovná podoba *načem* je v nárečí obcí Jenkovce, Iňačovce, Jastrabie, Tašula, ďakujem dr. Št. Liptákovi.

³ Podľa informácie J. Rumana, zapisovateľa nárečových textov zo záp. Novohradu.

Súčasn \acute{e} trvanie dejov: *Skorej, dočim som bou mlači, tak som na volo_xođiu* (Drábsko, ANT). *Poči bou napiti, ňebolo mu zima, lebo ňeciteu* (Mýtna N. Ves, ANT). *No a ešte čil, zakál sa to robivalo, poči ňebola dodávka, tak si každi to dav do komori* (Ludanice, ANT).

Konečná hranica deja nadradenej vety: *Myože zato [krava] žradJen vodu piđ.dočim sa ňezloží* (Detva, SSN). *Zodray, tri kapselē, počiN sa viučiy* (záp. Novohrad). *Nuž ale poči tem_prišov [záchranca], veru ano, bola [Irenka] zatopená* (Kovarce, ANT).

Zo skúmaných variantov spojky *čim* vo význame ‚kým‘ tvorí kompaktnú oblasť iba variant *poči*. Doklady na stredoslovenské podoby *dočim*, *počim* (-in) v súčasných nárečiach sú sporadické a takisto skromne je doložená aj spojka *čim* s významom ‚len čo‘ na západnom Slovensku. Rozsah spojky *načim*, *načem* v tomto druhom význame tiež tvorí iba ostrov na okolí Sobraniec.

3. Povedali sme už, že *Slovník slovenského jazyka* i *Morfológia slovenského jazyka* hodnotia spojku *čim* (*dočim*, *počim*) ako archaizmus, resp. ako ľudový variant spisovnej spojky *kým*. Krajovú provenienciu tejto ustupujúcej spojky nám pomôže spresniť jej výskyt v literatúre štúrovského a poštúrovského obdobia.

V *Nauke reči slovenskej* (1846) dala Štúrova kodifikácia používateľom spisovného jazyka pravopisné a morfológické normy, slovník už štúrovcí nevypracovali a neurobila to ani nasledujúca generácia. Lexika krásnej literatúry i publicistického štýlu štúrovského a poštúrovského obdobia je teda do značnej miery aj odrazom nárečového povedomia autorov. Aj spojka *čim*, *počim* vo význame ‚kým‘ sa takto dostala do diela S. Chalupku⁴ i A. Sládkoviča.⁵ V jazykovom povedomí štúrovskej generácie bola spojka *čim*, *počim* ešte živou súčasťou ľudového jazyka. Dobrým dôkazom toho sú aj Dobšinského *Prostonárodné slovenské povesti* (ďalej PSP). V povestiach, ktoré vyrozprával sám zberateľ, sa spojka *čim* vyskytuje šesťkrát,⁶ dva razy je v texte, ktorého autorom je J. Rimavský.⁷ So spojkou *dočim* sa u Dobšinského stretáme iba raz: *A veru bol smútok..., lebo dočim veselili sa tam,... kňahyňa vyšla si na*

⁴ *Čim je boh nad nami a čim šabla v hrsti, nebude si Turčín pánom v našej vlasti* (Turčín Poničan).

⁵ *Vstaň mála! Chvíľa čim neodbije, srdce sa naše bezpečne skryje v tichých dolinách Siona* (Marína, strofa 103). *Čim duša moja žije a cíti, poklad krás svojich mi neuchytí Džengis hodín, vekov Batu* (Marína, strofa 144).

⁶ *A čak mi už bude [polievka] hotová, čim ja dôjdem [domov]* (PSP, 2. zv., s. 320); *A čim obadala sa Maruška, bolo, akoby belasou plachtou bola zastrela sa zem* (PSP, 2. zv., s. 383); *Čim obadala sa Maruška, bolo, akoby polial zem krvou* (PSP, 2. zv., s. 384); *A čim čert opamätal sa, už ten [zajac] bol za vrchom* (PSP, 2. zv., s. 168); *Čim došli k nemu, bola už tma a tu ani nevedeli dobre, kde sú* (PSP, 3. zv., s. 344–345).

⁷ |: *Ale vtáča premenilo sa chytro na človeka a čim tieto obadali sa, pođ ten von dvermi* :/ (PSP, 3. zv., s. 220, 221).

prechádzku — a tu ti, vraj, spustil sa na ňu Železný Mních a uniesol ju.⁸ Spojka *počím* je v rozprávke, ktorú zoštylizoval S. Chalupka,⁹ Dobšinský okrem nej použil aj variant *podčím*.¹⁰

K doteraz citovaným autorom sa pripája ešte J. Botto a E. Maróthy-Šoltésová: všetci pochádzajú z južnostredoslovenskej nárečovej oblasti. Odtiaľ sú aj doklady na výskyt spojok *počím* (-n), *dočím* (-i) vo význame ‚kým‘, ktoré máme k dispozícii v archívoch dialektologického oddelenia Jazykovedného ústavu L. Štúra. K nim možno priradiť aj záznam z ľudového receptára z Prochota pri Žiari nad Hronom: *Usušená ovocinka zvarí sa s červeným vínom a potom upíja si chorí z odvarku toho, počím je letnuo.* (Zápis po sebe zanechal neškolený pisateľ J. Čavojec a je z konca 19., prípadne zo začiatku 20. storočia.)

V spisovných prejavoch jednotlivých autorov nadobudla spojka *počím* popri svojom základnom časovom význame aj význam odporovaci: *Tu teda čerti, draci... požívajú nenáležiace jim poklady, počím pravému majiteľovi, človeku čo biednemu zakliatcovi živoriť a strádať nutno* (Dobšinský, Úvahy o slovenských povestiach, 1871); *To je ľahko poznať, len musíte pozor dať, kto si nechá hlavu pokrytú, počím ostatní s hlbokou úctou klobúky snímať budú* (J. Gáspár, Slovenská čítanka, 1871); *Ihličnaté hory temneli sa sivasto... počím listnaté, teraz ošarpané ziably...* (E. Maróthy-Šoltésová, 1925). V nárečiach sa pri spojke *počím* so sprievodným významom odporovacím nestretáme.

Naznačili sme už, že na západnom Slovensku má časová spojka *čím* význam ‚len čo‘. V súčasných nárečiach sa vyskytuje ojedinelo, v minulom storočí bola však ešte častá. Môže nás o tom presvedčiť krátka rozprávka, ktorú pre Dobšinského nárečím Starej Turej zapísal Gustáv Pifko.¹¹ V nej sa na necelých šiestich stranách spojka *čím* objavuje päťkrát. Aj J. Hollý sa opieral o západoslovenské nárečia, keď mu nestačil Bernolákov slovník. Skúmanú spojku v jej západoslovenskom význame nájdeme vo verši: *Zajtra sa, čím začnú sa pukať zori, dáme na cestu.*¹²

V časovej vete so spojkou *čím* = ‚len čo‘ býva pravidelne dokonavé sloveso.

⁸ PSP, 3. zv., s. 305.

⁹ ... ale neprísadneme k tomuto posvätnému miestu..., počím neoznámime svoju žiadosť, ktorá nás k Láskam Vaším priviedla (PSP, 2. zv., s. 375).

¹⁰ *Počím tá* [stará dievka] bežala [po prúty], pojal žiačik čerta so sebou a preplávali (PSP, 2. zv., s. 314); ... iba po siedmich rokoch sa na túto istú zlatú cestu navrátiš a druhých sedem rokov minie, podčím sa potom zase s ňou zideš (PSP, 2. zv., s. 37). V tejto súvislosti pripomíname, že v jazyku Dobšinského nie sú zriedkavé časové určenia typu *pod týždňom, pod rokom, pod tromi dňami*.

¹¹ PSP, 3. zv., s. 277–283; v podtitule rozprávky *Jeleň zlatorohý*: „Podal Gustáv Pifko zo Starej Turej v Nitrianskej hovorom tohože mestečka; prezrel Hostimír Šmid.“

¹² HOLLÝ, J.: Svätopluk. Dielo Jána Hollého. Trnava, Spolok sv. Vojtecha 1950, s. 117.

Bezprostredné predchádzanie vedľajšieho deja pred hlavným dejom obyčajne ešte zdôrazňuje časový výraz v nadradenej vete. Vytvárajú sa tak korelačné dvojice *čím* — *hneď*, *čím* — *už*. Podradená veta môže stať pred svojou nadradenou vetou i za ňou, zriedka je do nej vložená.

Čím to bosorka počula, že sú zeci zničené aj ix mac, hñec prestala vojna (Papradno, ANT). *Čím to bolo po krajine rozhlášené, už prichodzili pánové a princové do zámku...* (PSP, 3. zv., s. 282). *Neskapau, čím sa uláheu!* (Brodské, SSN). *Všaj ale hned, čím si klakel..., zastal...* (PSP, 3. zv., s. 281).

4. Vzniku spojky *čím* venoval pozornosť F. Trávníček v príspevku *Slovenská spojka kým* (1936). Vykladá ju ako inštrumentál zámena *čo* a myslí, že *čím* je „pozdější náhrada za *kým*, když *kým* nabylo významu príslovečného, neboť tomuto významu hověl lépe neutrální tvar *čím* (od *čo*) než tvar *kým* (od *ký*), který se mimoto mátl s *kým* od *kto*“.

Proti Trávníčkovmu výkladu, že inštrumentál zámena *čo* prevzal funkciu časovej spojky, nemožno mať námietky. Diskutabilná je však jeho relatívna chronológia vzniku spojok *kým* a *čím*. Trávníčkovu domnienku, že by *čím* bolo neskoršou náhradou za *kým*, vyvracajú písomné pamiatky. V nich sa spojka *kým* objavuje až v 18. storočí, no na spojku *čím* sú prvé doklady už zo 16. storočia.

Čím: gesste slybugem ze wo/wssem. W. M. branyti [budem] az do/toho času, czym summu zvrchu psanu nepolozym (1588, Velké Jaseno, Turiec).¹³

Kým: Ale pred urbármí, kym urbare nevyšli, v[ž]dycky nam bolo slobodno na plti drevo rubat (1781, Pribylina, Liptov)¹⁴.

V tejto súvislosti iste nie je nezaujímavý fakt, že i v kartotéke pripravovaného *Historického slovníka slovenského jazyka* je doteraz časová spojka *čím* doložená 9 ráz (16.—18. stor.), no spojka *kým* ani raz.

Už prvé historické doklady signalizujú, že časový význam spojky *čím* je územne diferencovaný. Význam ‚*kým*‘ je stredoslovenský; západoslovenský a východoslovenský je význam ‚len *čo*‘. Zdá sa, že oba tieto špecifikované významy majú svoj pôvod vo všeobecnom časovom význame ‚keď‘, ‚ako‘:

... bežela sem tam s/krikem spatřit, a kdy sem oknem chtela wydet, czo se dege, čzym sem k/oknu prychazela, wydela sem nebosstyka na/zemí w krwy za-plynu-teho... (1654, HSSJ).¹⁵

Aj zápisy v krupinských mestských účtoch z roku 1685 podporujú domnienku, že časové vety so spojkou *čím* boli pôvodne bližšie vetám so všeobecnou

¹³ STANISLAV, J.: Dejiny slovenského jazyka 3. Texty. 2. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1967, s. 198.

¹⁴ Listy poddaných z rokov 1538—1848. Red. P. Horváth. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1955, s. 220.

¹⁵ Originál v Štátnom archíve v Nitre, fond Príleský, s. 145.

časovou spojku *keď*: *dalj sme Nemcom na opravu, cjm/tu/bilj, na peper; ovsu, cym tu bol comjsar, dalj sme cub. 4; do hryatyho vyna, čym tu bol, madu d 18.*¹⁶

Postupne spojka *čím* nadobúda špecifický časový význam. Na strednom Slovensku sa ňou začala uvádzať podradená veta vyjadrujúca okolnosť, počas ktorej alebo do uskutočnenia ktorej trvá dej nadradenej vety. Na zdôraznenie časovej hranice sa k spojke *čím* pridávajú predpony *do-*, *po-*. Podoby *dočím*, *počím* vznikli podľa Trávníčka — tak ako *pokým*, *dokým* — mechanickým vyrovnaním s výrazmi *pokiaľ*, *dokiaľ* (Trávníček, 1936), ktoré majú vo funkcii časovej spojky rovnaký význam: *pečat tak nanahle nechtel dat, dočím radu nevzal ze staršimi ludmi* (1780, Liptovská Teplá).¹⁷

Na západnom a východnom Slovensku spojka *čím* získala význam ‚len čo‘, podporený aj súvzťažným časovým výrazom stojacim na začiatku nadradenej vety: *Zatim fatens az puoste kupel yuncze, ktore čím wehnal do masstale, hned počali diwget* (1735, Trenč. Strig.).¹⁸ *Čim som prišol do domu, doraz bil* (1785, Bertotovce, Šariš).¹⁹ V západoslovenských jazykových pamiatkach 17. a 18. storočia sa bezprostredné predchádzanie vedľajšieho deja často zdôrazňuje aj tak, že tesne za spojkou nasleduje príslovka času *náhle*. Tento dvojčlenný výraz má povahu zloženej spojky. Podobne vznikli časové spojky *kadenáhle*, *akonáhle*. *Po/malej chwyli, kdy nebosstik opet [!] do yzby, gak mužem merkowat, pro klobuky wessel, neriekagycz žadnemu any dabreho [!] ani zleho slowa, cžym nahle dwere otworyl, gesste any pres prach neprekročyl, hnedky wssetkych deset skrykne; do/neho, do/neho. . . a wydely sme, czo gmenowany Opatowanye wssetczy cžym nahle nebosstyk prekročyl pres prach, nerikagycz nykomu any zle, any dobre, hnetky wssetczy počaly nanho byt a rubat* (1654, HSSJ).²⁰ *Obile pak, czim nahle moczi budu prigiti poddani pre wodu welku, dam krasne premerat, nebo takowy mussi za suce bity* (1664, Trenčín, HSSJ).²¹ *O, gaku radost ma takowy člowek, čym nahle swu drahu a milu dussu wipussta!* (18. stor., HSSJ).²²

5. Z inštrumentálu zámena *čo* vznikla časová spojka aj v iných slovanských jazykoch, no jej význam a životnosť neboli všade rovnaké. Dodnes sa používa v celej južnoslovanskej jazykovej skupine a uvádzajú sa ňou časové vety, ktorých dej bezprostredne predchádza pred dejom nadradenej vety. Ide teda o význam ‚len čo‘. V srbochorvátčine: *Čim Miloš dođe s prednjom vojskom, oni se odmah krenu u Kruševac.*²³ V slovinčine: *Čim je dosegel šestdeseto leto,*

¹⁶ Za tieto doklady ďakujem dr. M. Majtánovi, CSc.

¹⁷ Listy poddaných, s. 214.

¹⁸ STANISLAV, J.: op. cit., s. 302.

¹⁹ Listy poddaných, s. 238.

²⁰ Pozri pozn. 15.

²¹ Originál v Štátnom archíve v Nitre, fond Illésházy, s. 177.

²² KRAJČINOVSKÝ, K.: Sermones. [Rkp.] s. 35.

²³ STEVANOVIĆ, M.: Savremeni srpskohrvatski jezik. 2. Sintaksa. 1. vyd. Beograd, Naučna Knjiga 1969, s. 841.

je šel v pokoj.²⁴ V bulharčine: *Štom prijatelite mi se naučicha za moeto pristiganie, edin po edin dojdoha da me vidat v častnata kážta, v kojato bjach slazāl.*²⁵ V macedónčine: *Štom dojde poterata, toj se skri.*²⁶ Z východoslovanskej jazykovej oblasti je časová spojka *čem* doložená v ruštine 17. storočia, aj tam vo význame ‚len čo‘: *I tebe b odolnočno, čem nov' pospejet, vybrat tot moj zajemnoj chleb ves' totčas, komu rozdal...*²⁷

Význam ‚kým‘ majú v poľských nárečiach spojky *czym* (Veľkopoľsko), *zaczym* (Malopoľsko, Mazovsko), *niczym* (južná časť Malopoľska).²⁸ Ten istý význam má srbochorvátska a slovinská spojka *dočim*, v oboch jazykoch je však už zastaraná.²⁹

6. Ak sa teda na slovenskú časovú spojku *čim* a jej prefixované varianty *dočim* a *počim* pozeráme v širšom slovanskom kontexte, vidíme, že jej stredoslovenský a spisovný — už zastaraný — význam ‚kým‘ poukazuje na príbuznosť s poľštinou, podoba *dočim* s tým istým významom so srbochorváčtinou a slovinčinou. Podoba *počim* (*poči*) jestvuje iba v strednej slovenčine a ako ukazuje analýza nárečového materiálu i dokladov z ľudovej poézie a krásnej literatúry, v porovnaní so spojkami *čim* a *dočim* bola frekventovanejšia.

Význam ‚len čo‘, v ktorom sa spojka *čim* vyskytovala na východnom a západnom Slovensku (s prilahlou časťou Moravy) a v ktorom sa miestami uchovávala dodnes, je totožný s významom srbochorvátskej a slovinskej spojky *čim* a bulharskej a macedónskej podoby *štom*.

7. V dnešnej spisovnej slovenčine sa časové spojky *čim*, *počim*, *dočim* už nepoužívajú. Aj v minulosti boli charakteristické iba pre spisovateľov pochádzajúcich z južného stredného Slovenska. Jedným z dôvodov, že sa tieto spojky v spisovnom jazyku všeobecne neprijali, mohol byť aj fakt, že spojka

²⁴ Slovar slovenskega knjižnega jezika. 1. Red. J. Bajec a i. 1. vyd. Ljubljana, Slovenska akademija znarnosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik 1970, s. 298.

²⁵ Rečnik na sávremennija bálgarski knižoven ezik. 3. Red. S. Romanski. 1. vyd. Sofija, Bálgarska akademija na naukite 1959, s. 665.

²⁶ Rečnik na makedonskiot jazik. 3. Red. B. Koneski. 1. vyd. Skopje, Izdavačko pretprijatie „Prosvetno delo“ 1966, s. 579.

²⁷ BULACHOVSKIJ, A.: Istoričeskij komentarij k russkomu literaturnomu jazyku. 5. vyd. Kyjev, Gosudarstvennoje učebnopedagogičeskoje izdatelstvo „Radans'ka škola“ 1958, s. 389.

²⁸ NITSCH, K.: Studia z historii polskiego słownictwa. 1. vyd. Kraków, Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności 1948, s. 58–62.

KLEMENSIEWICZ, Z. — LEHR-SPLAWIŃSKI, T. — URBAŃCZYK, S.: Gramatyka historyczna języka polskiego. 1. vyd. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1965, s. 471–472.

Słownik polszczyzny XVI wieku. 4. Red. S. Bał a i. 1. vyd. Wrocław — Warszawa — Kraków, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk 1969, s. 30.

²⁹ Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika. 1. vyd. Red. R. Aleksić a i. Zagreb — Novi Sad, Matica Hrvatska — Matica Srpska 1960, s. 266.

Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika. 1. Red. M. Stevanović a i. 1. vyd. Novi Sad — Zagreb, Matica Srpska — Matica Hrvatska 1967, s. 759.

Slovar slovenskega knjižnega jezika. 1. (pozn. 24), s. 437.

čím mala v rámci národného jazyka dva rozdielne, územne diferencované významy: ‚kým‘ a ‚len čo‘. Okrem toho sa postupne strácala aj opora v nárečiach. Tam spojky *čím*, *počím*, *dočím*, *načím* tiež ustupujú produktívnejším synonymným výrazom.

Jazykovedný ústav E. Štúra SAV
Bratislava, Nálepkova 26

Bibliografia

- BĚLIČ, J.: Dolská nářečí na Moravě. 1. vyd. Praha, Nakladatelství ČSAV, 1954, s. 235, index s. 272.
CZAMBEL, S.: Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov. 1. vyd. Turčiansky Sv. Martin, nákladom vlastným 1906, s. 406, 495.
DOBŠINSKÝ, P.: Prostonárodní slovenské povesti. 2. vyd. Bratislava, Tatran 1966. 3. zv.
Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966, s. 716—717.
CHLOUPEK, J.: Časové a podmínkové reálne vety ve východomoravských dialektch. In: Sborník prací Filosofické fakulty Brněnské university. Rada Jazykovědná A 9. 10. Brno, Filosofická fakulta university J. E. Purkyně 1961, s. 95—103.
KÁLAL, K. — KÁLAL, M.: Slovenský slovník z literatury aj nářečí. (Slovensko-český diferenciálny.) 1. vyd. Banská Bystrica (nákladom vlastným) 1923, s. 76.
KOLAJA, M.: Nářečí na Kyjovsku a Žďánsku. 1. vyd. Hodonín 1934.
PAULINY, E. — ŠTOLC, J.: Dotazník pre výskum slovenských nářečí (Atlas slovenského jazyka). 1. vyd. Bratislava, Vydala Slovenská akadémia vied a umení v Bratislave v máji 1947. 100 s. + evidenčný list. (Heslo *zakiaľ* 4/39).
Slovník slovenského jazyka. 1. Red. Š. Peciar. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959, s. 210.
Slovník slovenského jazyka. 3. Red. Š. Peciar. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1963, s. 114.
STANISLAV, J.: Dejiny slovenského jazyka. 2. Tvaroslovie. 2. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1967. 756 s.
STANISLAV, J.: Slovenská historická gramatika. 4. Syntax. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1963, s. 218.
SVĚRÁK, F.: Nářečí na Břeclavsku a v dolním Pomoraví. 1. vyd. Brno, Universita J. E. Purkyně v Brně 1966, s. 75.
ŠTŮR, E.: Nauka reči slovenskej. 1. vyd. Prešporok, Tatrin 1846. 214. s.
TRÁVNÍČEK, F.: Slovenská spojka *kým*. In: Sborník Matice slovenskej, 14, 1936, č.1, s. 154—157.

ВРЕМЕННОЙ СОЮЗ *ČÍM* И ЕГО ПРЕФИКСАЛЬНЫЕ ВАРИАНТЫ В СЛОВАЦКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

В статье обращается внимание на словацкие временные союзы *čím*, *dočím*, *počím*. В литературном языке эти союзы не употребляются с начала XX в., но и до того времени они не были общераспространены. В словацких говорах союз *čím* имел два разные временные значения: значение ‚пока‘ было собственно говорам Средней Словакии (так же в литературном языке), значение ‚только что‘ говорам Западной и Восточной Словакии. Об этом географическом различии значений свидетельствуют также письменные памятники XVII и XVIII вв. В настоящее время союзы *dočím*, *počím*, *počĩ* = ‚пока‘ еще редко встречаются в говорах южной Средней Словакии; в говорах северной

части их уже нет. В Западной Словакии союз *čít*, только что' местами еще сохранился в речи старого поколения, в Восточной Словакии только в говорах района Собрание существует форма *pačít* с тем же значением.

Значение 'пока' среднесловацких временных союзов *čít*, *dočít*, *počít* показывает на родство с польскими союзами *szut*, *zaszut*, *niszut* и с сербохорватским и словенским союзами *dočít*. Значение 'только что' западнословацкого союза *čít* и восточнословацкого союза *pačít* тождественно с сербохорватским и словенским *čít*, с болгарским *щом* и с македонским *што*. В этом временном значении союз *чем* употреблялся тоже в русском языке XVII века.

Z HISTÓRIE SLOV *HOSPODA* A *HOSTINEC* V SLOVENČINE

JÁN DORULA

Slovami *hospoda*, *hostinec*, *krčma*, *špitál* sa u nás dosiaľ najpodrobnejšie zaoberal Vincent Blanár (1958; 1961; 1971). V knihe *Zo slovenskej historickej lexikológie* uvádza na strane 187: „V slovenčine 16. stor. sa používali pre pojmy ‚caupona‘ a ‚deversorium‘ výrazy *krčma*, *šenk*, *šenkovný (pálenčený) dom*, *krčmárska (šenkárska) hospoda*; *hostinec*, *dom hostinský*, *hospoda* a *špitál*. Majiteľom, hospodárom týchto zariadení bol *krčmár*, *šenkár*, *krčmársky hospodár*, *hostinský*.“ Výrazy pred bodkočiarkou majú byť jazykovým vyjadrením pojmu ‚caupona‘ a výrazy za bodkočiarkou pojmu ‚deversorium‘. V konfrontácii s pomermi v češtine sa potom V. Blanár usiluje toto tvrdenie podrobnejšie osvetliť a doložiť. K slovu *hospoda* tam ďalej na strane 190–191 uvádza: „V stč. sa používalo pod. m. *hospoda* vo význame ‚pán, pani domu‘, potom ‚domácnosť, súhrn rodiny s čeladou‘ (Geb., Sl. stč. II, 469–70, Zub. a Machek). Podľa Zubatého sa vyvinul zo spojenia *býti hospodou* význam ‚pobyt, bývanie‘ podobne, ako sa diferencoval význam ‚byt‘ zo spojenia *býti bytem* (Zub.). Pravda, *hospodou* sa rozumelo bývanie poskytnuté na istý čas, najatý byt.“ O význame ‚pán, pani‘ pri tomto slove však hneď o niečo nižšie na strane 191 hovorí, že v slovenčine skoro ustúpil, takže významovú stavbu slova *hospoda* tvorili v slovenčine okolo 16. storočia tri čiastkové významy: 1. „Gazdovský dom a rodina v ňom bývajúca, gazdovstvo“; 2. „dočasné bývanie, prenajatý byt, hoferstvo“; 3. „deversorium, hospitium“; 4. „caupona“. Na prvý význam V. Blanár neuvádza historické doklady, zisťuje iba, že dožíva v ľudovej reči, a k štvrtému významu hovorí: „O význame ‚caupona‘ zatiaľ nemôžem bezpečnejšie hovoriť“ (s. 191).

Vo svojej knihe však V. Blanár pracuje ďalej s významom „hostinec, krčma“ pri slove *hospoda* v slovenčine ako reálne jestvujúcim a dokázaným, hoci na to nemá zo 16.–17. storočia nijaké doklady. Opiera sa len o údaje z *Kamaldulského slovníka (Syllabus dictionarii latino-slavonicus)* z roku 1763 (pozri strany 187, 188, 195 citovanej knihy). V *Kamaldulskom slovníku* však, ako aj v iných slovníkových prácach z predberňolákovského obdobia, sa nevedie nijaká presná hranica medzi slovenskými a českými slovami, často sa uvádzajú jednoducho vedľa seba. Na túto skutočnosť neslobodno zabúdať pri používaní týchto ináč cenných slovníkových prác. Starostlivejšie štúdium jazyka predberňolákovského obdobia ukazuje, že slovo *hospoda* nemalo v slovenčine význam „krčma“ alebo „hostinec“. Napokon aj *Kamaldulský slovník* uvádza v hesle *caupona* spojenie *krčmárska hospoda*, z ktorého nemožno nijako vyvodzovať, že pre autora slovníka sú slová *hospoda* a *krčma* synonymné.

V podstate rovnaký výklad ako v knihe *Zo slovenskej historickej lexikológie* podáva V. Blanár i vo svojej najnovšej práci o týchto otázkach vo *Voprosoch jazykoznanija* (používa však už inú terminológiu, ktorá súvisí s jeho teraz trochu pozmeneným metodologickým prístupom). V. Blanár tam uvádza, že v porovnaní so staršou knižnou prácou opiera sa teraz o väčší dokladový materiál, zhromaždený v Jazykovednom ústave E. Štúra SAV v Bratislave (ďalej len *JÚ*). Pri pokuse o rekonštrukciu reálneho stavu v slovenčine 16.–17. storočia tam o slove *kréma* opäť medziiným hovorí: „Popri pomenovaní *hospoda* (!) je doložené aj lexikalizované spojenie *krémárska, šenkárska hospoda* (slovo *hospoda* bolo polysémické)“ (s. 7). Na tej istej strane tam ďalej hovorí, že popri slove *hostinec* bolo slovo *hospoda* v slovenčine 16.–17. storočia základným pomenovaním pojmu „deversorium“ (= hostinec).

Toto významové členenie slova *hospoda*, ktoré V. Blanár zisťuje v slovenčine pre obdobie okolo 16. storočia, sa vcelku kryje s významovým členením tohto slova v spisovnej slovenčine, ako ho nachádzame spracované v najnovšom úplnom slovníku slovenského spisovného jazyka (1959), kde sa však uvádzajú len tri významy.

Podľa nášho výskumu poskytuje podrobnejšie štúdium obsiahleho rukopisného materiálu z predberňolákovského obdobia trochu iný obraz o významovom členení slova *hospoda* v slovenčine tohto obdobia. Hneď na začiatku treba konštatovať, že sa tu nevyskytuje spomínaný význam „pán, pani domu“ a „domácnosť, súhrn rodiny s čeladou“ známy zo starej češtiny, hoci ho zrejme treba i v slovenčine v dávnejšom historickom období predpokladať, ako na to ukazuje významová stavba odvodeného slovenského slova *hospodár*.

Spojenie *hospodný otec* máme doložené z textu z roku 1681 zo Sabinova: 3. *Artykull. Wedle Obycey a Mosnosty obdarugy Hospodneho Očca znowim Rokom, a ptagy ho, co by Towarisz powinen byl sa Obed gdysz k/stolu sedne. 4. Artykul. Yeden kaszdy Towarisz ma pojwe a poradne v Hospodneho Očce sywy bity, taek slowmy yack y Vcinkamy, take y pry stoly s/Occowskey čeledy, y w/postely, pry kartanym gedneho Funtu wozsku. ... 7. Artykul. Gdysz Towarysz prawandruye, ma se piaty do Hoszpodneho Očce, a gdysz dve Nedely preroby, ma do pokladnyty Braterszkey dat poll wočerlohnu.*¹ Najmä podľa štvrtého artikulu by sa mohlo ukazovať, že tovaríš sa u hospodného otca stravoval a uňho aj býval, mal tam teda svoju hospodu (bývanie aj so stravou; o slove *hospoda* hovoríme podrobnejšie tu ďalej). Situácia, t. j. organizácia ubytovania a stravovania tovaríšov (vítane vandrovných), nebola všade rovnaká. I. Houdek (1943) priamo k tejto veci hovorí: „Keď vandrovný tovaríš došiel do mesta, kde bol cech jeho živnosti, vyhľadal cechmajstra, resp. pána otca tovarišského združenia, ktorý sa bezplatne postaral o jeho prechodné ubytovanie (volali ho preto i ‚hospodským otcem‘), dal mu zaopatrenie za mierny poplatok alebo zadarmo na účet tovarišského cechu a hľadel ho umiestiť u niektorého miestneho majstra, predovšetkým u starších majstrov.“

Nevyskytuje sa v písomnostiach zo 16. (ba ani zo 17.) storočia ani Blanárom uvádzaný prvý význam, známy zo slovenských nárečí² a uvádzaný i v *Slovníku slovenského jazyka*, hoci vznik tohto významu v slovenčine je

¹ Okresný archív Prešov, fond *MAG Sabinov, Cechy/C Kov.*, kartón 2. Sú to artikuly bratstva tovaríšov kováčskeho cechu, prepísané v roku 1566 zo starých artikulov z roku 1509 a v roku 1681 znova prepísané. Boli zrejme preložené z nemčiny.

² Na niektoré ďalšie významy slova *hospoda* v slovenských nárečiach upozorňuje V. Blanár, cit. kniha s. 245.

i podľa známeho historického dokladového materiálu z predbernolákovského obdobia ľahko pochopiteľný a vysvetliteľný.³

Ako „gazdovský dom“ by sa význam slova *hospoda* dal azda interpretovať v tomto texte z roku 1713 z Levoče: *20 Powinnisme y budeme Tit[ulus] panu zweritelowy nassemu medzy tichu dvanast Let wzdiccky, a každý Rok na todtu Luku obwlassne pilmnost a opaternost mety, až se y neg menssa Skoda any wstrawe, Sene, nestane, a kdy by na teg Luce trawa zapsowana, wikarmena aneb Skossena, aneb tíž gdy by seno, dakdo odwesol aneb pokarmil y zapsowal, techdy skerze totu nassu obligatiu dawame moc Tit[ulus] panu nassemu zweritelowy z/nassich Stodol, Schoppow toliko sena na swogu stranu⁴ odebrat y odebrat daty, na kelo/se stala škoda wirachowaty bude, a taksto kelokolwek ráz se stat bude powinny sme bes kelcziku Tit[ulus] pana zweritela do swogeg⁵ Hospody zawesty a skladaty* (Levoča 27. júna 1713).⁶ Aj keď sa tu v rovnakom kontexte používa raz slovo *hospoda* a raz slovo *dom* (pozri pozn. 5), zdá sa, že slová *hospoda* a *dom* sa tu nepoužívajú v celkom rovnakom význame, hoci sa obidvoma kontextami vyjadruje v podstate rovnaká mimojazyková skutočnosť: seno sa priväza a skladá do veriteľovho príbytku. Rozdiel by sa dal vidieť v tom, že slovom *hospoda* sa tu myslí skôr na prístrešie (útulok) pre seno vo veriteľovom dome (o tomto význame slova *hospoda* pozri tu ďalej), nemyslí sa tu teda ani tak na konkrétny dom. Prechod k významu „príbytok (gazdovský dom)“ je tu však veľmi plynulý, nenásilný. Upozorňujeme tu aj na náš príspevok *O vývine významov slova hospoda v sl. venčine* (Kultúra slova, 6, 1972, č. 6).

Historický jazykový materiál nám ukazuje, že v slovenčine predbernolákovského obdobia (ide nám tu najmä o 16. a 17. storočie) bolo slovo *hospoda* významovo málo diferencované, nerozčlenené. Jeho významový okruh možno vystihnúť takto: „prístrešie, úchylište, útulok pre ľudí alebo na uskladnenie vecí; zväčša dočasný príbytok (ubytovanie), podnájom, dočasný útulok“.⁷ Používa sa v tomto význame v súvislosti s ľuďmi i vecami (hospodu

³ Podľa informácie prof. E. Jónu sa v novohradskom ipelskom nárečí používa slovo *hospoda* na označenie domu, jednako však s tým obmedzením, že sa tak označuje len ľudmi obývaná časť domu. Takémuto významu („ľudský príbytok“) je blízky význam slova *hospoda* v básni Sama Chalupku Likavský väzeň: *Z Likavy zo zámku, / Junák väzeň hľadá: / Či Tatra už kopnie? / Či sa háj už mladí? — / Rozvíjaj sa, háju, / Ty moja hospoda: / Zažiadala sa mi / Tá zlatá sloboda. / Tu moja hospoda / Na skale vysokej: / / Tu ja junák väzeň / Vo veži hľbokej.* (Básnické dielo, Matica slovenská, Martin 1952, s. 85). Slovo *hospoda* tu však možno interpretovať tiež ako „prístrešie, útulok“. Na význam „gazdovstvo, imanie“ uvádza príklad z Pohorelej (podľa G. Horáka) V. Blanár (citovaná kniha, s. 191).

⁴ Rozumej na jeho stranu, t. j. na stranu veriteľa.

⁵ Zámeno *swog* sa tu používa vo význame „jeho“, teda *do svojej hospody* tu znamená *do jeho hospody*, t. j. do hospody pána veriteľa (levočského richtára). Porovnaj tu hneď ďalej v tomto texte: *3 Za tich dvanast Let powinni/sme y zostawame nassemu Tit[ulus] panu zweritelowy totu Luku czisto trimaty, w/dobrim a prinaležitim czassem s/neg trawu z/nassim kelczikom Skossit, zrabat, Seno do kopyy sklasti, gaksto tíž z/nassim kelczikom bes penize, a plat, až do domu Tit[ulus] pana zweritełego kazdy Rok zawesty a y skladaty.* Porov.: *do swogeg Hospody zawesty y skladaty — do domu pana zweritełego zawesty a y skladaty.*

⁶ Mestský archív Levoča (ďalej len MAL), Trieda XIX, zv. 41, č. 95. Ide tu o zmluvu, podľa ktorej traja obyvatelia dediny Uloža (poddanská dedina mesta Levoče) dávajú levočskému richtárovi do 12-ročného používania jednu lúku ako protihodnotu za 48 zlatých, ktoré im richtár požičal.

Slovo *hospoda* sa inde v textoch z východného Slovenska vyskytuje veľmi zriedkavo.

⁷ Starostlivejšie štúdium textov (t. j. širších kontextov a ich zmyslu) ukazuje, že tu ide o významový okruh chápaný vo vedomí vtedajších používateľov nerozčlenené. Preto tu nehovoríme o viacerých čiastkových významoch slova *hospoda* v slovenčine 16.—17.

teda možno poskytnúť nielen ľuďom): ...*prosimé wassu m[ilost] abi|ste pri trapenj Jana kuchna dalj pilne ptatj, gestli|bj kde w|dedinje Blatniczi⁸ hospodu miwal, nebo w|blatniczi y Matku mel, a czasto tam widan biwal, ... w|tuto pominulu sobotu tess w blatniczi bol, prosimé ze se datje ptatj v koho bol a kdo mu strowj dodawal.* (Blatnica 1581);⁹ *Item kdi|sme prissli do maleczicz prissli sme k gednemu kowaczowi na|hospodu, kdi sme se potom od prawili s|teg hospodi yak sme prawe winissli wom Natom uon rekl, Totižto ten Vhrin kerkel, ...* (s. 1. [asi Zvolen] 23. marca 1595);¹⁰ *wyznal,¹¹ že kdy czo wizbigelj nemalj nykde hospody nez časom pywo pily v Jarosse w|radobyczy¹² ale platilj* (Bojnice 31. aug. 1587);¹³ *Przitom pane Michale mily znati dobrze muzete, kerak niniczky zjezd v miestie vassim Trnawie panský jest a vedle rzadu a spusobu vassich jednomu kazdemu panu hodna hospoda ukazana ma byti.* (Holíč 12. dec. 1532);¹⁴ *Po cztwrté aby geden kaczdý hospodar, pry temto kralowskem Meste, který swug vlastny dom ma, Obzwlasstnie, aby pynlost mel na czizych hosty, a lidy prespolnych, ktericzto do domuw chodicz hospody czadagy, czo a kdo sau takowy, a neb odtkud prychazegy, ... Ma take každý hospodar wedety, czeby czadneho Lessochladnika, mymo trych dny w|hospode nedrczel, necz takoweho panu Rychtary oznamyl.* (Banská Bystrica 1608);¹⁵ *Kupiwssel|ho to wjno, že gich nagimal tenže gisty Kotliar Balass až do Prassowa:¹⁶ než oni nechтели se nagati, krome tak chce|li gim S|prassowa dolu fur naložiti, takže on sľibowal že gim naložj. Y wézli až do Prassowa: Kdy pak giž tam přissli, nassli sebe hospodu v gedneho dobreho člowěka, kterj gich nagimal dolu kože wésti...* (Sokolčie¹⁷ 6. júna 1608).¹⁸

storočia, hoci zo stanoviska dnešného nášho jazykového povedomia by sa tu ľahko dalo vyčleniť hneď niekoľko významov. Bola by to však naša dnešná interpretácia, ktorou by sa nevystihovala vtedajšia jazyková skutočnosť. Je možné, pravda, uvažovať o tom, aký spôsob lexikografického spracovania hesla *hospoda* by bol najprimeranejší.

⁸ Blatnica, dedina v okr. Martin.

⁹ Mestský archív Banská Bystrica (ďalej len MA BB), F 268 N 10. Píšu Petr Krasnetz a Tomass Guot, úradníci zámku Blatnice, banskobystrickému richtárovi.

¹⁰ MA BB, F 332 N 54.

¹¹ Vypočítavaný je zbojník *giurko prassywy*.

¹² Radobica, dedina v okr. Prievidza.

¹³ MA BB, F 338 N 46.

¹⁴ VARSÍK, B.: Slovenské listy a listiny z XV. a XVI. storočia. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1956, s. 159. Píše Kaspar Czobor trnavskému richtárovi.

¹⁵ MA BB, F 327 N 47. Porovnaj k tomu takýto doklad z Liptovského Mikuláša: *Po Pate: Ponewadž newieda mnoho krate odkud kdo gest a odkud kdo prigide, a sobe zgednawusse hospodu premesskawa, o kterem any pan Richtar any mesto newie, kterýžto takowy komornycy ne mestu k|sohu; ale radneg ku welikeg sskode se osazagj, ... Nachazime techdy to, aby žaden Susedow bez wule pana Richtara, a wyseckeho mestecka žadneho komornika sub poena Trium florenor[um] neprigimal.* (Lipt. Mikuláš 1630. Magyar Országos Levéltár Budapest [ďalej len MOL], P. 632, archív rodiny Szentiványi, 3. bal. Fotokópie v JÚ: 7.41, ftk. č. 5-5v.)

¹⁶ Ide tu o mesto Prešov.

¹⁷ Sokolčie, dedina v okr. Liptovský Mikuláš.

¹⁸ MAL, Trieda XIII, zv. 44, č. 7. Píše richtár a rada dediny Sokolčie (*Richtar a radda dediny Sokolczow*) richtárovi a rade mesta Levoče.

Hospoda pre veci: *Daley czo/se dotycze, pany mystry, ze predstupyl pred podczytywy czach masarsky wass podczytywy mystr mychel kasner, ze stalo se nektereho času wassem podczytywem meste, ze gedneho času prynesol sem podczytywe mlwvyczy gednu kozy, tedy som nemohol predaty, prosyl som wasseho podczytyweho mystra Ssebestyana zebý gey dal hospodu, kdy som ssel domow. Zatym prynesol som wo|dwa|tyzne druhu kozy, tedy nebolo doma pana Ssebestyana, kdy som tu kozu bral, len gehu syn, ... wtom kdy son gu do|trhu prynesol, pryssel ke|mne wass podczytywy mystr mychel, poweda cze|su to koze, ya somu rekol moge, wtom poczaly sme sa gednaty, mezytym pryssel ke|mne pan Ssebestyan, mychel, moga to koza, ya somu rekol, kdo kupy toho bude, potom uchytyl tu kozu czo unho bola w|hospode pan Ssebestyan, a rekol tu druhu czo mychel kupuge, nedey|mu poweda od dwuch zlatych, tak ze pany mystry tu kozu kupyl czo som ten pondelok prynesol mychel, a pan Ssebestyan tu ktera unho w|hospode bola* (s. 1. [z okolia B. Bystrice] et s. d. [16. stor.]);¹⁹ czo se pak doticze do pyoware zita, rosskaszal zem abj mlattjllj, y to rád wassym mjlostyam dam, ness prozym .w. m, aby zte daly y tomu to zytu hospodu, slowom som tez od kazal, .w. m, od dworzkyho moyho, ... (Chalmová²⁰ 26. febr. 1613);²¹ *Toliko truhlam, gestli potreba bude wkazowati, abi se hospoda dala skrze pani Bori Juditu.* (Krupina 1633);²² *Die 14 Juny dal krcžmar Od hospodj P. Fabricyusowj Od piwnicy--- d. 46* (Krupina 1692);²³ *Item zanechaly D[omi]nj Censores krcžmara Czabaniho pri poczte gehu že nemal zratane od hospuod krcžmy Techdy nasslo se anebo zratalo se od piwnic Bohuss Martynu a Tomass Slaukowj pro Diurno f. 5. d. 24* (Krupina 1693).²⁴ Na pozadí týchto dvoch dokladov je dobre pochopiteľný i ďalší doklad z Krupiny: *dje 9. [novem]br[is] Launaryyczky od pywniczny co hospodu dala dawaty wyno meske med. 1. --- d. 14* (Krupina 1684).²⁵ Mesto tu teda platí za hospodu (t. j. uskladnenie) svojho vína v pivniciach jednotlivých obyvateľov mesta. Tieto pivnice boli teda *hospodami* mestskej krčmy. Za toto uskladnenie v pivnici (za hospodu) platilo mesto istý poplatok.

Ďalšie doklady zo 17. storočia: *A sami wasse milosti mohu widieti biedu, miseriu toho meho temneho wice nežli widomeho, atomurek docela slepeho sswagra, ten gestli/by byl odstrčen od|toho domu, kde giž priwikol negen okolo domu gjti,*

¹⁹ MA BB, F 394 N 20. Rok napísania chýba. Na konci textu je len: *Dan 10. dye octo*. Pod textom je miesto podpisu: *Wydal podczywy czach masarsky*. Je adresovaný majstrom garbiarskeho cechu do Banskej Bystrice. Kože predával banskobystrickým garbiarom Michelovi a Šebestiánovi nejaký mäsiar z mesta neďaleko od Banskej Bystrice (Brezno?).

²⁰ Chalmová, osada obce Bystričany v okr. Prievidza.

²¹ MA BB, F 309 N 97. Piše *Johannes Nagy de leszenye* banskobystrickému richtárovi.

²² Vypísané z kartotéky *Historického slovníka slovenského jazyka* v Jazykovednom ústave Ľ. Štúra SAV (ďalej len HSSJ v JÚ).

²³ Hospodársky denník z Krupiny. Prepísané z fotokópií v JÚ: 7.17, ftk. č. 46.

²⁴ Ako v pozn. 23, ftk. č. 123.

²⁵ Hospodársky denník z Krupiny. Prepísané z fotokópií v JÚ: 7.15, ftk. č. 183.

ale y swym remeslem okolo vodi j gestli/by techda gemu byla hospoda premenena, na neznamem mjste mohol/by se utopiti. (Badín²⁶ 18. okt. 1619);²⁷ Ponewadž do dwuch rokuw sme zapysali tenže nass dom, tehdy gehu m. nebude powynowata do dwuch rokuw wen z/hospody wigjti (Radvaň²⁸ 1674);²⁹ ... kdj gehu welikomožnost pan Ezterhazi Pal do nasseho mesta prissiel a panu gehu welikomožnosty dali hospodu w|domiech nassich, teda dwere pozatwaral Samuel swogie. (Krupina 1643);³⁰ Ponewadž w|pomínulích nepokogch (!) wassem czisarskym slobodnym meste banskem w Bystriczy sem se bila vtekla tam k|nekterym obywatelem na/hospodu, totižto k|Mlaczoweg Lužbetky... (Levice 1674);³¹ Ite[m] Od hospodi Organistoweg pan Richtar dal f. 4 (Štítník 1656);³² 4. Wyge|ly a nebo ssslyssal|ly a neb widel|ly swedek žeby Paulus ffisiar Mendik zo Žyaru ktery hospodu u Johanna Mattezy mel a to tolyko pred Tydnom wypytausse sobe hospodu, ktery Mendiček nad Masstalow spawal zdaliss|by tenze zo swiecow w|tu noc a w|ten den rano na takowy ssoy nad Masstalow chodil, ... Primus testis Elias Litvinus C. J. E. fatetur ad quartum že gehu Paholatko jako prysslo zo sskoly powedalo zeby ten Mendik ktery u Joannesa Mathesiho mel hospodu, zeby na sspopku ... hledal pas a klobuk. (Lipt. Mikuláš 17. nov. 1690);³³ W komore u Ondrega Bublyaka, kdye totižto hospodu mala a biwala, geg tože dietya odisslo... (zámok Orava 1740);³⁴ Tymito pomínulými dny, Tento nass Sused, Josephus, Barwyr dagicze gedneg poczestneg žene, w dome swe[m] (n)a|czas maly hospody, za dobrodeny gemu se gest odmenila, že okradnucze gehu, z|gistima ssatamy, zoberucze y ussla (Nové Mesto nad Váhom 31. aug. 1669);³⁵ Nebyl|by|ho směl zlj duch trapiti, tým meneg obsednuti, kdiby zanedbale swědomý bylo sobe hospodu w nem nenasslo... (Fr. B. Smrtník: Kunst dobre umriti, Trnava 1697, 34/14);³⁶ Poczestnich do domu sweho na hospodu prigimala. (Sermones funebres et alii, pol. 18. stor.).³⁷ Dokladov by sa dalo uviesť omnoho viac.

Ani v predberňolákovskom období sa teda slovom *hospoda* neoznačoval v slovenčine dom, v ktorom sa poskytuje dočasné ubytovanie. Takýto dom (zariadenie) sa na celom slovenskom jazykovom území označoval slovom

²⁶ Badín, dedina v okr. Banská Bystrica.

²⁷ MA BB, F 44 N 20. Píše badínsky farár.

²⁸ Radvaň, mestečko pri Banskej Bystrici, teraz jej predmestie.

²⁹ MA BB, F 130 N 29. Ani tu slovo *hospoda* neznamená dom, ale bývanie v tom dome (podnájom).

³⁰ Vypísané z kartotéky HSSJ v JÚ.

³¹ MA BB, F 208 N 52.

³² Kniha výdavkov mesta Štítnika. Odpísané z fotokópií v JÚ (ftk. č. 222).

³³ Prepísané z fotokópií v JÚ: Protokol Liptovského Trnovca 4. 4b, ftk. č. 61v.

³⁴ Štátny archív Bytča, OŽ, Criminalia, fasc. III. Vypísané z kartotéky HSSJ v JÚ.

³⁵ Okresný archív Trenčín, fond Magistrát, Acta familiarum 1575–1815. Fotokópie v JÚ: 7.56, č. 105.

³⁶ Vypísané z kartotéky HSSJ v JÚ.

³⁷ Vypísané z kartotéky HSSJ v JÚ.

hostinec.³⁸ Slovo *hospoda* malo vyššie spomínaný širší, a aj značne abstraktnejší význam: nie dom, kde sa ubytovanie poskytovalo, ale ubytovanie (prichýlenie prítulenie, útulok) samo (v takomto dome, t. j. hostinci, alebo niekde inde), bez ohľadu na to, či sa toto prístrešie (útulok) poskytuje osobám alebo veciam. Túto skutočnosť nám umožňuje zistiť štúdium širších kontextov a ich jazyková interpretácia, pri ktorej sa rešpektujú aj historické podmienky života vtedajšej spoločnosti.

Synonymom slova *hospoda* v takomto význame bolo slovo *kvartiel*, ktoré tiež malo väčší významový rozsah ako dnes: *30. To gest diwna wecz, ze tye mlade konye ktore pres rok biwagi na quartel, nikdi se nemohu spravit a obrok se gim dawca, ... lowasy tak sudim predawagi ten obrok, ...* (Liptovský Hrádok 9. marca 1665. *MOL, Nádasdy cs. Nádasladányi lt.* Okiratok I. No. 618. Text v *JÚ*, prepísal B. Bottl6.). Na kvartieli (hospode) sú tu teda zvieratá (kone). *Quartir Magistrom, ktery Horvatom hospody hledaly Vini d. 28* (Krupina 1684; prepísané z fotokópii v *JÚ*: 7. 15, ftk. č. 3). *Quartirmagister* (označuje sa tak funkcia; ubytovateľ) sa tu stará o ubytovanie chorvátskeho vojska.

Existuje však dost aj priamych dokladov na to, že sa v slovenčine vždy zreteľne odlišovala významová náplň slov *hospoda* a *hostinec* vo vyššie uvedenom zmysle. Uvedieme niekoľko dokladov na ilustráciu tohto zistenia: *Nebo wssel s/nimj, abj s/nimj zusal, gako text doklada, bez pochibi do nektereho hostince, kde pocestnj hospodu miwagi... (Conciones Slav.-Boh. II, 18. storočie)*;³⁹ *Wgete prečuo tato negswetegssa čelotka totissto negsladssy Gežissek, negneposskwrnenegssa Maria Panna a negcistotnegssy Yozeff w obecneg hospode, to gest po|nassemu w hostinci aneb w|krčme betlehemskeg místa sta (!) nemeli?* (D. Mokos, *Sermones III*, 1759, 28/2).⁴⁰ Najmä z tohto posledného dokladu možno vidieť, že autor kázne si dobre uvedomoval rozdiel medzi významom slova *hospoda* v češtine a slovenčine a že pokladal za potrebné na to výslovne upozorniť, aby mu poslucháči správne porozumeli.⁴¹

³⁸ V hostincoch sa, pravda, poskytovalo nielen ubytovanie, t. j. hospoda, ale aj iné služby, aké sa napríklad poskytovali v krčmách (slovo *hostinec* sa používa už v 17. storočí i vo význame „krčma“; pozri tu ďalej doklady na slovo *hostinec*). Pozri k tomu i BLANÁR, V., citovaná kniha, s. 241 a n.

³⁹ Budapest, OSzK, Quart. Slav. 10, f. 154 v. Podľa kartotéky HSSJ v *JÚ*. V *JÚ* sú aj fotokópie pod sign.: 3.10 a—d. Porovnaj v tomto texte ešte takýto doklad na slovo *hospoda* (fólia 242v): ... *co mame dawati? Totižto potrebu chudeho, lačnjm pokrm, žyznawjm napog, nahjm odev, zbludjlm naprawenj, pocestnjm hospodu*. Slová *hospoda* a *hostinec* nie sú teda ani tu synonymami, používajú sa v jasne rozdielnych významoch.

⁴⁰ Vypísané z kartotéky HSSJ v *JÚ*. Trocha viac o rukopisných knihách Mokosových kázní informujeme v našom príspevku *O jazyku administratívno-právnych písomností obdobia predbernolákovského*, *Slavica slovaca*, 3, 1968, s. 340, pozn. 67 a s. 341, pozn. 80. Slovo *hospoda* používa ináč Mokos v takom význame, aký ono vtedy v slovenčine malo: *Preco mug clowece krestanski ztegio dwognasobneg prihody uč se zjgakim spůsobem temu Negwissimi (!) knižeti Spasiteli Kristu Gežissi Hospodu, aneb pribitek w|srđci twogem pripraviti mass* (*Sermones III*, 1758, s. 29).

⁴¹ Na odlišovanie slov *hostinec* a *hospoda* v slovenčine v 19. storočí uvádza doklady i V. Blanár (cit. kniha, s. 191, 245). Doklady možno ľahko nájsť i v slovenských ľudových rozprávkach. Napr.: *Tu neborákovi bolo všelijako, lebo kým pri sebe videl Macka, o nič*

Nemožno, pravda, vylúčiť možnosť, že sa v českých textoch napísaných na Slovensku použije niekde slovo *hospoda* aj v takom význame, aký už vtedy malo v češtine (t. j. vo význame slovenského slova *hostinec*), hoci vieme, že aj tí Slováci, ktorí písali vcelku dobre po česky, používali slovo *hospoda* len v takom význame, aký ono vtedy v slovenčine malo.⁴² Možno to vysvetliť silou pevne vžitého slovenského jazykového úzu a prostredia, ktoré v mnohom určovalo i jazykové povedomie pisateľov. Odzrkadľuje sa tu teda (ako i v premnohých iných prípadoch) nielen toto slovenské jazykové povedomie, ale cezeň i slovenská spoločenská realita, t. j. kus pomerov vtedajšieho reálneho slovenského života a jeho usporiadania.

Slovo *hostinec* doložme ešte aspoň týmito dokladmi: *Dan z/hostincze vrbiczke[h]o*⁴³ 15. Febr. An[n]o 1601. Wassey Oppatrnosti Sluzebnik Jancz Sladskj hostinskj vrbiczki,⁴⁴ *Hotovej sumy vychodi. Od šoltysov za vinne a solne fury fl. 2365, ... od hostincov 3 fl. 480, dani svatojanskej fl. 33 d. 91, ...* (Urbár oravského panstva z roku 1625);⁴⁵ *A druha prjcina gest tato stranj ungeltu, ze ne mužem obstatj na tolkeg sume, ponewačz sem na|ten čas nebil prjtomnj a protj hostincuom nemužem tolku sumu dawatj yak ony, neb onj z/mnohich wecj osoch беру; ya nemam y kde prjtulowatj mnoho lidi. Kdi dwuch aneb trich prjtulim, gest dostj.* (Banská Bystrica 1694);⁴⁶ *On tehda wiznal to, že draby Mesta wassieho privedly tohoto gmenowcneho Sstoffana Schwehlu, zwazaneho, až z Mesta Sebjnowa z/hostincza do pana Pechy Sigmontoweho hostincza anebo karczmy giss nanocz kedy bilo hodjn kelka y trimaly geho za|ktery czas pokel Bendik ktery gym bil Haytmanem k|nym do karczmy neprissel.* (Pečovská Nová Ves⁴⁷ 2. mája 1620);⁴⁸ *Yak sem se wibrat do Yarmarku spolu y z|mimy Towarissmy, yakožto z Matussy Yanossem a z Csik Andrassem, prissli sme w dobrem zdrawy do Wranowa, tito mogli dwa Towarisse hnedka sslj z swogimy dobrimy pritelmy do hostinca, w kterem onj, žilj, pilj po sweg wulj; ga pak ssl sem do sweho rodneho Brata. Potom w druhy den gako sme w Wranowe predawalj,*

sa nestarat, ten platil za všetko. Ale akože tu teraz žit v drahom hostinci? Tak veru on tam nechal drahý hostinec a našiel si lacnejšiu hospodu u jednej starej vdovice. (Janko a Macko, Slovenské rozprávky, druhá kniha zo zbierky Pavla Dobšinského, 1. vyd. Bratislava, Mladé letá 1970, s. 130). Význam „prístrešie, útulok“ možno pre slovo *hospoda* doložiť zo slovenskej ľudovej reči aj z iných prameňov: *Nestrach v lete o hospodu*, každý *krík ti ju dá; ale v zime! / Daj čudákovi hospodu, ešte ta vyženie z domu*. Obidva doklady sú z diela ZÁTURECKÝ, A. P.: Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia. 1. vyd. Bratislava, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1965, s. 85, 256.

⁴² Doklad z Mokosa však ukazuje, že najmä vzdelaní Slováci, ktorí lepšie ovládali češtinu, vedeli, že slovo *hospoda* má v češtine aj taký význam ako slovenské slovo *hostinec* alebo *kréma*. Mohlo by sa teda slovo *hospoda* v takomto českom význame vyskytnúť i v texte napísanom na Slovensku — ako český jazykový prvok. V textoch zo 16. a 17. storočia však takýto prípad dosiaľ nepoznáme.

⁴³ Vrbica, dedina, ktorá už splynula s mestom Liptovský Mikuláš.

⁴⁴ MA BB, F 173 N 18.

⁴⁵ MARSINA, R. — KUŠÍK, M.: Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku. 2. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959, s. 155.

⁴⁶ MA BB, F 191 N 76.

⁴⁷ Pečovská Nová Ves, dedina v okr. Prešov.

⁴⁸ MAL, Trieda XIII, zv. 44, č. 49. Píše Rychtar y Burgare Walala Nowoweského richtárovi a rade mesta Levoče.

Slovami *hostinec* a *kréma* sa tu teda označuje tá istá vec.

prihodilo se my, že sem ga tie wssecky čtiry pary sstwercy predal, a ony po Tarhu znowu do hostinca sslj, wegduce, na ten prwssy rowass za se we dne y w nocy pilj a w karty hralj, ga pak mezy nych sem se nemiessal, ale radneg sem zdaleka patril a sam sobe mislel, abych na puťj striezwy zustal. Potom kdy sme se odbieralj do domu, tam že na hostincu gim barz tessko se widelo, že onj musegi po/welo platil, a ga že sem s/nima Towaristwa netrimal, to nebol sem dlužen Platitj ([Prešov] 1675);⁴⁹ ... nebo owsa sweho nemame, ale musime draho z/hostinca kupowat, ktomu y piwo drahe, nahlo dwa tri wogaci mnoho prepigu, kteri len pomimo yde pred hostincem stane hned kaže piwo nosit a/potom yde daleg a/na/walať kaže pisat (Kojatice ⁵⁰ 9. dec. 1688);⁵¹ 8wus Testis Jakub szluha Moszkow Zydow Z/wysznyoho hosczyncza An[norum] Cir[citer] 32 Pod przisiahu zeznal zeby tego Niemcza Poznal Raytara ktory wtedy piel w/hosczynczu wysznietem welky Noszaty Nosz welky ma Ale niewiem odkel biel tot Niemecz (Stropkov 12. mája 1698);⁵² Ponewacz gest pana nadeho karcma kteru gest zastawil pan Zarosy stiry roky buce na welkeho Jakuba jak ma karcmara w/tim hoscincu a/tak escik do/naseho hudobneho walanu nic nepomoze platit jak inse karmare. ([Nižný Slavkov, ⁵³ s. d. [17. stor.]);⁵⁴ Item Mesice [decem]bri dne 30 geden Chleb na pana secretariho kteri w/hostincj obedowal d 06 (Sabinov 16. jan. 1700);⁵⁵ Ad 2dum. Slissel od sameho pana Mauxa gak se na zad wratjel od Welbaszkeho⁵⁶ Hoszczincza a prissel do panszkeho dwora gako y tam nozowal, že gemu parnažak z/baku z/koča skapal, ale kdo bi ho odwjazal to nje wje. ... Wiznawa to že guss w noczi biwssi nazad se wratjel od Hoszczincza pan Maux y z kočom do Velbach gak na wino branje bil possel gak obačil že mu parnažak skapal, ... y to Fatens slissel od pana Mauxoweho sluhi že geden krompaszki člowek ku Hoszczinczu Velbaszkemu guss w noczi biwssze prissel, kteri czestu panu Mauxowi mel ukazaty (Bystrany 31. okt. 1718).⁵⁷

Hospodárom (gazdom, správcom) hostinca bol *hostinský* (žen. *hostinská*):⁵⁸ w/Trsteneg⁵⁹ *hostinskemu* dlužen gsem platiti tall. 4 (Banská Bystrica 1689);⁶⁰ Anno 1743 3 january dal spraviti pan uradnik na mogu debnarsku warsstat troge sklene obloki za/ktere zaplatili geden zlati. Item na hornom hostinci za

⁴⁹ Mestský archív Prešov (ďalej len MAP), B-9.

⁵⁰ Kojatice, dedina v okr. Prešov.

⁵¹ Štátny archív Prešov, fond MAG Sabinov, škatuľa č. 26, Písomnosti 16. — 20. stor.

⁵² ŠAP, Súdne trestné spisy.

⁵³ Nižný Slavkov, dedina v okr. Prešov.

⁵⁴ ŠAP, Neregistrované bez dáta, No 2326.

⁵⁵ Okresný archív Prešov, fond MAG Sabinov, škatuľa č. 26, Písomnosti 16. — 20. stor.

⁵⁶ Velbачy, dnešný názov Bystrany, dedina v okr. Spišská Nová Ves.

⁵⁷ MAL, Acta publica slavica, č. 20 a 21.

⁵⁸ Pozri k tomu i BLANÁR, V., citovaná kniha, s. 194. Hostinskí stáli zväčša v službách majiteľov hostincov (feudálnych pánov, miest), ktorí často dávali hostince aj do árendy.

⁵⁹ Trstená, mestečko v okr. Dolný Kubín.

⁶⁰ MA BB, F 190 N 25.

popravaniga oblokuw geden zlati gedenast grossi. ... Marissa Valova hostinska antolska;⁶¹ *Expensy ze Pssenice in Granis. Ponegprw predloženyj Officu[m] geho Mylostj Pana Myhalka on sam dal Hostinskemu gmenem Joh. Schabinowy za dlustwo za ktere wipyly Marcu kdy pylu Gednaly ku budowany, tedy y Na Aldomass kteru dal pssenicu Cor. 2. per d 50 --- f. 1* (Sabinov 1677);⁶² *kdy panu hostinskymu za Towar platil dal gsem flor. 20* ([Prešov, 17. stor.]).⁶³

Slovo *hostinec* je teda v textoch z predberňolákovského obdobia bohato doložené i z oblasti východného Slovenska. Ukazuje sa zreteľne, že aj toto slovo patrilo do vtedajšej bežnej slovenskej slovnej zásoby. Ako vidieť z dokladov, už v 17. storočí sa používajú slová *hostinec* a *krčma* často zamieňavo, na označenie tej istej veci. Keď sa dnes v slovenských nárečiach pociťuje slovo *hostinec* (na rozdiel od slova *krčma*) ako prvok neľudový, ako taký, čo prišiel zo spisovného jazyka, je to výsledok neskoršieho vývinu, spôsobeného zmenami v živote slovenskej spoločnosti a jej príslušných inštitúcií a zariadení.

Z celého nášho rozboru vyplýva, že slovami *hospoda* a *hostinec* sa v slovenčine predberňolákovského obdobia označovali rozdielne skutočnosti, že v slovenskom jazyku mali tieto slová rozdielne významy, neboli synonymami. Nemá teda pravdu V. Blanár, keď hovorí o synonymnom rade *hostinec-hospoda-špitál*⁶⁴ v slovenčine (Blanár, 1961, s. 187—188, 244, 245).

V citovanom už príspevku vo *Voprosoch jazykoznanija* hovorí V. Blanár o lexikálno-sémantickom poli „caupona-deversorium-cubiculum hospitale“ (s. 6), ktoré tvoria tri čiastkové polia a v jednom čiastkovom poli môžu byť zas viaceré pomenovacie jednotky, medzi ktorými sú synonymné vzťahy (s. 7). Aj v tomto prípade však (synonymné vzťahy medzi pomenovacími jednotkami v rámci čiastkového pola) má byť výsledkom historického jazykového skúmania objektívne zistenie faktov jazykovej skutočnosti, nezávisle od toho, aká metóda sa na takéto skúmanie použije. Inými slovami, o úspechu akéhokoľvek skúmania, nezávisle od použitej metódy, hovoria výsledky skúmania.

Nevystihuje skutočný stav ani Blanárovo členenie významov slova *hospoda* v slovenčine okolo 16. storočia (a aj neskoršie v predberňolákovskom období). Zásluhou Blanárovej práce v týchto otázkach zostáva však dobré vystihnutie významov slov *hostinec* a *krčma* v slovenčine i celej problematiky dotýkajúcej sa ich vzájomného významového zblíženia v porovnaní s pomermi v češtine.

Presne a s jemným jazykovým citom vystihol významovú stavbu slova *hospoda* v slovenčine Anton Bernolák (1825). Význam „hostinec“ pri slove *hospoda* nepokladá za slovenský, upozorňuje naň ako na vyslovene český. Podľa neho má slovo *hospoda* v slovenčine dva významy: 1. *Bidleňi, Bidlo, Biváňi*

⁶¹ Antol, dedina v okr. Žiar nad Hronom. Sign. textu: Štátny archív Radvaň, fond Koháry, Sitno, Rationes provisorales 1743, N 76 a 77. Text v *JŮ*, z originálu prepísala J. Skladaná.

⁶² Okresný archív Prešov, fond *MAG* Sabinov, Balík spisov č. 26, 1675—1748.

⁶³ *MAP*, B-9.

⁶⁴ O slove *špitál* nemôžeme tu pre nedostatok miesta podrobnejšie hovoriť. Urobíme tak v osobitnom príspevku.

(nem. *die Herberge, Einkehrung, Aufenthalt, das Quartier*, maď. *szállás*); 2. *Hoferstüi* (= *Miethe, gemiethete Wohnung, oder das Wohnen zur Miethe*), t. j. podnájom, bývanie v podnájme. Aj z celého nášho rozboru v tomto príspevku vyplýva, že slovo *hospoda* malo v predbernolákovskej slovenčine takýto, a ešte širší, významový okruh. A. Bernolák zachytil dobre stav, aký bol pri tomto slove v slovenčine v čase, keď pracoval na svojom slovníku. Za Bernolákových čias už zrejme nemalo slovo *hospoda* v slovenčine ten široký významový rozsah, aký sme pri ňom zistili v 16. a 17. storočí. Nespomína už, že by slovo *hospoda* znamenalo i prístrešie (útulok) pre veci, ich uskladnenie. Ani podľa A. Bernoláka neboli teda slová *hospoda* a *hostinec* v slovenčine synonymami. K slovu *hostinec* uvádza Bernolák synonymum *krěma*. (Videli sme, že už dávno pred Bernolákom sa slová *hostinec* a *krěma* používali aj ako synonymné výrazy.) Slovom *hostinec* sa podľa neho označoval dom, kde sa poskytovalo ubytovanie a ďalšie služby (*das Wirthshaus, kortsmaház, Hostinskí Dom*). Skutočnosť, že Bernolák uvádza slovo *diversorium* medzi latinskými ekvivalentmi slova *hospoda* i slova *hostinec*, ešte neznamená, že pokladá tieto dve slová za synonymné v slovenčine. Že to tak nie je (že ich za synonymné nepokladá), o tom svedčí jednoznačne celá výstavba hesiel *Hospoda* a *Hostinec* v Slovári (porov. tam slovenské synonymá i nemecké a maďarské ekvivalenty, ďalej označenie významu „hostinec“ v hesle *Hospoda* skratkou *boh.* a tiež v hesle *Hostinec* uvedenie ekvivalentu *hospoda* ako českého [*boh.*]). Je teda jasné, že Bernolák používa latinské slovo *diversorium* v dvoch významoch: 1. útulok, prístrešie, ubytovanie, t. j. *hospoda* (Bern. syn. *Bidleňí, Bidlo, Bíváňí*) i 2. dom, kde sa ubytovanie poskytuje, t. j. *hostinec* (Bern. syn. *Hostinskí Dom*).

Treba pripomenúť, že rovnako výstižne zachytáva stav v slovenčine pri slovách *hospoda* a *hostinec* aj Juraj Ribay vo svojom rukopisnom slovníku z r. 1808. Heslo *hospoda* spracúva takto: *Hospoda, y, f. ein Quartier, Wohnung im fremden Hause, gemiethete Wohnung, Hospitium. Kde stě na hospodě a kdě matě hospodu.* Pri hesle *Hostinec* uvádza nemecké ekvivalenty *das Wirthshaus, Einkehrhaus, eine Schenke*.⁶⁵ Aj tu sú slová *hospoda* a *hostinec* významovo jasne odlišené, nie sú synonymami.

O spracovaní hesla *hospoda* v *Slovníku slovenského jazyka* sa píše najnovšie v rubrike *Čítame Slovník slovenského jazyka* v Kultúre slova (1970). Význam „hostinec“ sa nepokladá pri slove *hospoda* v slovenčine za spisovný.⁶⁶ Ak sa

⁶⁵ Z fotokópií v *JÚ*, t. č. pod sign.: 10.5a, ftk. č. 92.

⁶⁶ Poukazuje sa tam i na zistenie V. Blanára, že slovo *hospoda* malo v slovenčine v 16. storočí aj význam „hostinec“. Už sme tu upozornili na to, že toto Blanárovo zistenie nie je podložené a že ho nemožno pokladať za správne.

vyskytuje v textoch napísaných spisovnou slovenčinou, treba ho tam pokladať za český jazykový prvok.⁶⁷ Toto stanovisko treba pokladať za správne. Potvrzuje ho nielen súčasný stav v spisovnej slovenčine, ale i história tohto slova v slovenskom jazyku.

Jazykovedný ústav E. Štúra SAV
Bratislava, Nálepková 26

Bibliografia

- BERNOLÁK, A.: Slovník Slowenský, Česko-Latinsko-Německo-Uherský. I. I. vyd. Budín 1825.
- BLANÁR, V.: Hostinec, hospoda a špitál. (K metóde slovenskej historickej lexikológie.) In: Studie zo slovanské jazykovědy. (Sborník k 70. narozeninám akademika Františka Trávníčka.) Red. V. Machek. I. vyd. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1958, s. 337—341.
- BLANÁR, V.: Zo slovenskej historickej lexikológie. I. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1961. 335 s.
- BLANÁR, V.: O vnútorne obuslovených semantičeských zmenenijach. Voprosy jazykoznanija, 20, 1971, č. 1, s. 3—13.
- HOUDEK, I.: Čechovníctvo na Slovensku. I. vyd. Martin, Knížnica Slovenského národného múzea 1943, s. 96—97.
- Kultúra slova, 4, 1970, s. 232.
- Slovník slovenského jazyka. I. Red. Š. Peciar. I. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959, s. 512.

AUS DER GESCHICHTE DER WÖRTER *HOSPODA* UND *HOSTINEC* IM SLOWAKISCHEN

Zusammenfassung

Im Beitrage wird die Bedeutungsentwicklung der Wörter *hospoda* und *hostinec* im Slowakischen seit dem 16. Jh. erklärt. Die Erforschung der älteren Texten ergibt eindeutig, dass die Wörter *hospoda* und *hostinec* im Slowakischen immer verschiedene Tatsachen bezeichneten und bislang bezeichnen, dass sie niemals synonym waren, so dass diesbezügliche Behauptungen von V. Blanár abgelehnt werden müssen.

⁶⁷ Alebo aj za nárečový. V okrajových záhorských nárečiach sa totiž vyskytuje slovo *hospoda* aj vo význame „hostinec, krčma“. Nevystihuje však objektívnu skutočnosť ani takéto tvrdenie V. Blanára, ktorý o slove *hospoda* v slovenčine medzi iným hovorí: „Na rozdiel od vývinu v češtine archaizoval sa význam ‚caupona‘, ktorý sa udržal len v západných okrajových nárečiach na Záhorí.“ (*Hostinec, hospoda a špitál...*, s. 339). Pravda, vývin v záhorských nárečiach by sa aj v tomto prípade musel skúmať osobitne.

ROZHEADY

O SLOVOTVORNÝCH VÝSKUMOCH V SÚČASNEJ
FRANCÚZSKEJ JAZYKOVEDE*

JURAJ FURDÍK

Slovotvorný výskum v modernom zmysle slova sa vo francúzskej jazykovede rozvíja iba počas posledných 15—20 rokov. Pravda, i predtým sa otázkami slovotvorby zaoberalo veľa význačných autorov a zoznam francúzskych prác tohto druhu za posledné storočie by bol úctyhodne dlhý. V prevažnej väčšine však išlo o práce historizujúce a etymologizujúce, ktoré vychádzali z princípov historicko-porovnávacej a neskôr mladogramatickej jazykovedy. Túto tradíciu vytvoril ešte A. Darmesteter (1874; 1877; porov. o ňom Lopatnikova — Movšovič, 1958; Timeskova — Tarchova, 1967); jeho koncepcia sa s malými obmenami prenášala nielen do známych veľkých francúzskych historických gramatík (Nyrop, 1908; Meyer-Lübke, 1968), ale ešte donedávna sa tradovala i v štandardných príručkách a učebniciach modernej francúzštiny (GaiFFE a i., 1936; Grevisse, 1967).

Podnety, z ktorých mohlo vyrásť novšie chápanie slovotvorby, zostávali pomerne dlho na okraji pozornosti francúzskych jazykovedcov. Dá sa azda pochopiť malá informovanosť o výsledkoch slovotvorných výskumov v slovanských jazykoch (Rozwadowski, Doroszewski, Ščerba a i.; porov. o nich Furdík, 1969); veď na prvý pohľad sa práve slovotvorba ukazuje ako oblasť, v ktorej sa ťažko dá dopracovať k univerzálnejším poznatkom platným pre jazyky odlišného pôvodu i štruktúry. Dlhو však unikali pozornosti lingvistov aj tie práce, ktoré metodologicky novo vykladali slovotvorné problémy priamo na francúzskom jazykovom materiáli. Veľa podnetov priniesol i v tejto oblasti F. de Saussure, najmä vymedzením pojmu motivácie, syntagmatických a asociatívnych vzťahov motivovaného slova (de Saussure, 1971, s. 170—184).

* Príspevok nadväzuje na našu informatívnu štúdiu o súčasnom stave náuky o tvorení slov (Furdík, 1969). Uvádzame v ňom niektoré poznatky získané počas dlhšieho študijného pobytu na univerzite v Besançone v školskom roku 1970/71. Za bohaté informácie a pomoc pri objasňovaní niektorých problémov ďakujeme i touto cestou profesorovi na Faculté des Lettres et Sciences Humaines v Besançone p. Jeanovi Peytardovi.

i výkladom o analógii a jej úlohe pri tvorení slov (ibid., s. 221—230; porov. o tom Furdík, 1970). K modernej teórii francúzskej slovo tvorby prispeli aj bádatelia z kodanskej lingvistickej školy (Brøndal, 1943; Togeby, 1965), ako aj niektoré práce H. Marchanda (1951).

Jedno zo základných otázok v náuke o tvorení slov je vzťah slovo tvorby k iným zložkám jazykového systému. Pokusy o riešenie tejto otázky vo francúzskej jazykovede sú — podľa našej mienky — determinované charakterom študovaného jazyka. Paralela medzi morfológiou a tvorením slov, známa a bežná v našej jazykovede, uplatňuje sa vo francúzskej lingvistiky pomerne zriedka; dá sa to, domnievame sa, vysvetliť tým, že morfológická štruktúra francúzštiny sama osebe neposkytuje dost možností nájsť styčné body medzi týmito oblasťami. Centrom gravitatis je vo francúzštine veta; neprekvapuje teda, ak francúzski bádatelia práve v nej hľadajú aj základ iných bilaterálnych jazykových jednotiek. Pomenovací akt je z tohto pohľadu iba špecifickým prípadom vetotvorného aktu, aktom jazykovej ekonómie, ktorým sa hovoriaci vyhne „nákladnejšej“ perifráze (Wagner, 1961, s. 377); podstata obidvoch aktov však zostáva rovnaká. Preto je vo francúzskych prácach týkajúcich sa tvorenia slov priam červenou niťou hľadanie paralely medzi syntaktickou štruktúrou vety a slovo tvornou štruktúrou motivovanej lexikálnej jednotky. Už Darmesteter (1874, s. 3) tvrdil, že zložené slovo je „skrátenu vetou“ (proposition en raccourci); podľa Saussura (op. cit., s. 172) sa pojem syntagmy môže rovnako aplikovať na deriváty, kompozitá, vetné členy i celé vety; podobne hovorí Ch. Bally (1965), že „každá väčšia či menšia skupina znakov sa dá uviesť do formy vety“. Syntaktická koncepcia slovo tvorby sa teda ujala vo francúzskej jazykovede ešte predtým, ako sa v nej rozšírili metódy generatívnej a transformačnej gramatiky. Od paralelných koncepcií poľskej slovo tvornej školy (pozri Furdík, 1969) sa však zásadne líši v tom, že názor o syntaktickom charaktere slovo tvornej štruktúry tu nevyústil do priameho stotožňovania zložiek motivovaného slova s vetnými členmi.

Tieto základné tézy sa však až do posledných rokov ďalej nerozvíjali. Naopak, potreba detailnejších výskumov o tvorení slov vyplynula predovšetkým z intenzívnych lexikologických bádání (napr. Wexler, 1955; Dubois a i., 1960; Dubois, 1962 b; Guilbert, 1965; Mitterand, 1968; Wagner, 1970 a i.). A tak prvá moderne poňatá syntetická práca o sufixálnej derivácii v súčasnej francúzštine (Dubois, 1962 a) vykladá problematiku v podstate lexikologicky. Jej autor vychádza ponajviac zo slovníkových údajov. Triedi deriváty podľa „sufixálnych polí“ (champs suffixaux), ktorých definícia v mnohom pripomína Dokulilovu definíciu slovo tvorného typu (pozri Dokulil, 1962, s. 72). Vymedzuje tri druhy slovo tvorných prípon podľa ich funkcie: „suffixes modificateurs de classe, modificateurs de la valeur d'emploi, indicateurs lexicaux“

(op. cit., s. 5—7); to opäť korešponduje s Dokulilovou trichotómiou transpozíčných, modifikačných a mutačných onomaziologických kategórií (Dokulil, op. cit., s. 29—49). Dubois skúma a štatisticky dokladá disponibilitu (produktivitu) jednotlivých sufixov, pričom upozorňuje na úzku súvislosť medzi mimojazykovými javmi — vývoj spoločnosti, najmä rozvoj techniky — a vývojom slovotvorného systému. V takto primárne lexikologicky orientovanej práci pôsobí potom trochu neorganicky jej záverečná téza, podľa ktorej sufixácia je „napodobnením bežnej syntagmy“ (simulation du syntagme courant), prostriedkom realizujúcim prechod od jednotky nižšej roviny, t. j. od slova, k jednotke bezprostredne nadradenej, t. j. k syntagme alebo vete (Dubois, op. cit., s. 101—102).

Konkrétne argumenty v prospech syntaktickej interpretácie slovotvorných štruktúr prináša E. Benveniste (1967). Po širokej analýze kompozít vo francúzštine i vo viacerých iných indoeurópskych jazykoch prichádza k názoru, že kompozitá „reprezentujú transformáciu istých vetných typov, jednoduchých alebo komplexných, na nominálne znaky... Práve syntaktický model umožňuje vznik morfológického kompozita a vytvára ho prostredníctvom transformácie. Takto sa veta vo svojich rozličných typoch objavuje v nominálnej oblasti“ (ibid., s. 30). Ukazuje sa to práve tak v lexikálnych jednotkách typu *pomme de terre*, *moulin à vent*, typických pre francúzštinu, ktoré Benveniste nazýva synapsiami (1966), ako aj v kompozitách známeho typu *bahuvrīhi* (lat. *quadru-pes*, fr. *rouge-gorge*), ktoré sú formálne dvojčlenné, ale sú produktom dvoch predikácií: kvalitatívnej („byť“) a atributívnej („mať“) (Benveniste, 1967, s. 25—28). Ale aj derivácia má svoje syntaktické základy. Známý rozdiel medzi „okazionálnymi“ a „profesionálnymi“ činiteľskými substantívami (*voyageur de commerce* — *voyageur* „qui se trouve en voyage“) sa prejavuje v odlišných predikáciách, ktoré obidvom typom zodpovedajú: v druhom z uvedených prípadov nie je možná predikácia *X est voyageur*, iba *X est en voyage* (Benveniste, 1969). Benvenistovu koncepciu sa pokúsil uplatniť J. Veyrenc (1967) aj na slovanskom materiáli. Analyzuje ruské bezsufixálne substantívne kompozitá typu *černoziom*, *lesostep*, *korneplod*, *morechod*, *snegoval* atď. a nachádza k nim paralelné syntaktické štruktúry, ktoré sú podkladom pre vnútornú typológiu takýchto kompozít.

Benvenistova koncepcia sa takto stretáva s teóriou, ktorá vychádza z generatívnej a transformačnej gramatiky a usiluje sa nájsť spoločnú základňu pre generovanie syntaktických i slovotvorných štruktúr. Akiste nie je náhodné, že Benveniste používa v tejto súvislosti zväčša termín transformácia a len zriedka ballyovské „transposition“ (Bally, op. cit.) alebo tesnièrovské „translation“ (Tesnière, 1959), hoci na druhej strane sa dôsledne zdržiava použitia formálneho a symbolického aparátu, takého charakteristického pre generatívnu a transformačnú lingvistiku.

Dôsledný výklad francúzskej slovtvorby na transformačnom základe sa pokúsil podať J. Dubois v 3. zväzku svojej štruktúrnej gramatiky francúzštiny (Dubois, 1969). Táto práca sa od základu líši od autorovej štúdie o sufixácii (Dubois, 1962 a), zachováva z nej v podstate iba zlomky a celkovo je priamo jej metodologickým popretím. Autor ostro kritizuje tradičnú štruktúrnu analýzu slovtvorby, najmä jej lexikologickú orientáciu, a tvrdí, že derivácia „nie je... procesom, ktorý má za cieľ tvoriť nové lexikálne jednotky, ale etapou transformačného procesu vedúceho od jadrových viet k vetám realizovaným... Afixácia a kompozícia sú častou syntaktického procesu, integrovaného do súboru pravidiel generalizovanej transformácie“ (Dubois, 1969, s. 49). Preto treba zrevidovať tradičné slovtvorné pojmy názvy deja, vlastnosti, činiteľské mená atď. a hovoriť o nominalizácii, adjektívizácii, adverbializácii, pluralizácii atď. Derivácia — pod týmto termínom zjednocuje Dubois afixáciu i kompozíciu — je teda podľa autora súčasťou gramatiky jazyka (*langue*), resp. jej syntaktického opisu. Generalizovaná transformácia spočíva v aplikácii transformačných pravidiel (tie sa dajú zviest' na dva základné typy: na nominalizáciu a relativizáciu) na sled jadrových viet; z nich sa napokon vytvorí jediná veta obsahujúca derivát alebo kompozitum. Tu sa, pravda, predpokladá uplatnenie morfonologických pravidiel, napr. pridanie afixu a realizácia istých alternácií. Ako príklad uvádzame generovanie kompozita *coffre-fort* „nedobytná pokladnica“ (Dubois, op. cit., s. 51):

(1) *Le coffre a été forcé.*

(2) *Ce coffre est fort.*

Relativizácia, t. j. vsunutie vety (2) do (1) v podobe vzťažnej vety:

(3) *Le coffre qui est fort a été forcé.*

Vytretie (effacement) predikatívnej syntagmy vzťažnej vety:

(4) *Le coffre-fort a été forcé.*

Táto metóda je nepochybne úspešná v tom, že zahrňa nielen tradičné „syntaktické“ deriváty typu *achat* „kúpa“, *fierté* „hrdosť“, teda „klasické“ nominalizácie generatívnej gramatiky (pozri Lees, 1964), ale aj deriváty mutačného a modifikačného typu, teda deriváty lexikálne, napr. *traducteur* „prekladateľ“, *rôtissiore* „pekáč“, *bananier* „banánovník“, *affichiste* „maliar plagátov“ atď. (o syntaktických a lexikálnych derivátoch pozri Kuryłowicz, 1960), ako aj kompozitá a prefixálne deriváty. Je teda pružnejšia ako metóda berlínskej generatívnej školy (Motsch, 1965) a nestotožňuje mechanicky časti utvoreného slova s tradične chápanými vetnými členmi, ako sa to často vyčíta poľskej slovtvornej škole (Dokulil, 1964).

Na druhej strane však táto metóda akoby nebrala ohľad na dva podstatné rozdiely medzi generovaním vetných a slovtvorných štruktúr. Prvým je rozdiel v produktivite. Vety istej štruktúry možno produkovať prakticky bez obmedzenia; slovtvorných typov s neobmedzenou produktivitou je v jazyku

veľmi málo. Stupeň realizácie väčšiny slovotvorných štruktúr je podmienený komplexom nerovnorodých činiteľov, ktoré ťažko možno pojať do generatívneho a transformačného modelu tohto druhu. Dubois však opisuje mechanizmus všetkých derivačných transformácií akoby na jednej rovine; tým sa vytvára dojem, ako keby všetky boli rovnako produktívne, čo zrejme nezodpovedá skutočnosti. Druhý rozdiel sa týka vzťahu medzi tvorením a fungovaním generovaných útvarov. Na rozdiel od viet si hovoriaci netvorí používané deriváty zakaždým znovu, ale väčšinou ich už využíva ako hotové útvary. Na túto skutočnosť upozorňuje aj A. Martinet (1967). Deriváty a kompozitá, hoci sú vnútorne členiteľné na menšie jednotky obsahu a výrazu („monémy“ podľa autorovej terminológie), majú vo vete tie isté funkcie ako motivované slová (jednoduché monémy, *monèmes simples*). Motivované adjektívum *désirable* „žiadúci“ môže mať vo vete rovnaké funkcie ako nemotivované ajektívum *joli* „pekný“. Pri motivovaných slovách je teda „zjavný rozpor medzi analýzou a funkciou“ (Martinet a i., 1969, s. 59). Martinet ich odporúča nazvať syntémami (*synthème*), čím by sa i terminologicky vyjadrila ich odlišnosť na jednej strane od moném, na druhej strane od syntagiem. Syntéma je významovou jednotkou (*unité significative*), hovoriaci si ju volí ako celok, teda netvorí ju zakaždým znovu podľa syntaktických procedúr; skladá sa z moném viazaných (*monèmes conjoints*), a nie z voľných (*monèmes libres*) ako syntagma. Syntax je teda podľa Martineta osobitnou doménou, do ktorej slovotvorba, resp. „syntematika“ nepatrí. Táto koncepcia je podstatne odlišná od tej, ktorú Martinet zastával v čase prvého vydania diela *Éléments de linguistique générale* (1960); tam ešte definoval deriváciu ako „proces produkujúci nové syntagmy“ (*un processus productif de nouveaux syntagmes*). V poslednom vydaní tejto práce autor pozmenil príslušnú pasáž v súlade so svojou novou koncepciou (Martinet, 1967, s. 4–34). Ak teda u J. Duboisa možno v názoroch na tvorenie slov badať vývoj od lexikologickej koncepcie k syntaktickej, resp. transformačnej, u Martineta v tom istom čase šiel vývoj opačným smerom — od „syntaktizujúcej“ k nesyntaktickej, resp. syntematickej. Pravda, Martinetova syntematika je zatiaľ ešte len prvým náčrtom, ktorý iba čaká na rozpracovanie.

Otázka metodologického prístupu k problémom slovotvorby ostáva teda vo francúzskej jazykovede nateraz nedoriešená. Ak ponecháme bokom osobitnú koncepciu B. Pottiera, v ktorej sa slovotvorba v podstate stráca v „systematike relačných prvkov“ (Pottier, 1962; 1967), môžeme povedať, že sa tu naďalej osciluje medzi syntaktickým a lexikologickým poňatím, pravda, často v podobe odlišnej od československých a vôbec slovanských koncepcií. Napr. E. Coseriu (1967) pokladá slovotvorné javy za prejav štrukturácie lexiky na úrovni výrazu i obsahu, začleňuje ich ako rovnocenné s pojмами čisto sémantickými (napr. slovotvorné typy spolu so sémantickými „hniezda-

mi“ a pod.) a hovorí, že „odvodené slová“ sú syntagmami na úrovni obsahu, syntetickými útvarmi na úrovni výrazu“ (ibid., s. 214). J. Peytard v obsiahlej práci z problematiky prefixácie (Peytard, 1971; z práce boli časopisecky publikované niektoré časti — pozri Peytard, 1964 a 1969) zaujíma v teoretickom úvode kladné stanovisko k syntaktickým koncepciám, o ktorých sme hovorili vyššie, ale vo vlastnej analýze francúzskych predponových odvodení mu prevažuje lexikologický prístup. Vytvára pendant Duboisovej citovanej práce o sufixácii, ale jej metódy pozoruhodne zjemňuje. Rad štatistických koeficientov, diagramov pohybu derivátov v lexike, analýza „sémio-lexikálnych polí“, v ktorých fungujú jednotlivé prefixy, to všetko dáva plastický obraz o jednej závažnej časti slovotvorného systému súčasnej francúzštiny. Syntaktická analýza dovoľuje autorovi rozlíšiť sémantickú štruktúru derivátov s rovnakou formálnou štruktúrou: *autocar* „auto qui est car“ (formácia atributívna) — *autorail* „auto sur rail“ (formácia okolnostná) — *autoroute* „route pour auto“ (*auto-* je určujúcim členom, formácia okolnostná účelová). Peytard teda využíva zároveň metódy lexikologickej i syntaktickej analýzy.

Pravda, Peytard nepodáva úplný obraz o súčasnej francúzskej prefixácii, práve tak ako Dubois (1962 a) o sufixácii. Duboisov lexikálny materiál je pomerne obmedzený (písmeno A zo slovníka *Petit Larousse* a excerpčia z novín a odbornej literatúry), Peytard zasa skúma iba deriváty s prefixálnymi prvkami gréckeho pôvodu (*préfixaux marqués grecs*). V jeho práci ide o prvky, ktoré sa dosiaľ chápali ako súčasť kompozít, napr. *auto-*, *archéo-*, *paléo-*, *néo-*, *macro-* atď.; autor na ich označenie nepoužíva termín préfixe, ale préfixal. Na druhej strane Dubois (op. cit.) pokladá napr. morfémy *-phage*, *-ptère*, *-plane* atď. za sufixy. Tak sa napr. stane, že Dubois považuje slovo *aéroplane* za sufixálny derivát odvodený „príponou“ *-plane* (ibid., s.111), kým podľa Peytarda ide o prefixálnu odvodeninu s „predponou“ *aéro-* (op. cit., 3. zv.).

Transformačná interpretácia slovotvorných štruktúr sa objavuje aj v najnovších slovníkoch súčasnej francúzštiny. V slovníku *Dictionnaire du français contemporain*, určenom sčasti aj na pedagogické účely (Dubois — Lagane a i., 1971), podáva sa v úvodnej gramatickej časti aj inventár francúzskych sufixov a prefixov s krátkym výkladom ich funkcie a úspornou exemplifikáciou. Suffix sa tu definuje ako prostriedok, ktorým sa umožňuje prechod z jedného vetného typu do iného bez zmeny významu (*arroser le jardin* → *l'arrosage du jardin*), alebo prechod od jedného slova k inému slovu rovnakého slovného druhu s variáciami významu (*il fait partie d'une équipe* → *un équipier*, *il est professeur* → *exercer le professorat*). Podobné chápanie sa odzrkadľuje aj v úvode k prvému zväzku nového veľkého slovníka súčasnej francúzštiny, plánovaného na 6 zväzkov (Guilbert a i., 1971). Autor úvodu L. Guilbert je jednoznačne zástancom transformačného výkladu slovotvorby, vyčíta

tradičnej štruktúrálnej lingvistiky, že videla podstatu tvorenia slov len v spájaní slovotvorných prvkov, a tvrdí, že transformačná analýza dovoľuje odhaliť spoločnú podstatu rôznych foriem realizácie jazykového prejavu. Pri-púšťa však (a v tom sa odlišuje od Duboisovho výkladu — pozri Dubois, 1969), že syntax slovotvorných útvarov sa v konečných dôsledkoch vykryštalizuje do lexikálnych schém. Teda lexikálna stránka slovotvorby, spočiatku tak jednoznačne popieraná, napokon dostáva i tu svoje miesto.

Ako z povedaného vyplýva, súčasné výskumy tvorenia slov vo francúzskej jazykovede sú v znamení ešte neukončenej konfrontácie medzi dvoma základnými stanoviskami — syntaktickým, resp. transformačným, a lexikologickým, resp. u Martineta syntematickým. Teoretické východiská sa dosiaľ uspokojivo nevyjasnili, a tak v pravom zmysle slova syntetický synchronný opis francúzskej slovotvorby ostáva ešte perspektívnou úlohou.

Filozofická fakulta UPJŠ
Prešov, Grešova 3

Bibliografia

- BALLY, Ch.: Linguistique générale et linguistique française. 4. éd. Berne 1965.
BENVENISTE, E.: Formes nouvelles de la composition nominale. Bulletin de la Société Linguistique de Paris, 61, 1966, č. 1, s. 82—95.
BENVENISTE, E.: Fondements syntaxiques de la composition nominale. Bulletin de la Société Linguistique de Paris, 62, 1967, č. 1, s. 15—31.
BENVENISTE, E.: Mécanismes de transposition. Cahiers Ferdinand de Saussure, 25, 1969, s. 47—59.
BRØNDAL, V.: Essais de linguistique générale. 1. éd. Copenhague 1943.
COSERIU, E.: Structure lexicale et enseignement du vocabulaire. In: Annales de l'Est No 31. Actes du 1er Colloque International de Linguistique Appliquée. Nancy 1966, s. 174—217.
DARMEŠTETER, A.: Traité de la formation des mots composés dans la langue française comparée aux autres langues. 1. éd. Paris 1874.
DARMEŠTETER, A.: De la création actuelle des mots nouveaux dans la langue française et des lois qui la régissent. 1. éd. Paris 1877.
DOKULIL, M.: Tvoření slov v češtině. 1. Teorie odvozování slov. 1. vyd. Praha, Nakladatelství ČSAV 1962. 263 s.
DOKULIL, M.: Zum wechselseitigen Verhältnis zwischen Wortbildung und Syntax. In: Travaux linguistiques de Prague. 1. Red. J. Vachek. Prague, Éditions de l'Académie Tchécoslovaque des Sciences 1964, s. 215—224.
DUBOIS, J.: Étude sur la dérivation suffixale en français moderne et contemporain. 1. éd. Paris, Larousse 1962 (a). XI + 120 s.
DUBOIS, J.: Le vocabulaire politique et social en France de 1869 à 1872. 1. éd. Paris, Larousse 1962 (b). XXIX + 462 s.
DUBOIS, J.: Grammaire structurale du français: la phrase et les transformations. 1. éd. Paris, Larousse 1969. 187 s.
DUBOIS, J. a i.: Le mouvement général du vocabulaire français de 1944 à 1960 d'après un dictionnaire d'usage. Le Français moderne, avril et juillet 1960.
DUBOIS, J.—LAGANE, R. a i.: Dictionnaire du français contemporain. Édition pour l'enseignement du français. Paris, Larousse 1971. XXII + 1224 s.
FURDÍK, J.: O súčasných smeroch slovotvorného výskumu. Jazykovedný časopis, 20, 1969, s. 63—78.

- FURDÍK, J.: Slovtovrná analógia a analogická slovtvorba. Jazykovedný časopis, 21, 1970, s. 54—59.
- GAIFFE, F. a i.: Grammaire Larousse du XXe siècle. 15e tirage. Paris, Larousse 1936 — Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe [b. r.] 468 s.
- GREVISSE, M.: Le bon usage — Grammaire française. 7. éd. Paris 1967.
- GUILBERT, L.: La formation du vocabulaire de l'aviation. 1. éd. Paris, Larousse 1962.
- GUILBERT, L. a i.: Grand Larousse de la langue française. 1. éd. Paris, Larousse 1971.
- KURYŁOWICZ, J.: Dérivation lexicale et dérivation syntaxique. In: Esquisses linguistiques. Wrocław—Kraków, Ossolineum 1960, s. 41—50.
- LEES, R. B.: The Grammar of English Nominalizations. 3. ed. The Hague, Mouton 1964. 205 s.
- LOPATNIKOVA, N. — MOVŠOVIČ, N. A.: Précis de lexicologie du français moderne. 1. éd. Moscou, Éditions en langues étrangères 1958. 199 s.
- MARCHAND, H.: Esquisse d'une description des principales alternances dérivatives dans le français d'aujourd'hui. *Studia Linguistica*, 5, 1951, s. 95—112.
- MARTINET, A.: Éléments de linguistique générale. 1. éd. Paris, Armand Colin 1960. 224 s.
- MARTINET, A.: Éléments de linguistique générale. Nouvelle édition revue et augmentée. Paris, Armand Colin 1967. 218 s.
- MARTINET, A.: Syntagme et syntème. *La Linguistique*, 3, 1967, č. 2, s. 1—14.
- MARTINET, A. a i.: La linguistique. Guide alphabétique. 1. éd. Paris, Denoël 1969. 490 s.
- MEYER-LÜBKE, W.: Historische Grammatik der französischen Sprache. 2. Aufl. Heidelberg 1968.
- MITTERAND, H.: Les mots français. 3. éd. Paris, Presses Universitaires de France 1968. 128 s.
- MOTSCH, W.: Zur Stellung der „Wortbildung“ in einem formalen Sprachmodell. In: *Studia Grammatica*. 1. Red. M. Bierwisch. Berlin 1965, s. 32—38.
- NYROP, K.: Grammaire historique de la langue française. 1. éd. Copenhague, 1908. 6 zv.
- PEYTARD, J.: Motivation et préfixation. Remarques sur les mots construits avec l'élément *télé-*. *Cahiers de lexicologie*, 4, 1964, č. 1, s. 45—60.
- PEYTARD, J.: De l'ambiguïté sémantique dans les lexies préfixées par *auto-*. *Langue Française*, 1, 1969, č. 4, s. 88—107.
- PEYTARD, J.: Recherches sur la préfixation en français contemporain. [Thèse pour le doctorat ès lettres et sciences humaines.] Paris 1970. 3 zv. Université de Paris III.
- POTTIER, B.: Systématique des éléments de relation. 1. éd. Paris, Klincksieck 1962. VII + 375 s.
- POTTIER, B.: Présentation de la linguistique. Fondements d'une théorie. 2. éd. Paris, Klincksieck 1967. 78 s.
- SAUSSURE, F. de: Cours de linguistique générale. 5. éd. Paris, Payot 1971. 331 s.
- TESNIÈRE, L.: Éléments de syntaxe structurale. 1. éd. Paris, Klincksieck 1959.
- TIMESKOVA, I. N. — TARCHOVA, V. A.: Essai de lexicologie du français moderne. 1. izd. Leningrad, Prosveščeniye 1967.
- TOGEBY, K.: Structure immanente de la langue française. 2. éd. Paris, Larousse 1965. 208 s.
- VEYRENC, J.: Structure syntaxique des composés en russe. *Bulletin de la Société Linguistique de Paris*, 62, 1967, č. 1, s. 47—59.
- WAGNER, R.-L.: Observations sur les mots construits dérivés en français. *Revue de linguistique romane*, 15, 1961, s. 372—382.
- WAGNER, R.-L.: Les vocabulaires français. 2. Les tâches de la lexicologie synchronique. 1. éd. Paris, Didier 1970. 184 s.
- WEXLER, P. J.: La formation du vocabulaire des chemins de fer en France (1778—1842). 1. éd. Genève, Droz 1955.

Résumé

Le présent article est conçu comme une information complémentaire à l'étude du même auteur *O súčasných smeroch slovotvorného výskumu* (Les tendances contemporaines des recherches sur la formation des mots) parue dans cette revue en 1969. Destiné aux lecteurs slovaques, l'article contient quelques informations de base sur les recherches actuelles dans le domaine de la „formation des mots“ (dérivation et composition) en français contemporain. Après avoir mentionné les théories traditionnelles dans la linguistique française (avant tout les thèses d'A. Darmesteter), l'auteur explique brièvement les idées de F. de Saussure, V. Brøndal et K. Tögeby; il consacre l'essentiel de l'article aux théories et aux méthodes de plusieurs éminents linguistes contemporains tels que MM. R.-L. Wagner, E. Benveniste, J. Dubois, A. Martinet, E. Coseriu, L. Guilbert, J. Peytard et J. Veyrenc. Il souligne que dans ce domaine-là, on ne peut pas encore trouver une doctrine achevée, bien que la conception transformationnelle ait déjà atteint quelques résultats remarquables. D'autre part, on ne peut pas ignorer les objections d'A. Martinet qui en même temps propose une théorie originale, celle des synthèmes. L'auteur compare les conceptions des linguistes français avec celles des linguistes slaves, notamment soviétiques, polonais et tchécoslovaques. Il remarque qu'il y a certains points de vue communs, mais il révèle tout de même des différences assez importants.

O NĚKTERÝCH VZTAZÍCH PSYCHOLINGVISTIKY A SOCIOLINGVISTIKY

JAN PRŮCHA

V současné době dostává se stále více do popředí zájem o otázky související s fungováním jazyka jakožto prostředku lidské komunikace. Proto se také rozvíjejí — do značné míry nezávisle na sobě — různé nové disciplíny zabývající se fungováním jazyka u individua a ve společnosti. V tomto článku rozebíráme některé základní souvislosti psycholingvistiky a sociolingvistiky. Chceme ukázat, že obě tyto disciplíny mají v mnohém shodný objekt zkoumání a že jejich dosavadní separovaný vývoj by mohl být nahrazen integrací v jednotné polydisciplinární teorii. Do této integrace lze zahrnout i jednu lingvistickou disciplínu, jež je dosud jak v psycholingvistice tak v sociolingvistice opomíjena, ačkoli může být jejich teoretickým pojítkem — totiž funkční stylistika. Psycholingvistika, sociolingvistika a funkční stylistika mohou se stát základem postulované psycho-sociolingvistiky jakožto vědy o jazykové komunikaci.

I

Sbližující tendence v psycholingvistice a sociolingvistice

Od vzniku teorie a základního výzkumného programu psycholingvistiky neuplynula ještě ani dvě celá desetiletí (srov. sb. *Psycholinguistics*, 1954), avšak přes tuto krátkou dobu vytvořily se v této disciplíně určité celistvé teorie a odpovídající metodologické prostředky. Zároveň lze však pozorovat, že psycholingvistika prochází svérázným vývojem vyznačujícím se střetávaním zásadně odlišných koncepcí, jež vycházejí z rozdílných lingvistických přístupů. Pro současný stav psycholingvistiky jsou charakteristické dvě tendence: jednak pokračují snahy o začlenění generativního transformačního modelu do teorie jazykového chování, jednak sílí reakce na tuto tendenci, přinášející nejen její kritiku a popření, ale pozdvihující psycholingvistiku na vyšší stupeň vývoje.

Jak známo, koncem 50. let a začátkem let 60. formuloval N. Chomsky některé myšlenky o jazyce, jeho struktuře a fungování, jež byly ve své podstatě psycholingvistické (o jazykové kompetenci a performanci, o percepčním modelu a modelu osvojování jazyka, atd.). Tyto myšlenky rozvedené počet-

nými následovníky Chomského v celém světě způsobily bouřlivé přeměny nejen v lingvistických teoriích gramatiky, ale začaly být uplatňovány i v psycholingvistice. Postupně se vyvinul samostatný směr, nazývaný často „transformační psycholingvistika“, jehož hlavní náplní se stalo teoreticky a experimentálně ověřit tzv. psychologickou realnost transformační gramatiky Chomského. Jinak řečeno, transformační psycholingvistika se pokouší prokázat, že generativní transformační model je nejen modelem jazykové kompetence uživatele jazyka, ale že musí být začleněn jako základní komponent i do modelu jazykového chování. Tato snaha je vyvíjena nejen v oblasti fungování jazyka u dospělých mluvčích, ale i v oblasti osvojování jazyka dětmi.¹

Transformační psycholingvistika popřela všechny principy původní, behavioristicky orientované psycholingvistiky a zvláště odmítla uznávat, že učení a asociační procesy mají podstatný vliv na osvojování a užívání jazyka. Stanovisko transformacionalistů je naprosto jednoznačné: Jakákoliv psychologická teorie vysvětlující chování na základě konstruktů $S-R$ (stimulus-reakce) a asociačních procesů je v principu neadekvátní pro model osvojování a užívání jazyka.²

V posledních letech objevují se stále častěji kritické reakce na transformační teorii v psycholingvistice. Tyto kritické analýzy ukazují na řadu zásadních rozporů a nedostatků, a to jak pokud jde o lingvistické hypotézy Chomského aj. (zvláště Hockett, 1968; Uhlenbeck, 1967), tak i pokud jde o jejich psycholingvistické implikace (zvláště Leontjev, 1969; Oller aj., 1970; Osgood, 1968; Rommetveit, 1968, aj.). Zde nebudeme rozvádět kritické názory těchto autorů, ale soustředíme se jen na hlavní nedostatek transformační psycholingvistiky.

Podle původní koncepce Ch. E. Osgooda, T. A. Sebeoka a dalších badatelů, publikované v sborníku *Psycholinguistics* (1954) bylo předmětem psycholingvistiky *zkoumání vztahu mezi charakteristikami sdělení a stavy komunikujících osob* (tj. kognitivními a motivačními stavy, anticipačními postoji, atd.).³ To znamená, že do psycholingvistického zkoumání byl zahrnován komunikační akt a jeho různé složky, včetně komunikantů. Toto vymezení předmětu psycholingvistiky a programu jeho studia, jak bylo formulováno v uvedené monografii, představovalo bezesporu progresivní koncepci v studiu člověka a jeho jazykového chování. Avšak pozdější důsledný antibehaviorismus

¹ Viz naše zhodnocení těchto tendencí na jiných místech, a to jednak ve vztahu k teorii jazykového chování (Průcha, 1970), jednak ve vztahu k teorii osvojování jazyka dětmi (Průcha, 1971a).

² Toto stanovisko je formulováno nejvýrazněji D. McNeilem, J. A. Fodorem, M. Garrettem aj. v sb. *Verbal Behavior and General Behavior Theory* (1968). (Srov. recenzi této práce v Čs. psychologii, 14, 1970, s. 394–396.)

³ Srov. tuto definici: „... psycholinguistics ... is concerned in the broadest sense with relations between messages and the characteristics of human individuals who select and interpret them“ (*Psycholinguistics*, 1954, s. 4).

generativistického směru v lingvistice a psycholingvistice zcela negoval tuto koncepci a zároveň velice zúžil předmět psycholingvistického zkoumání. Především z tohoto zkoumání v pojetí transformační psycholingvistiky zcela zmizel komunikující člověk. Je jistě paradoxem, jestliže teorie, která se snaží prokázat, že uživatel jazyka má určitou jazykovou kompetenci, považuje za zcela irelevantní jak různé psycho-fyziologické vlastnosti tohoto uživatele, tak různé extralingvistické podmínky, v nichž dochází k fungování této kompetence. V důsledku toho se vůbec vytratil základní problém psycholingvistiky, totiž *jaké modifikace sdělení jsou vyvolávány psychickými stavy mluvčího a posluchače*.⁴ Tomuto základnímu problému se však nelze prostě vyhnout odkazem na „ideálního mluvčího-posluchače“ apod.

I když kritika transformační koncepce psycholingvistiky stále pokračuje a prohlubuje se, domníváme se, že hlavním úkolem v současné teorii psycholingvistiky není návrat od sterilní transformační koncepce k původnímu behavioristickému programu. Je totiž nutno si uvědomit, že za dnešního stavu vědeckého poznání a sílící interdisciplinární kooperace stává se i psycholingvistika ve své klasické podobě nedostačující a omezená. Je stále více zřejmé, že adekvátní modely lidských komunikačních procesů není možno vytvářet pouze s ohledem na charakteristiky individuálního uživatele jazyka, tj. v rámci individuální psychologie. Člověk užívá jazyk nikoli ve vakuu, nýbrž vždy v konkrétní komunikační situaci, tzn. je začleněn do určitých kontextových, sociálních a socio-kulturních vztahů. Z toho důvodu je třeba vytvářet teorie ještě komplexnější než je původní psycholingvistika a ještě širší polydisciplinární přístupy ve studiu lidských komunikačních procesů zahrnující aspekty teorie sociální komunikace, kulturní antropologie, sociální psychologie aj.

Tato nová tendence, tj. překonávání hranic daných individuální psychologií a začleňování sociálních faktorů do studia procesů užívání a osvojování jazyka, se v současné době začíná teprve poznenáhlu projevovat. Zatím existuje jen málo experimentálních a teoretických prací, které uplatňují přístup, jenž je někdy označován jako *sociální psychologie jazyka* a je považován spíše za odvětví sociální psychologie nebo sociologie komunikace než za součást široce pojaté psycholingvistiky⁵. I když sociálněpsychologická základna je nezbytná pro jakýkoliv psycholingvistický výzkum, nebylo by podle našeho

⁴ „Součástí kréda psycholingvistů je, že jevy, které se vyskytují v mluvených a psaných sděleních, jsou závislé na jevech (stavech, procesech) v zdrojích sdělení – na jejich zvycích, intelektuální úrovni, motivačních a citových stavech, dříve vyvinutých asociacích, postoji atd. Mnohé jevy ve sděleních závisí na obecných nebo společných procesech ve zdrojích ... Jiné jevy ve sděleních jsou do jisté míry proměnné a předpokládáme, že jsou ve vztahu s jistou variabilitou zdrojů jako individuů.“ (Osgood, 1964, s. 274)

⁵ Viz zvláště příspěvky členů sekce Social Psychology of Language, jež jsou publikovány v sb. *Experimental Social Psychology* (1969).

názoru užitečné omezovat teorii užívání a osvojování jazyka jen hranicemi sociální psychologie (např. teorie malých skupin) nebo sociologie komunikace. Zdá se, že termín *psycho-sociolingvistika* (psycho-socio-linguistics), který zavádí rumunská badatelka T. Slama-Cazacu (1970), vyjadřuje nejvhodněji optimální orientaci, při níž by byly ve studiu užívání a osvojování jazyka propojeny tři základní složky, totiž manifestace jazyka, individuální chování a socio-kulturní podmínky. Jinak řečeno, psycho-sociolingvistiku nelze vytvářet bez studia komunikujícího člověka, a toto studium nelze izolovat od komunikačního kontextu v širokém smyslu, tj. zahrnujícího sociální a kulturní „pozadí“. „Sdělení vzniká z určitého zdroje a je určeno konkrétnímu příjemci (nebo skupině příjemců) a navíc je samo začleněno v kontextu, který je vymezuje s důslednou zákonitostí. Žádná věda nebo vědecká disciplína zabývající se komunikováním, sdělením, jazykem nemůže ignorovat tyto aspekty.“ (Slama-Cazacu, 1970, s. 94).

Uvažujeme-li o takto široce pojaté psycholingvistice, tj. zahrnující do svého zkoumání nejen psychologické, ale i sociální podmínky jazykové komunikace, vzniká přirozeně otázka, jaký je vztah psycholingvistiky k disciplíně, která se soustřeďuje na sociální aspekty fungování jazyka, totiž k sociolingvistice. Jak známo, současná vymezení sociolingvistiky jsou dosti odlišná podle rozsahu a zaměření jednotlivých výzkumu (srov. Kraus, 1971). Obecně (a s ohledem na nejstarší pojetí sociolingvistiky) lze tuto disciplínu chápat jako zkoumání vztahů mezi jazykem a společností, resp. korelací mezi jednotlivými jazykovými a sociálními jevy. Toto zkoumání má svou poměrně bohatou historii a bylo lingvisty vždy „uznáváno“ a s větším či menším důrazem prováděno. Patří sem takové otázky jako působení společenských podmínek na vývoj jazyka, vzájemné kontakty a ovlivňování jazyků, užívání dvou nebo více jazyků na určitém teritoriu, problematika diferenciacie národního jazyka, tzv. jazyková politika aj. (srov. nejnověji Fishman, 1971).

Ačkoliv tato sociolingvistická zkoumání mají svůj (v mnoha případech teoreticky i prakticky velice aktuální) význam, a to jak pro lingvistiku, tak pro různé vědy o společnosti, z hlediska vztahů sociolingvistiky a psycholingvistiky je mnohem zajímavější nový trend, jenž se objevil v 60. letech v americké vědě a je označován podle D. Hymese (1964; 1970) a jiných autorů jako *etnografie komunikování* (ethnography of communication, ethnography of speaking). Tento směr čerpající ze zdrojů kulturní antropologie, etnografie a sociologie má přímý důsledek pro studium jazykového chování: etnografie komunikování zjišťuje a analyzuje způsoby mluvení (komunikování) v nějakém společenství, a podmínky a významy užívání daných způsobů. Nelze ovšem nevidět, že etnografie komunikování je jen součástí širšího „komunikačního“ proudu v současné sociolingvistice, jeho cílem je — jak to stručně vyjadřují M. Durbin a M. Micklin (1968, s. 319) — „podat vysvětlení,

jak je komunikace mezi lidskými skupinami ovlivňována různými tlaky sociálních institucí ... a naopak jak je sociální interakce mezi jednotlivými skupinami lidí ovlivňována různými tlaky jazyka.“

V rámci etnografie komunikování vznikl důležitý pojem — tzv. *komunikativní kompetence* (communicative competence). Tento pojem byl zřejmě odvozen z Chomského termínu jazyková kompetence (linguistic competence), avšak zatímco u Chomského má daný termín velmi úzký význam, tj. znalost gramatiky jazyka u ideálního (psychologicky a sociálně nedeterminovaného) mluvčího, v etnografii komunikování se chápe komunikativní kompetence jako mnohem širší stav (schopnost) mluvčího, jehož je jazyková kompetence pouze součástí. Komunikativní kompetence znamená v podstatě znalost sociálních (komunikačních) pravidel užívání určitého jazykového kódu a kódů neverbálních. V konkrétních výzkumech bylo prozatím více studováno osvojování komunikativní kompetence u dětí mladšího věku (zvláště z hlediska mezikulturních diferencí)⁶, zatímco o komunikativní kompetenci dospělých uživatelů jazyka je známo jen velmi málo. Nepochybně je však pojem komunikativní kompetence velmi užitečný, neboť se v něm spojují aspekty psycholinguistické a sociolinguistické.

Souběžně s teorií etnografie komunikování vyvíjí se v sociolinguistice ještě jiný směr reprezentovaný zvláště pracemi britských badatelů B. Bernsteina (1962, 1966) a D. Lawtona (1968). Jejich výzkumy se zaměřují na vysvětlování toho, *jak je osvojování a užívání jazyka podmínováno sociálně ekonomickými charakteristikami jeho uživatelů*. Nehledě na značnou důležitost této teorie pro řešení různých praktických problémů (zvláště pro praxi školního vyučování dětí pocházejících z různých sociálních vrstev a z různých ekologických prostředí — srov. podrobněji Průcha, 1971 b), mají mimoto Bernsteinova a Lawtonova zjištění důležité implikace i pro teorii psycholinguistiky. Prokazují totiž determinaci jazykového chování individuálních mluvčích některými základními, dlouhodobě působícími sociálními činiteli, jako je sociální příslušnost, typ komunikačních kontaktů v určitém sociálním prostředí, atd. Ostatně tato determinace byla experimentálně prokazována již počátkem 30. let A. R. Lurijou (1930) a jinými sovětskými badateli studiem jazykového chování dětí různého sociálního původu.

Existuje však ještě jedno, teoreticky a metodologicky značně propracované pojitko mezi psycholinguistikou a sociolinguistikou. Je to ta lingvistická teorie, jež se zabývá typologií textů z hlediska modifikací a rozdílů vznikajících v reálné jazykové komunikaci — totiž funkční stylistika. V následující

⁶ Rozsáhlý interdisciplinární výzkum vytváření komunikativní kompetence u dětí v jazycích různých typů je již po několik let prováděn na universitě v Berkeley (srov. Slobin, 1970).

části naznačíme, jaké předpoklady poskytuje funkční stylistika pro psychosociolingvistickou teorii užívání jazyka.

II

Funkční stylistika a psycho-sociolingvistická teorie

Jelikož všechna jazyková sdělení jsou produktem konkrétních uživatelů jazyka a jsou součástí konkrétních komunikačních procesů, vzniká přirozeně v souvislosti se studiem stylu řada otázek důležitých pro psycholingvistiku a sociolingvistiku. Vzhledem k tomu překvapuje, že kontakty stylistiky jako lingvistické disciplíny a psycholingvistiky jsou relativně slabé⁷ a k význačnějšímu sblížení stylistiky a sociolingvistiky se dosud vůbec nedospělo.⁸ Za jednu z hlavních příčin tohoto stavu lze považovat to, že stylistika ve své nejrozšířenější podobě je v podstatě normativní a instruktivní teorie, která se nezajímá ani o procesy vytváření stylu ani o vztahy stylových vlastností sdělení ke komunikujícím osobám. Existuje však jedna stylistická teorie, v mnohém odlišná od normativní stylistiky, která se pokouší vysvětlovat nejen vlastnosti textů, jejich difference a pod., ale i příčiny vzniku těchto vlastností a diferencí — totiž teorie funkční stylistiky.⁹ Poukážeme stručně na zjevné implikace této teorie pro psycholingvistiku a sociolingvistiku.

V teorii funkční stylistiky se chápe styl jako způsob výběru a organizace jazykových prostředků vzhledem k funkci a obsahu sdělení, komunikační situaci a záměru autora.¹⁰ Podstatou stylové činnosti jsou tedy procesy selekce a uspořádání jazykových prostředků a teorie funkční stylistiky je tedy vlastně součástí teorie kódování sdělení.¹¹ Nejdůležitějším problémem vznikajícím při studiu stylového kódovacího procesu je to, na kterých proměnných činitelích závisejí různé modifikace sdělení. Stylový proces je vysoce komplexní činnost, v níž se spojuje působení činitelů povahy psycho-

⁷ Viz o tom podrobněji v práci T. Slamové-Cazacuové (1968). — Existují ovšem i četné „psycho-stylistické“ výzkumy, avšak zaměřené téměř výlučně jen na to, jak různé jazykové a parajazykové jevy sdělení odrážejí určité patopsychologické rysy mluvčího (nejčastěji na materiálu rozhovorů mezi psychiatrem a pacientem) — viz podrobný přehled v práci Mahl — Schulze (1964).

⁸ Důležitá souvislosti sociolingvistiky a funkční stylistiky rozebírá Kraus (1971).
⁹ Současná teorie funkční stylistiky je systematicky vyložena v práci J. Mistríka (1969) a M. N. Kožinové (1968). — V této stati se nezabýváme tzv. teorií textu, jež je obecnější teorií než stylistika a je považována za součást teorie jazykové komunikace (Miko, 1970).

¹⁰ Styl se tedy chápe procesuálně, tj. jako proces a jeho výsledek, nikoliv jako něco, co je „přidáno“ k sdělení jako nějaký vnější doplněk (viz takové chápání např. u Riffaterra, 1964).

¹¹ Srov. vymezení funkční stylistiky podle M. N. Kožinové (1968, s. 69): „Funkční stylistika je lingvistická disciplína zkoumající zvláštnosti a zákonitosti fungování jazyka v různých formách řeči, odpovídajících určitým sférám lidské činnosti a interakce, a také řečovou strukturu souběžně s tím se vytvářejících funkčních stylů a normy výběru a spojování jejich jazykových prostředků.“

logické, sociální, lingvistické aj. Je ovšem velmi obtížné určit všechny relevantní činitele ovlivňující kódovací proces a vymezit způsob a intenzitu jejich působení. Pravděpodobně nejadektivnější je vysvětlení, podle něhož různorodé stylovotvorné činitele působí nesymetricky a s rozdílnou intenzitou: „V čase, keď sa realizuje jazyková komunikácia, dostáva sa k slovu všetko, s čím ona súvisí. A to všetko, s čím ona súvisí, potenciálne ovplyvňuje podobu jazykového výrazu... Silu vplyvu jednotlivých faktorov usmerňuje situácia, a tak štýlotvorné činitele sa v štylistickom dianí uplatňujú nesymetricky, nejednotne, so striedavou intenzitou.“ (Mistrić, 1969, s. 55).

Ve funkční stylistice se rozlišují dvě skupiny těchto činitelů: 1. subjektivní (převážně psychologické) stylovotvorné činitele, 2. objektivní (převážně sociální) stylovotvorné činitele.¹² Pokud jde o subjektivní činitele, existuje řada empirických a experimentálních údajů o vlivu některých základních psychofyziologických vlastností kódovače na styl sdělení. Jsou to zvláště *IQ*, temperament, povahové a jiné osobnostní rysy, momentální psychický (zvláště emoční) stav, verbální schopnost a verbální paměť aj.¹³ Tyto charakteristiky kódovače působí většinou neuvědomovaně, tj. kódovač si neuvědomuje jejich vliv při vytváření sdělení. Vedle těchto individuálněpsychologických činitelů se podílejí na stylovotvorném procesu určité sociálněpsychologické vlastnosti kódovače: jsou to hlavně faktory věku, pohlaví, vzdělání a profese, životního prostředí a příslušnosti k určité sociální vrstvě aj. Tyto a další sociálněpsychologické charakteristiky kódovače se projevují v jeho postojích, především v postoji k příjemci, k obsahu sdělení, ke komunikační situaci a také k jazykovému kódu; postoje opět působí jako stylovotvorné činitele.

Je zřejmé, že studium vztahů mezi modifikacemi sdělení a psychologickými stylovotvornými činiteli (jak individuálněpsychologickými tak sociálněpsychologickými) představuje problém pro psycholingvistiku. Teoretický a experimentální výzkum v rámci této problematiky prováděl zvláště Ch. E. Osgood (1964). Jeho výzkum byl zaměřen na účinky motivace (v stressových situacích) na styl kódování. Osgood stanovil 4 hypotézy týkající se vztahu mezi úrovní motivace a některými lexikálními a syntaktickými vlastnostmi sdělení (např. průměrná délka slov a vět, *TTR*, podíl kladných hodnotících výpovědí, podíl žadacích výpovědí atd.). Osgoodův závěr, totiž „známe-li motivační stav zdroje, můžeme určit jisté předpovědi o jeho sděleních“ (s. 281), má ovšem jen omezenou platnost. Jak autor sám konstatuje, tento předpoklad je omezen tím, že zkoumané vlastnosti sdělení (indikátory) mohou být vyvolávány

¹² Podrobná klasifikace stylovotvorných činitelů je podána v pracích J. Mistríka (1969) a M. N. Kožinové (1968). Netradiční klasifikaci funkčních stylů navrhuje J. Kraus (1971), který rozlišuje tři skupiny: 1. stylovotvorné činitele vycházející z jazykového sdělení, 2. činitele vycházející z orientace na adresáta, 3. činitele autorského subjektu.

¹³ Viz o tom podrobněji v jiné práci (Průcha, 1972).

několika stylotvornými činiteli současně, nejsou tedy výslednicí pouze momentálního motivačního stavu kódovače. Hlavní omezení, které ještě Osgood nepostihl, je však dáno tím, že psychologické (subjektivní) faktory nejsou jedinými stylotvornými činiteli. Ve skutečnosti existuje jen velmi málo komunikačních aktů, při nichž se chová kódovač jako „kontextově nezávislý mluvčí“¹⁴, tj. vytvářející svá sdělení pouze pod vlivem subjektivních činitelů nezávisle na podmínkách komunikační situace. Také dopisy sebevrahů, které analyzoval Osgood, jsou sděleními, která jsou určena konkrétním příjemcům, jsou vytvářena s určitým cílem, v určitém prostředí atd., tj. nejsou kódována čistě pod vlivem psychických činitelů nýbrž též pod vlivem kontextu (sociálních činitelů).

Objektivní (sociální) stylotvorné činitele jsou dány komplexem podmínek existujících mimo kódovače a vyplývajících z komunikační situace. V tomto komplexu činitelů jsou nejdůležitější osobnost příjemce (např. individuální příjemce na rozdíl od publika), typ kontaktu mezi kódovačem a příjemcem (např. kontakt bezprostřední nebo různě zprostředkovaný), komunikační kontext v širokém smyslu a funkce sdělení. V teorii funkční stylistiky se funkce sdělení považuje obvykle za hlavní objektivní (sociální) stylotvorný činitel. Na základě rozdílnosti komunikačních funkcí sdělení se provádí klasifikace tzv. funkčních stylů, tj. tříd sdělení (textů) majících specifické funkce.¹⁵ Toto pojetí je velmi blízké tomu, jež rozpracoval v sociální psychologii jazyka S. Moscovici.¹⁶ Třídy sdělení (funkční styly) v teorii funkční stylistiky odpovídají třídám komunikantů v pojetí Moscovice.

Nezbytným předpokladem rozvinutí výzkumů v oblasti psycho-sociolingvistiky je adekvátní metodologie. Jednou z metod, jež by mohly být užitečné pro takové výzkumy, je tzv. *obsahová analýza* (content analysis). Již dříve Ch. E. Osgood (1964) upozornil na těsný vztah mezi psycholingvistickým zkoumáním stylu a obsahovou analýzou: „V obou případech se zajímáme o vztahy mezi proměnnými sdělení a proměnnými zdroji ...“ (s. 275). Obsahová analýza se však dosud rozvíjela bez většího zájmu lingvistů — některé podněty předložené S. Saportou a T. A. Sebeokem (1959) zůstaly bez

¹⁴ Srov. rozlišení „kontextově nezávislého mluvčího“, „kontextově závislého mluvčího“ a „kontextově sensiblního mluvčího“.

¹⁵ Srov. J. Mistrík (1969). — Klasifikace funkčních stylů je dosti rozdílná u jednotlivých autorů a ve skutečnosti neexistuje jednotná taxonomie funkčních stylů. To je důsledkem jak některých nejasností v pojetí jazykových funkcí, tak i toho, že v reálné jazykové komunikaci se nevyskytují „čisté“ funkční styly, neboť konkrétní sdělení mohou často simultánně vyplňovat několik komunikačních funkcí.

¹⁶ „Reality, as well as theory, shows us there is no ideal, universal type of hearer or speaker, no universal encoding or decoding of verbal signs. On the contrary, there are only *classes* of speakers and listeners; their attributes correspond to particular forms of communication, creating speeches adapted to those forms...“ (Moscovici, 1967, s. 228).

odezvy u lingvistů — a ve své klasické podobě obsahuje některé nedostatky kritizované např. J. Janouškem (1968) a K. Giffinem (1970).

Na druhé straně rozvíjí se v poslední době v rámci obsahové analýzy tzv. pragmatický model (Gottschalk — Gleser, 1969), který nabízí některé nové možnosti pro experimentování v oblasti výzkumu jazykového chování. Až dosud se totiž jak při aplikaci obsahové analýzy na výzkum textů tak v stylistické analýze sdělení vychází z určitých vlastností textů a na základě jejich rozboru a srovnávání se predikují určité vlastnosti (stavy) kódovačů, resp. účinky vyvolávané vlastnostmi sdělení na straně příjemce nebo určité sociální (kontextové) podmínky vzniku těchto sdělení. Je však nutno využít i opačný postup: vytvářet takové experimentální situace, v nichž by byly řízeny určité psychologické nebo sociální podmínky kódování a byl by zjišťován jejich vliv na vlastnosti sdělení vytvářených v těchto situacích. V takovém směru byly již vykonány některé seriózní výzkumy,¹⁷ avšak týkající se převážně jen komunikace v malých skupinách. Jak ukazuje např. K. Giffin (1970), lze identifikovat 8 proměnných ovlivňujících komunikaci v malé skupině: velikost skupiny, skupinové normy, soudržnost členů skupiny, úkoly či cíle skupiny atd. Vzhledem k výše uvedenému rozlišení psychologických a sociálních stylových činitelů je patrné, že těchto 8 proměnných představuje pouze některé ze základních činitelů obou skupin, zkoumané nadto většinou izolovaně a nikoli ve vzájemném spolupůsobení.

Ještě složitější problém však představuje výzkum jazykového chování vzhledem k značné variabilitě komunikačních situací, jež se vyskytují v životě a tedy i k značné variabilitě kontextových (sociálních) činitelů působících na vytváření jazykových sdělení. V obrovské variabilitě a zdánlivé nepřehlednosti komunikačních situací vytvářených prostorovými, časovými, instrumentálními a dalšími proměnnými existují však určité zákonitosti projevující se jako „komunikační normy“. Z hlediska sociolingvistického jsou tyto komunikační normy studovány v etnografii komunikování, ve funkční stylistice představují problematiku funkčních (objektivních) stylů, v psycholingvistice nebyly dosud hlouběji zkoumány.

Pro psycho-sociolingvistickou teorii vyvstává dále problém výzkumu neverbálních forem komunikačního chování (parajazykové a kinestetické chování) a závislosti těchto forem komunikace na psychologických a sociálních faktorech. V takovém výzkumu musí sociální aspekt představovat rovnocenný komponent s aspektem psychologickým. Vzniká dokonce otázka, není-li plně oprávněný názor některých badatelů, např. R. L. Birdwhistella (1970), že lidskou verbální komunikaci lze adekvátně zkoumat jen ve velkých sociálních strukturách a nikoliv pouze u individuálních, izolovaných uživatelů

¹⁷ Viz zvláště Moscovici (1967) a Rommetveit (1968).

jazyka nebo v jejich malých skupinách, jako je tomu dosud. Také tento názor (spolu s některými skutečnostmi, jež jsme uvedli výše) mluví ve prospěch sblížení psycholingvistiky a sociolingvistiky, resp. některých jejich částí, a vytvoření integrované teorie psycho-sociolingvistiky.

*Pedagogický ústav ČSAV
Praha 1, Mikulandská 5*

Bibliografia

- BERNSTEIN, B. B.:** Social class, linguistic codes, and grammatical errors. *Language and Speech*, 5, 1962, s. 221–240.
- BERNSTEIN, B. B.:** Elaborated and restricted codes. An outline. In: *Explorations in Sociolinguistics*. Ed. S. Lieberman. Bloomington, Indiana Univ. Press 1966, s. 126–133.
- BIRDWHISTELL, R. L.:** Some meta-communicational thoughts about communicational studies. In: *Language Behavior*. Ed. J. Akin et al. The Hague, Mouton 1970, s. 265–270.
- DURBIN, M. — MICKLIN, M.:** Sociolinguistics. Some methodological contributions from linguistics. *Foundations of Language*, 4, 1968, s. 319–331.
- Experimental Social Psychology.** Red. J. Janoušek. Praha, Psychologický ústav ČSAV 1969.
- FISHMANN, J. A.:** Sociolinguistics. Massachusetts, Rowley 1971.
- GIFFIN, K.:** The study of speech communication in small-group. In: *Language Behavior*. Ed. J. Akin et al. The Hague, Mouton 1970, s. 138–162.
- GOTTSCHALK, L. A. — GLESER, G. C.:** The measurement of psychological states through the content analysis of verbal behavior. Berkeley, Univ. of California Press 1969.
- HOCKETT, C. F.:** The state of the art. The Hague, Mouton 1968.
- HYMES, D. H.:** Toward ethnography of communication. *American Anthropologist*, 66, 1964, s. 1–34.
- HYMES, D. H.:** Lingvistická teorie a promluvvové funkce. *Slovo a slovesnost*, 31, 1970, s. 7–32.
- JANOUSEK, J.:** Sociální komunikace. Praha, Svoboda 1968.
- KOŽINA, M. N.:** K osnovanijam funkcionalnoj stilistiki. Perm, Gosudarstvennyj Permskij Universitet 1968.
- KRAUS, J.:** K sociolingvistickým prvkům ve funkční stylistice. *Slovo a slovesnost*, 32, 1971, s. 271–278.
- LAWTON, D.:** Social class, language and education. London, Longmans 1968.
- LEONTJEV, A. A.:** Psicholingvističeskije jedinicy i poroždenije rečevogo vyskazyvanija. Moskva, Nauka 1969.
- LURIJA, A. R.:** Rečevyje reakcii rebenka i socialnaja sreda. In: *Reč i intelekt derevenskogo, gorodskogo i besprizornogo rebenka*. Moskva, Gosudarstvennoje izdatelstvo 1930, s. 7–37.
- MAHL, C. F. — SCHULZE, G.:** Psychological research in the extralinguistic area. In: *Approaches to Semiotics*. Ed. T. A. Sebeok et al. The Hague, Mouton 1964, s. 51–124.
- MIKO, F.:** Text a štýl. Bratislava, Smena 1970.
- MOSCOVICI, S.:** Communication processes and the properties of language. In: *Advances in Experimental Social Psychology*. 3. Ed. L. Berkowitz. New York, Academic Press 1967, s. 225–270.
- MISTRÍK, J.:** Štylistika slovenského jazyka. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1970. 415 s.
- OLLER, J. W. — SALES, D. B. — HARRINGTON, R. W.:** Toward consistent definitions of some psycholinguistic terms. *Linguistics*, 57, 1970, s. 48–59.

- OSGOOD, C. E.: Působení motivace na styl kódování. In: *Teorie informace a jazykověda*. Praha, Academia 1964, s. 273—281.
- OSGOOD, C. E.: Toward a wedding of insufficiency. In: *Verbal Behavior and General Behavior Theory*. Ed. T. R. Dixon et al. Englewood Cliffs, Prentice-Hall 1968, s. 495—519.
- PRŮCHA, J.: Problémy generativního modelu v psycholingvistice. *Jazykovedný časopis*, 21, 1970, s. 220—226.
- PRŮCHA, J.: K teorii osvojování jazyka u dětí předškolního a školního věku. *Pedagogika*, 21, 1971 (a), s. 529—539.
- PRŮCHA, J.: Jazyk a verbální komunikace jako činitel výchovně vzdělávacího procesu. *Pedagogika*, 21, 1971 (b), s. 867—882.
- PRŮCHA, J.: Psychické stavy a jazykové chování. *Československá psychologie*, 16, 1972 (v tisku).
- Psycholinguistics*. Ed. C. E. Osgood — T. A. Sebeok. Baltimore, Indiana University Press 1954.
- RIFFATERRE, M.: Kritéria pro stylistický rozbor. In: *Teorie informace a jazykověda*. Praha, Academia 1964, s. 245—263.
- ROMMETVEIT, R.: Words, meanings, and messages. Oslo, Universitetsforlaget 1968.
- SAPORTA, S. — SEBEOK, T. A.: Linguistics and content analysis. In: *Trends in Content Analysis*. Ed. I. D. Pool. Urbana, University of Illinois Press 1959, s. 234—245.
- SLAMA-CAZACU, T.: Introducere în psiholingvistică. București, Editura științifică 1968.
- SLAMA-CAZACU, T.: Code levels, interdisciplinary approach, and the object of psycholinguistics. *Revue Roumaine des sciences sociales, sér. de psychologie*, 14, 1970, s. 87—96.
- SLOBIN, D. I.: Universals of grammatical development in children. In: *Proceedings of the International Conference on Psychology of Human Learning*. Ed. J. Linhart. Praha, Psychologický ústav ČSAV, 1970, s. 131—149.
- The Genesis of Language*. Ed. F. Smith — G. A. Miller. Cambridge, The M.I.T. Press 1966.
- UHLÉNBECK, E. M.: Some further remarks on transformational grammar. *Lingua*, 17, 1967, s. 263—316.
- Verbal Behavior and General Behavior Theory*. Ed. T. R. Dixon. Englewood Cliffs, Prentice-Hall 1968.

ÜBER EINIGE BEZIEHUNGEN DER PSYCHOLINGUISTIK UND DER SOZIOLOGISTIK

Zusammenfassung

Im Artikel werden einige Grundzusammenhänge der Psycholinguistik und der Soziolinguistik behandelt. Es wird gezeigt, dass diese beiden Disziplinen in mancher Weise das gleiche Forschungsobjekt haben und dass ihre bisher separierte Entwicklung durch Integration in einer einheitlichen polydisziplinären Theorie ersetzt werden könnte. In diese Integration kann auch eine linguistische Disziplin einbezogen werden, welche bisher sowie in der Psycholinguistik, als auch in der Soziolinguistik vernachlässigt wird, obwohl sie als ihr theoretisches Bindeglied dienen kann — nämlich die funktionale Stylistik. Psycholinguistik, Soziolinguistik und funktionale Stylistik können zur Basis der postulierten Psychosoziolinguistik als Wissenschaft von der sprachlichen Kommunikation werden.

SPRÁVY A POSUDKY

DOC. JÁN ORAVEC PÄTĎESIATROČNÝ

Životná dráha doc. Jána Oravca, ktorý sa 1. júna 1972 dožíva svojej päťdesiatky, nevyniká veľkými zvratmi. Dvadsať rokov detstva a štúdií, desať rokov učiteľstva a dvadsať rokov vedeckej práce tvoria obsah jeho pokojného, ale intenzívneho života.

Narodil sa v záhorských Rozbehoch, húževnato sa prebíjal rokmi štúdií a pôsobenia na rozličných školách, rovnako starostlivo a húževnato zbiera materiál pre svoje práce a uvažuje o jeho hodnotách.

Týmito vlastnosťami vynikajú predovšetkým dve jeho základné práce: *Väzba sloviess v slovenčine* (1967) a *Slovenské predložky v praxi* (1968); sem treba pripísať i jeho kapitoly o zámenách a predložkách v *Morfológii slovenského jazyka* (1966). Už názvy týchto prác ukazujú hlavnú orientáciu Jána Oravca, orientáciu na menej atraktívne i menej skúmané oblasti syntaxe, na problémy, ktoré boli doteraz na okraji vedeckého bádania a ktoré sa práve zásluhou Jána Oravca dostávajú do popredia.

Druhý základný smer Oravcovej orientácie je školská prax, ale i teória vyučovania. Vyplyva, prirodzene, z jeho pôvodného povolania. (Treba povedať, že učiteľstvo, práve tak ako vedeckú prácu pokladá a vždy pokladal J. Oravec za povolanie, nie za zamestnanie.) Ján Oravec je autorom alebo hlboko zainteresovaným spoluautorom jedenástich učebníc slovenského jazyka (propaguje i realizuje v nich programové vyučovanie), ale aj autorom mnohých metodicky zameraných, no vždy vedecky podložených štúdií (napr. štúdií o priradovacom súvetí, o doplnku, o morfológii).

Svoje pedagogické založenie uplatňuje J. Oravec veľmi plodne aj v rozličných prednáškach a kurzoch pre učiteľov i v prednáškach na vysokých školách (na filozofickej fakulte v Bratislave i Prešove), ba aj v rozličných redakciách a vydavateľstvách.

Ohľad na jazykovú prax, starostlivosť o zvyšovanie jazykovej kultúry, založená na odborných poznatkoch získaných pri výskume slovenčiny — to je ďalšia črta Oravcovej práce, realizovanej najmä v poradenskej činnosti a svojho času aj v niektorých terminologických komisiách.

Nepokladáme za potrebné uvádzať tu všetky práce J. Oravca, ktoré vydal, napísal alebo ich len nosí v hlave a chystá sa napísať. Veď všetky ich možno charakterizovať tými črtami, ktoré sme už spomenuli. Treba však zdôrazniť aj tú stránku vedeckej práce, ktorá sa neprejavuje štúdiami a monografiami, ale bez ktorej si dnešný výskum slovenčiny nevieme ani predstaviť. Ide o práce redakčné a organizačné, na ktorých sa J. Oravec zúčastňuje v Jazykovednom ústave L. Štúra, ale aj v iných inštitúciách.

Iste je vhodné vysloviť Jánovi Oravcovi pri jeho päťdesiatke vďaka za prácu vykonanú v prospech slovenskej jazykovedy, slovenskej školy i slovenskej spoločnosti. A zaželat mu veľa zdravia do ďalšej práce.

J. Horecký

Ján Oravec sa narodil 1. 6. 1922 v Rozbehoch o. Senica. Do meštianskej školy chodil v Senici. Maturoval na učiteľskom ústave v Bratislave r. 1942, na II. gymnáziu v Bratislave r. 1945. V r. 1945—1949 študoval na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. Tu urobil druhú štátnu skúšku r. 1944, hodnosť doktora filozofie dosiahol r. 1950. Od 1. 9. 1951 pracuje v Jazykovednom ústave Lud. Štúra SAV. Tu dosiahol vedeckú hodnosť kandidáta vied r. 1956, doktora vied r. 1967. R. 1968 sa habilitoval za docenta slovenského jazyka.

(Bibliografia jeho prác je v *Slovenskej reči* 1972, č. 4.)

ŠAUMIAN, S. K.: *FILOSOFSKIJE VOPROSY TEORETIČESKOJ LINGVISTIKI*. 1. izd. Moskva, Izdatelstvo Nauka 1971. 158 s.

Recenzovaná práca S. K. Šaumiana je dôležitým príspevkom k diskusii o teoretických základoch jazykovedy, lebo sa usiluje osvetliť metodické problémy jazykovedy z hľadiska vývinu exaktných vied, najmä fyziky, prirodzene, s ohľadom na princípy marxistickej filozofie.

Pozornosť však venuje iba niektorým čiastkovým otázkam, predovšetkým otázke jazykovej reálnosti, resp. objektívneho jestvovania jazykovedných konštatovaní a formulácií. Alebo inak povedané: otázke, či jazykové pravidlá a zákony, najmä ak sú formulované pomocou vzorcov, reálne jestvujú, odrážajú reálne fakty, alebo či sú len „výmyslom“ jazykovedcov.

Šaumianova práca sa člení na dve dosť odlišné časti. V prvej opisuje novú verziu svojho aplikatívneho modelu, v druhej rieši otázky nadhodené v úvode. Tieto dve časti súvisia, a to predovšetkým tak, že aplikatívny model predstavuje typický konštrukt, o reálnosti ktorého sa uvažuje v druhej časti knihy.

Nebudeme sa tu zaoberať aplikatívnym modelom. Je to model veľmi abstraktný, jeho posúdenie vyžaduje dôkladne sa oboznámiť nielen s jeho základnými myšlienkami, ale aj so širšími súvislosťami jeho vzniku a najmä s jeho doterajším vývinom. Ďalej bude treba sledovať a porovnávať všetky jeho verzie aj ich aplikácie na výskum konkrétneho jazyka.

Pri rozbere vlastnej témy — filozofických základov jazykovednej teórie — vychádza S. K. Šaumian z dobre známej paralely so stavom vo fyzike, kde vznikla svojho času otázka objektívnej reálnosti formúl, vyvolaná predovšetkým veľkým metodologickým zlomom pri vypracovaní teórie relativity a zásad kvantovej fyziky. Je známe, že tejto situácii venoval mimoriadnu pozornosť V. I. Lenin v knihe *Materializmus a empirio-kriticizmus*. S. K. Šaumian tu správne prichádza k záveru, že podobne ako v iných vedách aj v jazykovede mohla vzniknúť otázka objektívnej reálnosti až vtedy, keď sa základné pojmy jazykovedy začali vzdalovať od konkrétnych predstáv vytváraných pri opisovaní konkrétnych jazykov, teda najmä v tom štádiu, keď sa aj v jazykovede začali aplikovať metódy exaktných vied, t. j. keď sa začala prejavovať dichotómia medzi elementárnymi pojmami a konštruktami (typická pre exaktné vedy), keď sa začali konštruovať rozličné modely.

Na príkladoch z fyziky, ale aj z ekonomickej vedy Šaumian ukazuje, že popri generalizujúcej abstrakcii má pre každú vedu neobyčajný význam aj abstrakcia relačná a systémová. Ako typickú relačnú abstrakciu uvádza Šaumian pojem hodnoty vypracovaný K. Marxom. Systémovú abstrakciu ilustruje výkladom o hypoteticko-deduktívnom systéme.

Svoje výklady o potrebe a užitočnosti hypoteticko-deduktívnej metódy v jazykovede podopiera S. K. Šaumian aj odkazmi na známe pasáže u Fr. Engelsa (o hypotéze a jej poznávacej funkcii) a V. I. Lenina (o možnosti odletu fantázie od života, o zložitosti poznávacieho procesu).

V závere svojich úvah S. K. Šaumian veľmi dôrazne upozorňuje na svojvoľné zužovanie pojmu hmoty u obhajeov relativizmu a idealizmu, ktorí kedysi tvrdili, že hmota zmizla a zostali iba rovnice. Odvoláva sa tu znova na V. I. Lenina, ktorý jasne ukázal, že nie hmota zmizla, ale stráca sa hranica, po ktorú sme poznali hmotu doteraz. Miznú iba tie vlastnosti hmoty, ktoré sa predtým zdali absolútnymi, prvotnými (ako napr. nepreniknuteľnosť a inercia). „Jedinou vlastnosťou hmoty, ktorú uznáva filozofický materializmus, je vlastnosť byť objektívnou realnosťou, jestvovať mimo nášho vedomia.“ (*Poln. soč.* 18, s. 275).

Práve na takomto úzkom chápaní hmoty — zdôrazňuje S. K. Šaumian — budujú aj tí jazykovedci, ktorí v skúmaní prvkov jazyka ako siete vzťahov vidia prejavy idealizmu a nechcú vidieť, že aj abstraktné objekty hypoteticko-deduktívneho systému odrážajú istú oblasť objektívnej realnosti.

J. Horecký

BENVENISTE, E.: *LE VOCABULAIRE DES INSTITUTIONES INDO-EUROPEENNES*. 1. économie, parenté, société; 2. pouvoir, droit, religion. Les éditions de minuit, Paris 1969. 376 + 340 s.

Émila Benvenista, autora dvojzväzkového zborníka štúdií z indoeurópskej porovnávacej lexikológie, najväčšieho francúzskeho komparatistu ostatných 30–40 rokov, nemusíme čitateľom Jazykovedného časopisu predstavovať. Pred piatimi rokmi sme uviedli hlavné črty jeho indoeuropeistického a všeobecnolingvistického učenia v príspevku *Bilancia prvej generácie štrukturalistov* (Jazykovedný časopis, 18, 1967, s. 158–166).

Benveniste vstúpil do vedomia európskej lingvistiky svojím inauguračným dielom *Origines de la formation des noms en indo-européen* z roku 1935, ktoré malo značne revolučnú povahu tak vo vzťahu k mladogramatikom, ako aj vo vzťahu k jeho učiteľovi A. Meilletovi. Revolučné bolo v tom zmysle, že autor sa odvážil na druhe, ba až trestupňovú rekonštrukciu predhistorickej štruktúry indoeurópskeho prajazyka, najmä predhistorickej hláskovej štruktúry indoeurópskeho koreňa a derivačných morfémov. Naproti tomu Benvenistovo ostatné dielo *Slovník indoeurópskych inštitúcií*, plod autorovej produkcie zrelého veku, je značne tradičné, a to v dobrom slova zmysle. Predmetom je slovná zásoba klasických indoeurópskych jazykov, najmä starej indičtiny, iránciny, gréčtiny a latinčiny, pričom sa autor usiluje čo najmenej vzdialiť z historickej doby do doby predhistorickej: „Notre entreprise est entièrement différente. Nous n'avons nullement cherché à refaire un inventaire des réalités indo-européennes en tant qu'elles sont définies par les grandes correspondances lexicales. Au contraire, la plupart des données dont nous traitons n'appartiennent pas au vocabulaire commun. Elles sont spécifiques comme termes d'institutions, mais dans des langues particulières, et c'est leur genèse et leur connexion indo-européenne que nous analysons. Nous nous proposons donc d'étudier la formation et l'organisation du vocabulaire des institutions.“ (s. 9).

Zborník obsahuje niekoľko štúdií, ktoré autor publikoval predtým v časopisoch, no väčšinou ide o text prednášok, ktoré konal Benveniste v ostatných rokoch na Collège de France.

Prvý zväzok obsahuje tri základné časti. V prvej (s. 17—202) autor podáva sémantickú interpretáciu slovnej zásoby starých indoeurópskych jazykov z oblasti ekonomickej, druhá časť (s. 205—276) je z oblasti rodiny a pokrvných vzťahov, tretia časť (s. 279—373) z oblasti sociálnej štruktúry starých indoeurópskych etník.

V druhom zväzku sa osvetľuje slovná zásoba z oblasti vlády a štátnej moci (s. 9—95), práva (s. 97—175) a náboženstva (s. 179—279). Na konci je pripojený geograficko-chronologický náčrt indoeurópskej jazykovej rodiny, stručná bibliografia (s. 281—282), pojmový index (s. 283—293), index citovaných slov (s. 295—327) a index citovaných autorov a ich textov (s. 329—337).

Základnou črtou Benvenistových historicko-porovnávacích lexikologických štúdií je prenikavá sémantická analýza. Je až detektívne zaujímavé, ako autor odkryva napríklad pôvodnú významovú náplň gréckeho slova *probaton* „ovca“ a ako odhaľuje princíp starogréckeho, homérovského hospodárstva deliť majetok na movitý, pohybujúci sa (t. j. domáce zvieratá) a na majetok nemovitý. Výsledok Benvenistovej sémantickej analýzy z tejto oblasti možno veľmi inštruktívne aplikovať aj na slovanskú a baltskú slovnú zásobu, hoci to autor nerobí, pretože sa opiera skoro výlučne na tie indoeurópske jazyky, ktoré majú starú literárnu tradíciu. Slovanské pomenovanie *lichva* (ktoré iba v slovenčine zachovalo pôvodný význam domáci statok, dobytok) a litovské pomenovanie *keltuva* sa pre obdobnú sémantickú interpretáciu priam núkajú. (Porov. náš príspevok v *Jazykovedných štúdiách* 10, 1969, s. 20—23).

Pre genetickú analýzu slovanskej slovnej zásoby má pozitívny dosah Benvenistovo zistenie prvotného významu ekonomickeho pojmu „kúpiť, kúpa“: La notion d'achat a son origine dans le geste qui conclut l'achat (emo) et non dans le fait de payer un prix, d'acquitter une valeur (s. 86). Škoda, že toto sémantické zistenie neaplikoval aj na slovanské sloveso *kupiti*, ktoré v kapitole o kúpe a predaji (s. 129—137) hodnotí podľa doterajšej tradície ako prevzaté z germánčiny. Zachovanie staršieho, „neekonomickeho“ významu v srbochorvátskom *kupiti* „brať, zberať“, ako aj hláskovo-morfematická resp. zodpovednosť so slovesom *chopiti* a latinským *capere* vedie nevyhnutne k názoru, že ide o pôvodné praslovanské sloveso zdedené z ide. prajazyka, a to vo význame „brať“.

Celkovo možno mať kritické pripomienky k mnohým Benvenistovým štúdiám z hľadiska interpretácie slovanskej slovnej zásoby. Kým totiž Benveniste pri indo-iránskej, gréckej a latinskej lexike prehodnocuje staré výklady, spája sémanticky to, čo sa doteraz rozdeľovalo, a rozdeľuje to, čo sa doteraz spájalo, pri slovanskej a baltskej slovnej zásobe zostal v podstate na úrovni Bernekera a Meilleta, to znamená, že prijíma staré názory bez hlbšej analýzy. Je to aj prirodzené, pretože sa ako indoeuropeista slovanskou a baltickou jazykovou sférou zaoberal len veľmi okrajovo. Preto bol nútený prijímať staré tradované názory. Význam jeho štúdií pre slavistiku a baltistiku je však v tom, že sémantickú analýzu indo-iránskej, grécko-latinskej a gótskej slovnej zásoby, resp. výsledky tejto analýzy, zistenie sémantických tendencií a zákonitostí, možno veľmi inštruktívne aplikovať na slovanskú slovnú zásobu, čím sa nám v mnohých prípadoch staré tradované názory ukážu ako neudržateľné. Túto aplikáciu si však musia slavisti a baltisti urobiť sami.

Š. Ondruš

Najnovšia práca S. Marcusa je logickým pokračovaním jeho predchádzajúcich prác o matematickej, najmä algebrickej lingvistiky. V jej prvej časti skúma problematiku modelovania básnického jazyka, v druhej predkladá pokus aplikovať matematické metódy na výklad drámy. Hoci tento pokus je veľmi zaujímavý a prináša mnoho nových pohľadov na štruktúru drámy, predsa chceme venovať pozornosť problémom skúmaným v prvej časti, lebo je to napokon oblasť bližšia jazyku a jazykovede.

Je prirodzené, že v tejto prvej časti, najmä však v VI. a VII. kap. je hodne aplikácií štatistických a pravdepodobnostných metód na štúdium básnického jazyka. Ich rozbor je úlohou matematikov, väčšiu pozornosť chceme venovať jazykovedným otázkam, ktoré sa tu nastoľujú.

Hlavná Marcusova téza z tohto hľadiska je, že básnický jazyk možno vymedziť ako sústavu odchýlok, pravda, nie odchýlok od bežného jazyka, ako sa doteraz tvrdilo, ale od vedeckého jazyka. Proti doterajšiemu tvrdeniu S. Marcus oprávnené namieťa, že na jednej strane sa bežný jazyk dá iba ťažko presnejšie vymedziť, na druhej strane vzťahy básnického jazyka k vedeckému jazyku sa dajú definovať presnejšie (s. 23). Básnický jazyk stavia vlastne Marcus do radu: jazyk hudby, jazyk poézie, jazyk bežného života, jazyk vedy. Pretože však jazyk hudby vlastne nemožno pokladať za typ prirodzeného jazyka, zostáva možnosť opierať sa o jazyk vedy, o vedecký jazyk. Jazyk hudby a vedy spája Marcus iba jediným prvkom, a to kritériom jednoznačnosti: kým jazyk hudby je maximálne nejednoznačný, jazyk vedy je (lepšie povedané: má tendenciu byť) maximálne jednoznačný.

S. Marcus podáva rozsiahly súpis protikladov, akýchsi dištinkívnych príznakov, ktorými možno charakterizovať vzťah medzi jazykom vedy a jazykom poézie. Niektoré z týchto príznakov, napr. rozumovosť — citovosť, spočítanosť — nespočítanosť, tranzitívnosť — reflexívnosť, logickosť — alogickosť, rutinovanosť — tvorivosť, sotva bude možno uznať za príznaky jazykové. Ide skôr o logické vlastnosti.

No niektoré z dištinkívnych príznakov si zasluhujú bližšiu pozornosť, lebo niekedy priamo provokujú k úvahám o ich jazykovej platnosti. Patrí k nim napr. dvojica synonymnosť — nesynonymnosť. Podľa S. Marcusa pre jazyk vedy je príznačná nekonečná synonymnosť, kým v básnickom jazyku je synonymnosť úplne vylúčená. A na druhej strane v jazyku vedy niet homonymnosti, kým v básnickom jazyku je homonymnosť neobmedzená. Pravda, v tomto prípade sa synonymnosť chápe veľmi široko, nie v lexikálnom zmysle, ale tak, že pre každú frázu jestvuje nekonečný rad ekvivalentných fráz (s. 33). Treba však súhlasiť s Marcusom, že vzťah homonymnosti má zmysel iba z hľadiska slovníka, resp. všeobecnej slovnej zásoby, kým v texte sa stráca. Ukázalo sa to aj pri našich výskumoch odbornej terminológie. Nielen v konkrétnom texte, ako hovorí S. Marcus, ale ani v terminologickej sústave jedného vedného odboru nie sú potrebné nijaké syntaktické alebo kontextové prostriedky na rozlíšenie homonymných výrazov. Pravda, tieto zistenia platia v plnej miere iba o konkrétnych textoch a o konkrétnych termínoch. Nemožno však nevidieť, že v odborných textoch a tým viac v prirodzených jazykoch vôbec nejestvujú iba odborné termíny, ale aj množstvo slov iného typu. Sám autor na to poukazuje pri rozbere matematických textov (porov. kap. III).

Námietky nepochybne vyvolá aj téza, že len vedecký jazyk je preložiteľný, básnický jazyk je nepreložiteľný. Protirečí jej množstvo prekladov, často prekladov kongeniálnych, prozaických i básnických umeleckých diel a napokon aj jestvovanie teórie prekladania.

Nemožno bez výhrad súhlasiť ani s tézou, že básnický výraz má význam sám osebe, nie je len sprostredkovateľom významu, kým odborný výraz vraj iba sprostredkuje význam, a preto sa dá výborne komunikovať, pri prenášaní v komunikačnej sieti nepodlieha narúšeniam. Veľmi často predsa práve básnický výraz iba sprostredkuje skutočný, resp. zamýšľaný význam.

Vo všeobecnosti možno povedať, že dištinkatívne príznaky, ktoré S. Marcus pripisuje vedeckému jazyku, platia do veľkej miery iba pre formalizovaný jazyk, akým sa stáva napr. jazyk matematiky. Ale neslobodno zabúdať, že v mnohých oblastiach odborného vyjadrovania možno nájsť (a odôvodniť ich výskyt štylistickými zámermi autora) aj výrazové prostriedky bežného jazyka, ba aj niektoré štylistické postupy básnického jazyka (napr. striedanie synonym, metafory, metonymie).

Námietky vyvolá napokon aj Marcusova téza, že problémy štýlu sú vlastné len vedeckému jazyku, lebo len pri neobmedzenom výskyte synonymných fráz vzniká otázka ich výberu. Výber, resp. potreba alebo možnosť výberu z niekoľkých výrazových prostriedkov je skutočne základnou otázkou štylistiky. Lenže možnosti výberu sú aj v básnickom jazyku. A okrem toho Marcus akoby zabúdal na druhú požiadavku štylistiky, na možnosť, resp. potrebu kompozície. A z tohto hľadiska je nepochybne menej možností v jazyku vedy než v básnickom jazyku.

Napokon treba pripomenúť, že i sám Marcus pokladá súpis dištinkatívnych príznakov za otvorený. Zaujímavé by však bolo nie to, ako a o čo možno tento súpis rozšíriť, ale skôr otázka, ako by sa tieto dištinkatívne príznaky mali využívať pri skúmaní konkrétnych textov. S. Marcus to nerobí, skôr naopak, skúma matematický model protikladu básnický jazyk — vedecký jazyk s využitím rozličných matematických postupov (kap. IV). Podrobnejšie skúma (v kap. III) vedecký jazyk, resp. užšie matematické texty, a to aj klasickými metódami (tieto nepoužíva pri skúmaní básnických textov): všima si využitie gramatických kategórií, typy slov, metaforu a pod.

Pozoruhodná je aj V. kapitola, v ktorej S. Marcus venuje pozornosť básnickým figúram a v tradícii svojich predchádzajúcich prác rozoberá jednotlivé pokusy o klasifikáciu odchylok básnického jazyka od bežného jazyka.

Vcelku treba povedať, že Marcusova práca je pozoruhodným prínosom k spresneniu výskumu nielen básnického jazyka, ale jazykových prejavov vôbec. Pri využívaní matematických postupov nestráca zo zreteľa lingvistickú stránku skúmaných javov, a v tom sa práve uplatňuje ako bádateľ školený v lingvistike i matematike.

J. Horecký

WORTH, D. S. — KOZAK, A. S. — JOHNSON, J. B.: *RUSSIAN DERIVATIONAL DICTIONARY*. 1. ed. New York, Elsevier Publishing Company, Inc. 1970. xxiv + 747s.

Titul recenzovaného *Ruského derivačného slovníka* (ďalej *RDS*) by mohol azda dakoho aj pomýliť: slová sa v ňom totiž nečlenia binárne — ako by sa to pri slovotvornej (derivačnej) analýze dalo čakať — ale sú rozčlenené na najmenšie možné segmenty (ďalej ich budeme zväčša volať morfémy, hoci ide o jednotky z roviny realizácie, teda morfy), ktoré nemajú veľa ráz — aspoň na prvý pohľad — priamy vzťah k významu. Slovtvorné hľadisko sa využíva skôr prakticky, a to pri zostavovaní slov do slovných čeladi. Slovná čelad (word-family) je základná morfológická jednotka čiastkového slovtvorného systému a vymedzuje slovtvornú paradigmu. Takáto pre nás nezvyčajná koncepcia však súvisí najmä s Worthovým generatívnym chápaním morfológie v slovanských jazykoch: derivačná morfológia je čiastkový systém hĺbkovej štruktúry, kým flexívna morfológia (spolu s fonetickou realizáciou) patria k povrchovej štruktúre.

RDS zahŕňa 110 000 slov roztriedených do 10 953 slovných čeladi. Za základ svojej analýzy si autori vybrali jednozväzkový ortografický slovník spisovnej ruštiny (OŽEGOV, S. I. — ŠAPIR, A. B.: Orfografičeskij slovar russkogo jazyka. 4. izd. Moskva 1959), ktorý na začiatku tohto spracovania (r. 1962) predstavoval najväčší kompletný súbor slov. Zo slovníka nič nevynechali, skúmajú teda aj skratky, združené pomenovania, idiomatické spojenia a pod. Aj keď je podľa T. F. Jefremovej (Voprosy jazykoznanija, 20, 1971, č. 4, s. 112—117) v súbore až 25 % „nezaujímavých“ (úzko špecifických slov) z hľadiska tohto spracovania, za hlavný nedostatok súboru pokladáme nerozčlenenie na domáce a cudzie slová, resp. neoddelené skúmanie domácich a cudzích slov. Ako to ukazuje Jefremova (ibid., s. 115) — mimochodom autorka dizertácie *Opyt opisaniija sovremennogo russkogo jazyka na urovne morfov* (Moskva 1970) — a ako to jednoznačne potvrdzujú naše vlastné výskumy štruktúry morfémy v slovenčine spracovávané na počítači — slovotvorné a morfematické modely domácich a zdomácnených slov sa podstatne líšia od modelov cudzích slov. Okrem odchodnej výslovnosti majú cudzie slová rozdielnu fonematickú štruktúru korenej morfémy, typickú množinu prefixálnych a sufixálnych morfém a z toho vyplývajúcu charakteristickú valenciu a distribúciu. Napríklad skúmanie fonologickej štruktúry morfém by sa podstatne sťažilo, keby sme najskôr neskúmali domáce a zdomácnené slová. Hoci na druhej strane vznikne problém s riešením hraníc zdomácnenosti, dal by sa, ako sa nám ukazuje, istým verifikačným postupom odstrániť.

Ak sa autori rozhodovali medzi dvoma možnosťami segmentácie — ručne zaznačovať hranice pri každom slove na dierny štítok alebo slová prepísané z diernych štítkov do magnetickej pamäti počítača segmentovať automaticky podľa empiricky zistenej procedúry — dobre si uvedomovali prednosti aj nedostatky oboch postupov. Pri prvom spôsobe sa nedá vyhnúť istej nesystematickosti zapríčinennej „intuíciou“ alebo „spoločným významom“ (s. x) a napokon i obrovským rozsahom súboru. Pri druhom spôsobe (automatické segmentovanie) je naopak proti intuícii postavená systematickosť (súbor segmentačných pravidiel založený na postupnosti písmen), no pravidlá nedokážu pracovať s významom, a teda mechanicky vydedia napríklad „predponu“ *do-* v slove *do-cent* rovnako ako predponu v slove *do-govor*; takáto homografia sa musí odstrániť len autorskou korektúrou. Ďalšou výhodou automatického segmentovania — zatiaľ viac predpokladanou ako dokumentovanou, lebo aj celý Worthov slovník sa chápe len ako pomôcka, východisko pre štúdium štruktúry slov v ruštine — je práve to, že za intuíciou by sa mal objaviť istý formalizovaný systém (s. x).

Naše vlastné výskumy pri segmentovaní domácich a zdomácnených slov v súčasnej spisovnej slovenčine (asi 50 000) potvrdzujú aj z praktického hľadiska oprávnenosť rozhodnutia autorov *RDS*. Pri ručnom segmentovaní (po istej praxi) sme priemerne segmentovali 50 slov za hodinu, čo znamená aspoň 1 000 hodín pri súbore s polovičným rozsahom ako *RDS*. Počítač správne rozsegmentoval až 73 % (!) slov (zvyšok spravili autori ručne), čo znamená nepredstaviteľnú časovú úsporu, ktorá je pri zostavovaní takýchto diel — a lexikografických vôbec — veľmi dôležitá.

V teoretickom úvode (s. ix — xxiv, autor D. S. Worth) sú presne opísané jednotlivé kroky a postupy pri triedení a analýze materiálu, ako aj názorné príklady (triedenie materiálu podľa abecedy je z časového hľadiska jedna z najnáročnejších úloh pre počítač), ktoré majú skôr metodologický význam pri zostavovaní diel podobného druhu, a preto si všimneme niektoré problémy všeobecného charakteru.

Okrem skúmaného súboru (súvislý text alebo slovník, typ slovníka, počet prvkov v skúmanom súbore atď.) a pravidiel segmentácie je ďalším problémom základný tvar. Autori sami priznávajú, že vybrať za základný tvar najčastejšie sa vyskytujúcu korennú morfému nebolo práve najvhodnejšie riešenie, lebo sa takto vzdávajú od generatívneho

opisu tvorenia slov, zriekajúc sa možnosti prediktability povrchovej štruktúry. Nevýhoda takejto voľby základného tvaru by ešte viac vystúpila do popredia, keby autori neskúmali slová zapísané v grafickej podobe, ale napríklad foneticky; v tom prípade by vôbec nemohli zisťovať smer alternácií. Nazdávame sa, že základný tvar by mal byť najjednoduchší tvar, takže všetky varianty koreennej morfémy by sa dali od neho odvodiť pomocou jednoduchého súboru morfonologických pravidiel.

Ďalšiu otázku teoretického charakteru predstavuje zaraďovanie jednotlivých koreňov a ich variantov do príslušnej slovnej čelade. Homografické korene (napr. v slovách *vod-a*, *vod-ít*) bolo treba označiť indexom (*vod-¹*, *vod-²*), lebo počítač nemôže takéto typy v nijakom prípade rozlišovať. Viacej problémov však vzniklo pri úlohe, ktoré korene priradiť do jednej slovnej čelade, ktoré rátať ako jednu slovnú čelaď, teda v synchrónnej analýze slov prihliadať na etymológiu koreňov. V takých prípadoch, keď medzi sémanticky nezlučiteľnými slovami existuje formálny (v tomto prípade grafický) reflex ich etymologickej spojitosti, dávali ich autori do jednej slovnej čelade. (Např. množina so slovom *obraz* je členená ako *ob-raz*. Menej jasný je už vzťah medzi tým istým slovesom *raz/rez* a slovami, ako *vyražat*, *steklorežuščij*, *vrožň* a i. na s. xxi.) Ak formálny reflex chýbal, dávali autori prednosť etymologickému hľadisku. „Ťažkosti“ so sémantikou sa dajú podľa autorov prekonať skôr, ak sa etymologicky príbuzné skupiny rozdelia do dvoch alebo viacerých skupín. Zdá sa teda, že ak aj chceme vydeľovať morfémy čisto synchronicky, nevyhneme sa v istých prípadoch etymológii. Nesúvisí však táto metodologická nedôslednosť s našou nedokonalou segmentáciou v obsahovom pláne?

Autori si dobre uvedomujú aj slabé miesta hraničnej, maximálnej segmentácie (počítač nemôže rozlíšiť zložený prefix od dvoch rozdielnych prefixov, v zadnom okruhu koreennej morfémy „nesegmentuje“ vždy v zhode s morfonologickými pravidlami, atď. — autori všetky tieto chyby v úvode vymenúvajú), no princípy segmentácie napriek tomu dodržiavajú dôsledne. Neprávom im vyčíta Jefremova (op. cit., s. 116) isté „nepresnosti“ např. pri slovách s koreňom *maz-*, kde sú v jednej slovnej čeladi spolu slová *maz-a-ť*, *s-maz-liv-yj*, *mas-l-o*, *mas-ť* atď. Predsa podľa významu — ako hlavného kritéria! — patria tieto slová nepochybne do jednej čelade. Že sa v slove *maslo* vydelať segment *-l-* a v slove *masť* dokonca *-ť*, to je práve dôsledné dodržiavanie princípu opakovanosti. Aj keď segmenty *-l-* a *-ť* možno podľa nás vyčleniť len potenciálne (v slovtvornej paradigme sa jasne ukáže ich vyčleniteľnosť), musia sa nájsť pri prechode k povrchovej štruktúre stupne, na ktorých sa dajú takéto segmenty vysvetliť. Ak aj pri ručnom segmentovaní postupujeme dôsledne podľa Greenbergovho formálneho a sémantického „štvorca“, mali by sme vlastne prísť k tým istým výsledkom ako počítač, pravda, po vylúčení nevyhnutnej nesystematickosti spomínanej na začiatku.

RDS nie je prvým slovníkom morfémy v ruštine (o ostatných slovníkoch stručne informuje T. F. Jefremova v citovanej recenzii). Kým sa však doteraz slová v morfématických slovníkoch radili abecedne podľa prvého písmena, autori *RDS* radia slová podľa koreennej morfémy. Každá slovná čelaď má v ľavom stĺpci uvedenú základnú podobu koreennej morfémy. Všetky slová vzniknuté skladaním a odvodzovaním sa ďalej delia do podčeladi (podľa určovacieho člena pri podradovacích zloženinách a podľa posledného člena pri priraďovacích zloženinách). Ďalšie vnútorné členenie vychádza zo štruktúry bezprostredných zložiek: 1. v prednom okruhu (pre-root field) koreennej morfémy je rozhodujúci segment stojaci bezprostredne pred koreňom, potom ostatné segmenty sprava doľava, pričom sa nula pokladá za prvý znak abecedy; 2. pri identickom prednom okruhu koreennej morfémy podľa segmentov zadného okruhu (lineárne).

Usporiadanie rozsegmentovaných slov v rámci slovnej čelade je dôležité nielen z praktického hľadiska (náznornosť, ľahká orientácia, pomerne jednoduché zisťovanie produkti-

vity jednotlivých morfém), ale je to i dôležitá metodologická otázka: predstaviť slovnú čeľaď v takej podobe, aby sa zo segmentov dala „vyčítať“ hĺbková štruktúra, resp. i stupne prechodu k povrchovej štruktúre. Práve zanedbávanie roly, ktorú má pri derivácii hĺbková štruktúra, viedla k zjednodušovaniu binarizmu a k zanedbávaniu morfofonemických zákonitostí v derivačnom procese (s. ix).

Čo nám v *RDS* chýba, to sú kvantitatívne údaje, ktoré sa dajú na počítači ľahko urobiť a ktoré azda autori využijú neskôr.

RDS je podľa našich vedomostí prvým dielom, v ktorom sa aplikuje pojem hĺbkovej a povrchovej štruktúry na relatívne komplexnej slovnej zásobe a segmenty sa vydeľujú po najmenšiu existujúcu hranicu — podľa tradičných názorov veľa ráz už neexistujúcu. Avšak hraničná (maximálna) segmentácia a jej dôsledné aplikovanie i za cenu toho, že sa vyčlenenie daktorých segmentov (najmä tých, ktoré sa vyskytujú len v dvoch okoliach, resp. sa dajú vydeliť i v jednom okolí) môže podľa tradičného chápania javiť ako neoprávnené (kto však už „tradične“ rozsegmentoval napr. takýto obrovský súbor?), nesie so sebou vždy menšie riziko nesprávnej segmentácie. Dokonca sa nazdávame, že sa v súčasnosti slová na morfémy inak ani členiť nedajú.

RDS je metodologicky priebojná nová práca; jej obrovský význam si ešte viac oceníme pri konkrétnom porovnávaní takéhoto spracovania v ostatných slovanských jazykoch.

J. Bosák

VOПРОСЫ ФРАЗЕОЛОГИИ 3. Trudy Samarkandskogo gosudarstvennogo universiteta imeni Ališera Navoi. Samarkand 1970. 296 s.

V dňoch 22.—26. januára 1971 bolo v Samarkande už siedme celozväzové sympóziium na tému Frazeologizmus a slovo. Na rozdiel od predchádzajúcich konferencií bolo toto sympóziium tematicky užšie vymedzené. Už pred sympóziom vyšli všetky pripravené referáty v osobitnom zborníku (*Voprosy frazeologii 3*). Hoci program konferencie vo viacerých smeroch prekročil náplň tohto zborníka, *Voprosy frazeologii 3* si pre svoju monotematickosť a prehĺbený pohľad na jeden zo základných problémov celej frazeológie zaslужujú osobitnú pozornosť.

Ústredná téma celého zborníka sa v jednotlivých príspevkoch (spolu 26) rozoberá z viacerých aspektov. Predovšetkým sú tu referáty, ktoré sa všeobecne dotýkajú vzťahov medzi frazeologickou jednotkou a slovom. Je ich tu však len niekoľko. Druhý okruh tvoria referáty, v ktorých sa porovnáva niektorá formálna alebo sémantická vlastnosť pri slove a frazeologickom zvrate. Patrí sem takmer polovica celého zborníka. Skromnejšie je zastúpený lexikografický pohľad na skúmaný problém (výrazne iba v dvoch referátoch). A napokon sú to referáty skúmajúce nastolenú tému vždy so zreteľom na jednotlivý jazyk či jednotlivé jazyky. Pravdaže, toto rozdelenie je iba orientačné, lebo rozličné prístupy sa v jednotlivých príspevkoch celkom organicky navzájom prestupujú a dopĺňajú; nám to však dovoľuje upustiť od priebežného pohľadu na celý zborník a sústrediť sa najmä na pozoruhodnejšie myšlienky z jednotlivých referátov.

Z prvého okruhu je najzaujímavejšia štúdia V. P. Žukova *Nekotoryje obščije položenija o sootnošenii frazeologizma so slovom* (s. 50—60). Autor uvádza najprv viacero spoločných čŕt slova a frazeologickej jednotky, potom zasa rozdiely. Predovšetkým konštatuje, že frazeologizmy nemožno vždy spoľahlivo zaradiť ako analógiu k určitému slovnému druhu. Uvádza, že viaceré frazeologické zvraty v sebe synkreticky spájajú lexikálne a gramatické významy niekoľkých slovných druhov (s. 53). Prichádza k záveru, že možno

hovorí iba o funkčnej zhode a súvzťažnosti (sootnesenosť) frazeologizmu a slova, nie o totožnosti alebo ekvivalentnosti týchto jednotiek (s. 57—58). Túto myšlienku dotahuje autor ešte ďalej, keď zdôrazňuje: „Teória ekvivalentnosti frazeologizmu i slova lišena reálnych osnovanij.“ (s. 58). Pozornosť si zasluhuje aj Žukovov termín frazeologický kontext (s. 55). Autor ním rozumie spôsob sémanticko-gramatického spojenia frazeologickej jednotky a jej významovo alebo konštrukčne vymedzeného kontextu. Hovorí o troch typoch frazeologického kontextu podľa toho, či sa vzťahy medzi frazeologickou jednotkou a jej obvyklým (alebo aj vôbec možným) okolím vymedzujú gramaticky, sémanticky alebo komplexne.

Problematike súvzťažnosti frazeologickej jednotky a slova sa zoširoka venoval vo svojom referáte A. V. Kunin (*O sootnesenosti frazeologičeskoj jedinicy so slovom*, s. 94—112). Vyšiel totiž z kritiky teórie identifikovania alebo ekvivalentnosti frazeologizmu a slova. Tvrdí, že identifikačný prístup k frazeológii (vo vzťahu k slovu) nevyhovuje z viacerých príčin: 1. Slovom možno identifikovať aj voľné slovné spojenie (napr. slov. *malý dom — domček*). 2. Niektoré frazeologizmy nemajú nijaké jednoslovné identifikátory (zistil, že z anglických frazeologických jednotiek v užšom zmysle majú iba 2% jednoslovný ekvivalent). 3. Metóda identifikácie silno zužuje rozsah frazeológie (s. 95). Teória ekvivalentnosti frazeologickej jednotky so slovom sa podľa neho už prežila, novšie výskumy vo frazeológii ju v mnohom popierajú, a tak ju treba nahradiť adekvátnejšou teóriou súvzťažnosti medzi frazeologickou jednotkou a slovom (s. 108). Pri súvzťažnosti sa berie do úvahy nielen sémantická stránka vzťahu medzi slovom a frazeologickým zvratom, ale aj konštrukčné, syntagmatické, príp. aj zvukové vlastnosti. Súvzťažnosť je teda komplexnejšia vlastnosť a komplexný je aj Kuninov návrh na primeranú klasifikáciu frazeologických jednotiek (vydeľuje 5 tried — s. 109).

Všeobecnejšiu povahu má aj referát *Leksema i frazeosočetanije kak objekty jazykoznavnija* od M. M. Kopylenka a Z. D. Popovovej (s. 81—94). Vychádzajúc z rozlišovania troch typov jazykových znakov (podľa Ju. S. Maslova: znaky-informátory, znaky-dištingtory a znaky-delimitátory) a troch typov lexikálneho významu (V. V. Vinogradov), dochádzajú k poznaniu významových predpokladov pre konštituovanie rozličných druhov frazeologických výrazov. Skúmajú iba dvojlexémové spojenia a nachádzajú na ruskom materiáli až 15 možností tvorenia rozdielnych frazeologických zvrátov.

Uvedené referáty so všeobecným pohľadom na skúmanú otázku predstavujú v istom zmysle zavŕšenie a rezumovanie takéhoto prístupu k frazeologickej problematike. Je príznačné, že v zborníku sú oveľa bohatšie zastúpené referáty, ktoré prispievajú k riešeniu naznačenej témy podrobnou analýzou niektorého aspektu vzťahov medzi slovom a frazeologickou jednotkou.

Tento okruh sa začína referátom Ju. D. Apresiana *O svobodnyh i frazeologičeskich semantičeskich svjazach vnutri slova, slovosočetanija i slovoobrazovatel'nogo tipa* (s. 14—28). Autor skúma, na základe akých významových vzťahov vznikajú voľné a frazeologizované spojenia. Konštatuje, že voľné spojenia prvkov vznikajú na základe produktívnych regulárnych vzťahov vo významoch, kým frazeologické spojenia zasa na základe neproduktívnych regulárnych vzťahov a na základe neregulárnych sémantických vzťahov (s. 28). Problémovo je bohatý referát I. I. Černyševovej *Nekotoryje semantičeskije kategorii frazeologii v sopostavl'enii s kategorijami leksiki* (s. 231—242). Autorka skúma, čím sa odlišujú lexikálne jednotky a frazeologické jednotky v polysémii, synonymite a antonymii. Vznik frazeologickej polysémie vysvetľuje sekundárnou a paralelnou metaforizáciou slovných spojení (s. 237). Konštatuje, že na rozdiel od synonymnosti v lexike je úplná synonymnosť frazeologických jednotiek relatívne dosť častá (s. 239). Predpokladom frazeologickej antonymie je podľa nej prítomnosť takých komponentov, ktoré

sú v protiklade nielen v denotačnej, ale aj v konotačnej zložke svojich významov (s. 240). Posledné tvrdenie autorky je dosť problematické. Pravdepodobnejším sa zdá tvrdenie G. C. Piurbejeva a T. A. Bertagajeva (*Antonimija slov i antonimija frazeologizmov v sovremenom mongolskom jazyke*, s. 159–164), že frazeologické antonymá môžu vznikáť aj bez prítomnosti antonymných slov (s. 162) a antonymné slová sa naopak môžu vyskytovať aj v takých frazeologických jednotkách, ktoré nie sú vo vzťahu antonymie (s. 163).

Z ďalších referátov, ktoré porovnávajú významovú stránku slova a frazeologického zvratu, resp. niektorú jej zložku, treba uviesť príspevok L. I. Rojzenzona a A. M. Emirovovej *Frazeologičeskaja i leksičeskaja omonimija* (s. 283–294). Autori hovoria o 3 druhoch homonymie vo frazeológii: 1. medziplánová (homonymita frazeologického a napr. syntaktického alebo morfológického spojenia); 2. vnútrofrazeologická (frazeologická homonymita v užšom zmysle); 3. „sovmeščennaja“ (s. 285). V príspevku sa podrobnejšie rozoberá iba 2. typ. Na záver autori konštatujú, že homonymita vo frazeológii a lexikálna homonymita sú izomorfné. Špecifickosť frazeologickej homonymity vyplýva z „nadslovnosti“ („sverchslownost“) frazeologických jednotiek.

Inú čiastkovú otázku skúma R. N. Popov (*K voprosu ob archaizacii slov i frazeologičeskich jediníc i osoboj roli archaizmov v ich strukture*, s. 142–158). Archaizmy a historizmy pokladá popri ustálenosti za jeden z najevidentnejších príznakov frazeologickej jednotky (s. 144, s. 146). Zdôrazňuje, že na rozdiel od samostatných lexikálnych archaizmov a historizmov, ktoré už vypadli zo systému súčasného jazyka, frazeologické jednotky s archaizmami a historizmami vo svojom zložení sú súčasťou systému súčasného jazyka (s. 155). Zo zistenia, že vo viacerých frazeologizmoch sa archaizmy a historizmy nahrádzajú novými výrazmi, vyvodzuje existenciu diachronických variantov frazeologickej jednotky (s. 158).

Je. M. Tolikinová v referáte *K voprosu a značenii slova i značenii frazeologizma* (s. 213–221) vysvetľuje daný problém na všeobecnom znakovom pozadí. Frazeologické jednotky zaraďuje (s. 220) medzi tzv. sekundárne jazykové znaky, pre ktoré je na rozdiel od nominatívnej funkcie prvotných znakov príznačný pragmatický prvok. Vyzdvihovaním expresívnej (resp. expresívno-hodnotiacej) funkcie frazeologizmov sa k niektorým záverom Tolikinovej približuje M. I. Sidorenko (*Iz nabludenij nad sinonimičeskimi svjaziami narečnych slov i frazeologizmov*, s. 165–171). O synonymnosti slov a frazeologizmov hovorí, že frazeologické zvraty bývajú synonymné so slovami zväčša len v určitých syntaktických funkciách (s. 166). Tematicky s referátom M. I. Sidorenka čiastočne súvisí referát A. N. Tichonova *Narečnyje slova i vyraženija v russkom jazyke* (s. 259–272). Tichonov si všima viacej praktický aspekt príbuznosti prísloviak a frazeologizmov s príslovkovým významom. Sleduje zhody i rozdiely v ich tvorení, vo funkčnom uplatnení i v pravopise. Výskumom tohto praktického, zdanlivo teoreticky menej závažného rozmeru jednej skupiny frazeologizmov ukazuje autor potrebu riešenia mnohých konkrétnych „jednotlivostí“, aby sa overili celé teórie.

Ak sa predchádzajúce štúdie zameriavali najmä na sémantiku slova a frazeologickej jednotky, ďalších niekoľko štúdií sa viacej orientuje na výrazovú stránku obidvoch porovnávaných jednotiek. S viacerými cennými a podnetnými myšlienkami prišiel N. M. Šanskij, autor známej *Frazeológii súčasného ruského jazyka*, v referáte *Derivacija slov i frazeologičeskich oborotov* (s. 249–259). Šanskij sa aj tu pridáva tézy o jednote lexikálno-frazeologického systému v jazyku (s. 249). Práve táto jednota je pre neho východiskom pre vysvetlenie procesov univerbizácie frazeologizmov a naopak frazeologizácie slov a slovných spojení. Za produktívne spôsoby tvorenia nových frazeologických jednotiek pokladá frazeologizáciu voľných slovných spojení (všetky príčiny tohto procesu tu nerozoberá, venoval im osobitnú štúdiu i príslušnú časť v spomenutej monografii) a mode-

lové tvorenie frazeologizmov (frazeologické inovácie — s. 254—255). Kontamináciu frazeologických jednotiek pokladá za neregulárny (hoci nie neznámy) spôsob tvorenia nových frazeologických zvrátov (s. 258). Frazeologickým kontamináciám venujú osobitnú štúdiu *O raznych tipach kontaminacii (v sviazi s problemaj „frazeologizm i slovo“)* L. I. Rojzenzon a I. V. Avaliani (s. 273—283). Frazeologickú kontamináciu vydelujú autori popri syntaktickej, morfolologickej a lexikálnej kontaminácii ako osobitný typ kontaminovania. V zhode so Šanským zisťujú, že kontaminácia nie je vo frazeológii veľmi častá ani produktívna (s. 281). Hovorí, že podobne ako pri lexikálnej kontaminácii ani vo frazeologickej nie je príbuznosť kontaminovaných jednotiek podmienkou skríženia dvoch frazeologických výrazov (niektoré staršie náhľady predpokladali pri kontaminácii tvarovú alebo významovú príbuznosť obidvoch jednotiek).

V. N. Telija (*O variantnosti slov i variantnosti idiom, s. 172—188*) rozoberá všeobecné príznaky variantov slov a frazeologických variantov. Porovnaním týchto vlastností dochádza k zhrnutiu, že zhoda medzi variantmi slov a idiómov sa prejavuje tam, kde je variantnosť spätá s vnútrokomponentnými činiteľmi; kde sa variantnosť dotýka celej štruktúry porovnávaných jednotiek, vystupujú do popredia rozdiely v ich variantoch (s. 188). M. T. Tagijev v referáte *Okruženije frazeologizma i slova* (s. 201—212) rozvíja vlastnú koncepciu frazeológie, postavenú na pojme okolie (či prostredie; okruženije). Svojimi vývodmi aj on potvrdzuje spomínanú súvzťažnosť frazeologickej jednotky a slova (vyvracajúc tým zároveň úzko chápanú koncepciu ekvivalentnosti frazeologickej jednotky a slova).

Často prediskutúvanú otázku vzťahu termínov a frazeológie rieši A. N. Kožin v referáte *Termíny-slova i termíny-„frazeologizmy“* (s. 69—80). Jeho riešenie je evidentné už v samom názve štúdie — slovo frazeologizmy je v úvodzovkách. Kožin je proti začleňovaniu termínov do frazeológie z viacerých dôvodov: 1. Slová si vo viacslovných termínoch uchovávajú vlastný význam (a čo termíny s celkom preneseným významom typu *pastierska kapsička?*; v našej teórii sa takéto termíny pokladajú za frazeologické jednotky). 2. Terminologické spojenie sa môže skracovať (až univerbizovať), frazeologizmy nie (s. 75 n.). 3. „Frazeologizmy vznikajú slučajno, oni ne podvergajutsja toj soznatelnoj obrabotke, kotoraja sopustvujet roždeniju vsiakogo termina.“ (s. 78). Zdá sa, že prvý a tretí (na porovnanie stačí uviesť spomínané myšlienky Šanského o tvorení frazeologických zvrátov) Kožinov argument nie je celkom nesporný.

Lexikografický prístup k riešeniu vzťahov slova a frazeologizmu sa výrazne ukazuje len v dvoch referátoch (E. J. Levintova, Je. M. Wolf, *K slovarnoj interpretacii slova i frazeologičeskoj jedinicy*, s. 113—123; A. I. Molotkov, *Frazeologizm i slovo kak objekt leksikografii*, s. 124—133). V prvej štúdií sa predovšetkým konštatuje, že kým slová sa v slovníkoch charakterizujú nielen lexikálne a sémanticky, ale aj gramaticky a štylisticky, pri frazeologických zvrátach najmä gramatická charakteristika zvyčajne chýba (s. 113). Autori ďalej zdôrazňujú, že na správne slovníkové zachytenie frazeologickej jednotky nestačí bežný záznam jej jednotlivých semém, ale je potrebná aj nejaká doplňujúca explikácia, ktorá by vystihla obraznosť významu danej jednotky (s. 119). A. I. Molotkov tiež upozorňuje na problémy pri lexikografickom opise frazeologickej jednotky. Vychádza z toho, že lexikálny význam slova a lexikálny význam frazeologickej jednotky bývajú úplne rovnocenné len veľmi zriedkavo (častejšia je relatívna rovnocennosť — s. 130).

Ani referáty, ktoré rozoberajú vzťah medzi slovom a frazeologickou jednotkou so zreteľom na určitý jazyk alebo skupinu jazykov, nie sú napriek svojej tematickej rovnorodosti menej zaujímavé. Viaceré z nich (Z. I. Baranova, *Frazeologizm (čen'juy) i slovo v kitajskom jazyke*, s. 29—35; E. B. Gankin, *Frazeologizm i slovo v sovremennom amcharskom*

jazyke, s. 36—50; M. I. Isajev, *Frazeologizm i slovo v osetinskom jazyke*, s. 61—69; N. M. Tereščenko, *Frazeologizm i slovo v samodijskich jazykach*, s. 189—200; V. D. Ušakov, *Sootnošenije slova i frazeologizma (na materiale arabskogo jazyka)*, s. 221—231; R. R. Jusipova, *Granicy meždu slovoobrazovanijem i formoobrazovanijem v zavisimosti ot tipa leksičeskoj jedinicy v tureckom jazyke*, s. 242—248) sú síce viacej materiálóvé a metodologicky stoja na dosiahnutých pozíciách, známych už z predchádzajúcich prác o frazeológii, ale práve pre rôznorodosť skúmaného materiálu sú aj ony názornou ukázkou mnohorakosti aspektov, z ktorých možno pristupovať k frazeologickým jednotkám konkrétneho jazyka.

Z jednotlivých jazykov vychádzajú, ale všeobecnejšie ciele si kladú referát Ju. Ju. Avalianiho (*Slovo i frazeologizm v iranskich jazykach*, s. 5—14) a A. L. Onianiho (*Frazeologizm i slovo (na materiale kartvelskich jazykov — s. 134—142)*). Avalian hovorí, že slovo a frazeologizmus sú jednotkami rozličných plánov (alebo aspoň sfér) jazyka. Nemožno ich teda na základe ekvivalentnosti stotožňovať; treba vidieť izomorfizmus ich jednotlivých vlastností (s. 6). Frazeologická jednotka sa autorovi javí ako mnohoplánová veličina, ktorú nemôže monistický pohľad zo strany lexikológie dostatočne vysvetliť (s. 6). Na druhej strane autor vyzdvihuje fakt, že vo väčšine jazykov sa prejavuje tendencia k ekvivalentnosti frazeologickej jednotky a slova (s. 7). Ako jeden z najvýraznejších príznakov frazeologického zvratu (na rozdiel od slova) vyzdvihuje emocionálno-expressívnu a hodnotiacu zložku (s. 8—9). Kritickou (azda až hyperkritickou) snahou po vyčistení metodologických východísk nielen pri skúmanej otázke, ale v celej frazeológii sa vyznačuje citovaný referát A. L. Onianiho. Autor ostro odmieta pracovať pri vymedzení frazeologickej jednotky s takými kritériami, ako je ustálenosť, opakovanosť, celosť pomenovania a pod., ktoré sa v literatúre zväčša uplatňovali. Sám definuje frazeologickú jednotku takto: „frazeologizm — eto takaja leksičeskaja jedinica, kotoraja v plane vyraženiija sovpadajet so svobodnym slovosočetanijem, a v plane, soderžaniija — so slovom.“ (s. 137) Lahko možno dokázať, že aj jeho vymedzenie má slabé miesta: Ak by sme aj podľa jeho návrhu vyradili z frazeológie ako extralingvistické javy príslovia a porekadlá (s. 139), nemožno súhlasiť s tézou, že frazeologická jednotka má len formu syntagmy; aj pri úzkom chápaní frazeológie tu ostanú jednak isté frazeologizmy s vetnou stavbou, jednak jednotky menšie ako syntagma (tzv. minimálna frazeologická jednotka: *za horúca, do porazenija* a pod.). Na druhej strane sa význam frazeologickej jednotky (hoci sa opäť budeme pridŕžať úzkeho chápania frazeológie) nemusí vždy kryť iba so slovom, ale napr. aj so syntagmou. Nazdávame sa, že sa netreba tak ľahko vzdávať všetkého, čo doterajšie výskumy frazeológie už dosiahli. Ak nie sú doterajšie základné kritériá dostatočne špecifikované (máme tu na mysli najmä ustálenosť), treba ich dokonalejšie lingvisticky interpretovať.

Samarkandský tretí zväzok *Voprosov frazeológie* je organickým článkom v reťazi sovietskych publikácií o frazeológii. Tematicky je síce ohraničený, ale keďže ide o takú centrálnu otázku celej frazeológie, ako je vzťah frazeologickej jednotky a slova, dotýka sa v mnohých súvislostiach samej podstaty frazeológie. Šírkou svojho záberu, ale najmä novou interpretáciou niektorých problémov i nastoľovaním nových otázok postáva celú frazeologickú teóriu o poznanie dopredu.

J. Mlacek

K riešeniu zložitej otázky doplnku v slovenčine pristupuje J. Kačala so znalosťou rozsiahleho materiálu i s dobrou teoretickou výzbrojou. Pre svoju prácu vyexcerpoval spoľahlivé doklady zo všetkých štýlových oblastí spisovnej slovenčiny (azda malo byť viac dokladov z technickej oblasti odborného štýlu) a utriedil ich podrobne na základe formálnych i sémantických kritérií. Získal taký rozsiahly materiál ako ešte ani jeden bádateľ o doplnku.

K teoretickej výzbroji J. Kačalu patrí predovšetkým podrobná znalosť doterajších názorov na doplnok a vlastná základná orientácia pri posudzovaní týchto názorov (ktorých je v domácej i zahraničnej literatúre značný počet). Základom všetkých úvah J. Kačalu je téza, že doplnok je jav syntaktický, a preto pri riešení všetkých otázok treba vychádzať z teórie syntagmy. Ukazuje sa, že základný syntagmatický vzťah k ostatným vetným členom možno vymedziť ako vzťah priradenia, pravda, s obmedzením na predikát a predmet (porov. schémy na s. 62 a 67). Netreba však osobitne zdôrazňovať, že tento priraďovací vzťah je zásadne odlišný od priraďovacieho vzťahu v koordinatívnej syntagme: nejde o priradenie dvoch rovnocenných členov, ale o pripojenie druhej predikácie k prvej, základnej predikácii. Kačala tu správne hovorí o navrstvení predikácií.

Túto okolnosť J. Kačala právom zdôrazňuje aj tým, že konštatuje osobitné postavenie doplnku v sústave vetných členov: doplnok nepatrí ani k základným vetným členom (podmet, prísudok, resp. vetný základ), ani k rozvíjajúcim vetným členom (predmet, prístavok, príslovkové určenie, prívlastok). Tvorí teda samostatnú (azda lepšie: osobitnú) kategóriu. Túto osobitosť znázorňuje J. Kačala schémou (na s. 96), podľa našej mienky veľmi vyhotene: nezaznačuje vzťahy k podmetu a predmetu, ktoré inak pokladá za základný znak doplnku.

Bez ohľadu na skutočnosť, že doplnok sa viaže na podmet i predmet, pokladá J. Kačala doplnok za jednotný vetný člen. Jeho argumenty sú veľku tieto: obidva typy doplnku majú základnú prísudkovú povahu (fungujú ako druhé predikáty), v obidvoch prípadoch ide o nepravú predikáciu, obidva typy doplnku sú orámcované kategóriami času a spôsobu (syntagmy s doplnkom nemôžu jestvovať bez viet s vyjadrenou aktualizáciou) a tvoria so svojimi nositeľmi osobitné trojčlenné syntagmy. Pri obidvoch typoch sa doplnky pri transformácii podľa Šmilauerovho pravidla menia na zhodné prívlastky (s. 73). Pri zdôrazňovaní týchto v podstate predikačných vlastností však ustupujú do úzadia syntagmatické vzťahy, ktoré sú predsa len rozdielne.

Závažnejším argumentom pre jednotu dvoch typov doplnku je podľa našej mienky jednota lexikálno-morfologických prostriedkov, ako sa presvedčivo ukazuje najmä v tretej a štvrtej kapitole práce: výklady o podmetovom i predmetovom doplnku majú rovnakú štruktúru, ba zhodné sú aj sémantické kategórie. Poukaz na tieto sémantické kategórie a ich využitie pri rozbere konkrétnych prípadov patrí k najzávažnejším prínosom Kačalovho výskumu.

Primeranú pozornosť venuje autor aj kritériám na určovanie doplnku (s. 137), najmä v takých prípadoch, kde niet zreteľných hraníc proti prívlastku a príslovkovému určeniu.

Za najsilnejšie kritérium tu J. Kačala pokladá závislosť doplnku od intencnej štruktúry. Jeho výklad o vzťahu doplnku k dvom členom intencnej štruktúry (nositeľ deja a dej, resp. dej a zásah) je presvedčivý a prispieva k riešeniu mnohých nejasných prípadov.

Ale podľa našej mienky tu predsa ešte ostáva niekoľko prípadov nedoriešených. Neodotýka sa napr. otázky intencnej štruktúry takých slovies, pri ktorých síce dej neprechádza za objekt, ale pri ktorých je záväzné doplnenie miesta alebo spôsobu. Ide o také

slovesá ako *bývať v Bratislave, cítiť sa dobre*. Najmä slovesá prvého typu by sa dali chápať ako špeciálne prípady intencnej štruktúry, no potom by bolo treba predpokladať možnosť druhej predikácie, a teda doplnku, aj k príslovkovému určeniu prinajmenšom tohto typu. Napr. *Narodil sa v Bratislave, zadymenej a zahmlenej*.

Téza, že doplnok sa viaže iba na podmet a predmet, vedie v konečnom dôsledku k tomu, že vyjadrenie rovnakej vlastnosti (teda istého druhu predikácie) sa chápe raz ako doplnok, inokedy ako prívlastok, resp. prístavok. Vo vete *Videl Bratislavu zadymenú a zahmlenú* ide nesporne o doplnok: *Videl Bratislavu a tá bola zadymená a zahmlená*. No tá istá predikácia je vlastne aj za vetou *Narodil sa v Bratislave, zadymenej a zahmlenej*.

Podobnú situáciu možno ilustrovať aj ďalším príkladom, adaptovaným od J. Kačalu (s. 145): *Sedeli sme ticho na konci dlhého radu pospájaných stolov, prázdnych a poutieraných*. Podľa J. Kačalu má daný výraz (t. j. prázdnych a poutieraných) úlohu prívlastku. Ale ten istý výraz bude mať podľa Kačalových kritérií úlohu doplnku, len čo sa vyskytne napr. v takejto vete: *Bolí tam pospájané stoly, prázdne a poutierané*. Nejde aj tu o prisudzovanie istej vlastnosti pospájaným stolom?

Nejasný je syntagmatický vzťah, ktorý Kačala hodnotí ako doplnok, napr. v tejto vete: *O tzv. jerovej striednici -a- sa hovorilo ako o juhoslavizme* (s. 221). Ak má byť výraz *ako o juhoslavizme* doplnkom, teda druhou predikáciou, treba predpokladať prvú predikáciu. Ale nie je jasné, čo je vlastne prvá predikácia (azda *hovorilo sa o striednici*?).

Ak sa vychádza z tézy o druhej predikácii ako zo základnej tézy, sotva bude odôvodnené pokladať za doplnok prídastie vo vete *Jano má oči otvorené*. Tu už z polosponovej povahy slovesa *mat* vyplýva, že základná prisudzovaná vlastnosť nie je posesívnosť (*mat*), ale otvorenosť. Takže je tu vlastne iba jedna predikácia, a preto sotva možno hovoriť o doplnku. Podobná situácia je aj v spojení *Má oči Wiliamove*.

Tieto príklady a ich riešenie u J. Kačalu privádzajú nás k základnej otázke, či je pri skúmaní doplnku odôvodnenejšie vychádzať z teórie syntagmatickej alebo sémantickej. Zdá sa síce, že v jazykovej štruktúre sú hlbšie a všeobecnejšie vzťahy sémantické. Prisudzovanie chápané ako sémantický akt sa v rozličných jazykoch realizuje rozličnými prostriedkami. Ba platí to aj vo vzťahu k jednému jazyku: v slovenčine sa prisudzovanie realizuje prísudkom, doplnkom, ale aj prístavkom, prívlastkom, ba aj (aspoň v niektorých prípadoch) slovtvornou príponou. Ale aj v takom prípade, keď sa za východisko berie sémantická štruktúra, nevyhnutne treba brať do úvahy jej formálne vyjadrenie. Len tak totiž možno rozlíšiť predikáciu v prívlastku od predikácie v doplnku a v ostatných prípadoch. Preto pokladáme za správny aj Kačalov prístup, totiž prístup založený na syntagmatických vzťahoch. Niektoré nezreteľné alebo hraničné prípady, na ktoré sme poukázali, síce odhaľujú aj slabiny tejto teórie, ale vcelku poukazujú aj na známy fakt, že nie všetky javy v jazyku možno formálne presne ohraničiť, že jestvujú aj javy prechodné.

Aj z tohto hľadiska treba pokladať výsledky Kačalovho výskumu za veľmi závažný prínos do teórie doplnku i do syntaktickej teórie slovenčiny i slovanských jazykov.

J. Horecký

MANUAL OF LEXICOGRAPHY. 1. ed. Praha, Publishing House of the Czechoslovak Academy of Sciences 1971. 360 s.

Doteraz je bežnou praxou, že sa lexikografické príručky vydávajú pre úzky okruh lexikografického kolektívu (obyčajne viacčlenného), a to z praktických dôvodov: kvôli

lepšej organizácii práce na rozsiahlejších lexikografických dielach. Známe sú napr. také príručky (návody, smernice) slovenské, poľské, ruské, bulharské ap., ale pokus dať súhrnný, všeobecný návod na spracovanie slovníkov rozličného typu a súčasne rozličných jazykov je ojedinelý. Pravda, takáto práca popri výhodách, že totiž zhrnuje širokú lexikografickú problematiku, má aj mnoho úskalí — nemôže ísť pri riešení jednotlivých čiastkových problémov natoľko do hĺbky, ako by sa žiadalo. Takýmto nedostatkom sa nemohla vyhnúť ani zaujímavá a nesporne priekopnícka česká príručka (vydaná v angličtine) *Manual of Lexicography*.

Ak dnes chce akákoľvek lexikografia byť úspešnou, musí mať dobré lexikologické (resp. lingvistické) fundovanie a to znamená kráčať ruka v ruke s modernými semiologickými, sémantickými teóriami a sémantickými výskumnými metódami. A tu hneď narážame na prvý nedostatok recenzovanej knihy. I pri všetkej chvályhodnej snahe podať sústavnú, detailnú analýzu sémantickej štruktúry lexikálnej jednotky (jednoslovnnej i viacslovnnej) ostávajú autori pri základnej analýze na sémantické komponenty, hoci medzitým sa vykonali podrobnejšie sémantické segmentácie (napr. Bierwisch, Greimas). Hoci by sa mohol takýto postup odôvodniť tým, že je úlohou lexikológie a sémantiky dať k dispozícii podrobnú štrukturálnu sémantickú analýzu lexikografom, jednako len ostáva recipročnou úlohou skúsených lexikografov dať bohatý materiál z lexikografickej praxe na teoretické spracovanie lexikológom, ak už nechceme stavať vec tak, že jedno bez druhého nemôže existovať: lexikológ bez lexikografa, ani dobrý lexikograf bez teoretického školenia (bez štúdia lexikológie).

Z takejto základnej požiadavky vychádza aj kolektív autorov *Manual of Lexicography*, hoci nebolo vždy ani jednoduché, ani ľahké odhadnúť, koľko z lexikologických poznatkov zahrnúť do lexikografickej príručky — už aj preto, že je stavaná veľmi zoširoka: od otázok významu slov, cez druhy a typy významov slov, cez zmeny významov, kontextových, aktualizovaných významov lexikálnych jednotiek, cez homonymiu, synonymiu atď. až po typy slovníkov (náučné, jazykové slovníky, jednojazyčné, dvojjazyčné i viacjazyčné slovníky, historické a etymologické slovníky atď.). Nezabúda sa tu ani na také praktické veci, ako je príprava, zbieranie, triedenie archívneho materiálu ap. Práca na tejto lexikografickej príručke sa stažila teda tým, že nie je určená len jednému špecifickému okruhu lexikografickej problematiky (jednojazyčným slovníkom, resp. dvojjazyčným slovníkom ap.), ale chce obsiahnuť všetku (rozsiahlu) základnú lexikografickú problematiku (všetkých slovníkov i „všetkých“ jazykov sveta), čím sa zároveň rozširuje okruh adresátov — lexikografov (rozličného typu i rozličnej úrovne teoretickej i praktickej) — a tieto fakty museli nevyhnutne poznačiť spôsob stavania lexikografickej problematiky a determinovať spôsoby jej konkrétneho riešenia. Pretože nie je možné vysloviť sa k celej obrovskej lexikologicko-lexikografickej problematike, ktorá je nesporne mimoriadne zaujímavá, uvedieme aspoň daktoré problematické okruhy otázok.

Tak napr. polysémia (polysemy, s. 60 n.) zaberá v príručke pomerne skromné miesto. Nazdávame sa totiž, že pri jednojazyčných, dvojjazyčných i viacjazyčných slovníkoch patrí polysémii jedno z centrálnych miest. Pravda, v jednojazyčnom výkladovom slovníku v porovnaní s prekladovým dvojjazyčným slovníkom bude mať problematika polysémie slov trochu iný charakter.

Polysémia sa v recenzovanej príručke chápe ako jav (phenomenon, s. 60) v rámci kapitoly o lexikálnom význame, teda nie ako lexikálnosémantická kategória, hoci napr. obrazný význam (figurative sense), prenesený význam (transferred sense), štruktúrny, systémový či systemizovaný význam (systemic sense, s. 56 n.) atď. sa chápu ako osobitné lexikálnosémantické kategórie. Nazdávame sa, že ak možno uznať prenesený, obrazný

(metaforický) význam ap. za kategórie, potom možno za nadradenú lexikálnosémantickú kategóriu uznať napr. polysémiu, homonymiu, synonymiu, autosémantickosť, synsémantickosť atď. Spomínané sémantické javy: obrazný význam, štruktúrny význam, prenesený význam, (ne)samostatný význam, vecný význam ap. by bolo možné chápať ako lexikálnosémantické subkategórie.

Pri termínoch polysémia, polysémický (či polysémantický) narážajú autori (s. 61) aj na terminologické ťažkosti, na terminologickú rozkolísanosť a spomínajú z toho vyvierajúce nedorozumenia. Hoci pri polysémii ide o jav z každého živého jazyka dobre známy, jednako sa terminológia v lexikologickej a lexikografickej literatúre nezhoduje. Popri termíne polysémantické (polysémické – polysemous) slovo sa používajú výrazy: total, multiple meaning of a word (totálny, celkový význam slov, mnohovýznamové slovo) alebo all the senses of a polysemous word (všetky významy polysémického slova). V domácej (slovenskej i českej) terminológii sa najčastejšie hovorí o viacvýznamovom slove (oproti jednovýznamovému slovu), hoci ani pojem viacvýznamové slovo nie je jednoznačný. V rozličných kontextoch sa totiž často modifikuje aj ten istý význam polysémického slova (s. 61).

Tak na tomto, ako aj na mnohých iných miestach diela autori ukazujú, že pri prudkom vývine v modernej lexikológii, lexikálnej sémantike, lexikografii, semiológii atď. treba venovať väčšiu pozornosť práve odbornej terminológii z tejto oblasti.

Rozdielny charakter problematiky polysémie pri jednojazyčnom výkladovom (resp. i dokladovom) slovníku a pri dvojjazyčnom slovníku vynikne pri vzdialených i príbuzných jazykoch. Napríklad české podstatné meno *hůl* spracúva *Slovník spisovného jazyka českého I* (Red. B. Havránek a i. I. vyd. Praha, Nakladatelství ČSAV 1960, s. 664) ako jeden význam „tyč k podpoře při chůzi, k bití, na obranu, vyprašování, ke hře ap.“, ktorému v slovenčine odpovedajú tieto špecifikované výrazy: 1. palica, palička; 2. hokejka; 3. rúčka, rukoviatka (deštníková hůl), puzdro; deštník v holi = dáždnik v puzdre.

Ako druhý význam v českom slovníku sa vydeľuje „hůl = odznak hodnosti“, napr. maršalská hůl, biskupská hůl = berla.

Z hľadiska jedného jazyka a teda i jednojazyčného slovníka možno síce pripustiť chápanie modifikácií prvého významu ako „spoločného“ významového jadra či okruhu, no konfrontácia s iným jazykom (s veľmi blízkou slovenčinou) ukazuje, že ide fakticky o viac významov, ktorým v skutočnosti zodpovedajú špecifické denotáty. Preto napr. v slovenčine nemožno namiesto *hokejka* použiť slovo *palica*, *tyč*, podobne (asi) v češtine nemožno namiesto slova *vinobraní* použiť podst. meno *česání*, ktoré je inak pri oberačke ovocia v češtine bežné. Z toho vyplýva, že sémantická štruktúra viacvýznamového slova, sémantická diferenciacia lexikálnej jednotky je zložitý jav a že na rozhraničení významov nemáme vždy dost objektívnych kritérií.

Za jednu z najzávažnejších úloh lexikografa považujú autori vystopovanie, zistenie jednotlivých významov slova a ich organizáciu, teda prácu, ktorá sa dnes označuje ako výskum sémantickej štruktúry daného slova (s. 64 n.).

Prvoradou úlohou lexikografa je zistiť a uskutočniť špecifikáciu významov viacvýznamového slova. Odporúča sa takáto špecifikácia významov: direct sense (priamy význam, s. 61), non direct sense (nepriamy význam, s. 64), transferred sense (prenesený význam, s. 62), specialised sense (špecializovaný význam, s. 62–63), dominant sense (dominantný význam, s. 64), figurative sense (obrazný, figuratívny, metaforický význam, s. 64), occasional signification (príležitostný, aktualizovaný význam), basic sense (základný význam, s. 65). Pritom sa na konkrétnych príkladoch ukazuje, aké ťažkosti sú pri zisťovaní (priameho, pôvodného) základného významu a významov vedľajších, odvodených,

keďže nemožno vždy nájsť vhodný spôsob zistenia týchto významov tak z diachronického, ako aj zo synchronického aspektu.

Medzi hladiskami na zisťovanie, na interpretáciu sémantických znakov slova sa uvádza napr. hladisko psychologické, logické, lingvistické. Spomína sa, že logické hladisko môže odporovať jazykovému hladisku a nemusí byť vždy spoľahlivé (podobne aj hladisko psychologické, frekvenčné atď.). Ukazuje sa teda (a treba ľutovať, že sa o to autori príručky nepousilovali), že sa na úspešné zistenie a na detailnú (objektívnu) sémantickú špecifikáciu viacvýznamového slova musí vypracovať komplex kritérií (rozičného charakteru), aby sa postihli znaky jednotlivých významov, spôsoby ich fungovania, ich povaha a frekvencia, ich zaradenie a vzťahy v sémantickej mikroštruktúre slova.

Do komplexu takýchto kritérií by mohli patriť tieto jazykové i mimojazykové aspekty zisťujúce sémantické príznaky, vlastnosti, zložky slova: nepríznakovosť — príznakovosť, neprenesenosť — prenesenosť, neemocionálnosť — emocionálnosť, neexpresivita — expresivita, štylistická bezpríznakovosť — štylistická príznakovosť, frekventovanosť — nefrekventovanosť, spisovnosť — nespisovnosť, súčasnosť — zastaranosť, nemotivovanosť — motivovanosť, konkrétnosť — abstraktnosť, životnosť — neživotnosť; ďalej protiklady: človek — zviera (napr. pri nadávkach), vec — človek (pri nadávkach, strojoch, nástrojoch); rozšírenie — zúženie významu (pri špecializovaných, odborných významoch atď.); spájateľnosť — nespájateľnosť (s tými istými lexikálnymi jednotkami) atď.

Kapitolka o polysémii ukazuje a dokazuje, že mimoriadne zložitá lexikologicko-lexikografická problematika vyžaduje mimoriadne podrobné a dôkladné štúdium materiálov (mikrokontextov, makrokontextov, sémantických, gramatických, štylistických problémov a kategórií atď.), aby sa mohlo dôjsť k bezpečnejším a komplexnejším záverom v lexikológii i v lexikografickej praxi. Okrem toho bude potrebné urobiť množstvo analýz pomocou rozličných metód (analýzou, segmentáciou, konfrontačnou i kontrastívnou metódou, grafickými i matematickými metódami atď.), a to sémantických mikroštruktúr (slov) i sémantických polí (okruhov), ako aj lexikálnosémantických kategórií (polysémie, synonymie, homonymie atď.), aby sa došlo k všeobecnejšie platným záverom a k ich aplikovateľnosti v lexikografii rozličných jazykov sveta. V našich jazykoch si nemožno odmyslieť ani sémantickú analýzu slovnodruhových kategórií (substantív, sloviess, deverbatív, adjektív, zámen, synsémantických i autosémantických množstiev).

V *Manual of Lexicography* sa venuje malá pozornosť štylistickým kvalifikátorom v lexikografickej praxi, hoci pri porovnávaní jednotlivých vrstiev slovnej zásoby v rámci jedného jazyka i pri porovnávaní štyľového rozvrstvenia viacerých spisovných jazykov hrá štylistické zafarbenie lexikálnych jednotiek závažnú úlohu. Týka sa to teda sémantického členenia slova v jednojazyčných i viacjazyčných slovníkoch; týka sa to aj uvádzania a špecifikácie synonym v jednojazyčných a dvojjazyčných slovníkoch, pretože ekvivalentnosť lexikálnej jednotky zahŕňa eo ipso aj štylistickú rovnocennosť. Pri nerovnorodom štylistickom rozvrstvení rozličných národných jazykov spôsobuje dakedy hľadanie štylisticky a sémanticky ekvivalentného výrazu v dvojjazyčných slovníkoch veľké ťažkosti. Preto sa pripúšťa určitá štylistická asymetria a vhodná (výhovujúca) štylistická transpozícia výraziva určitej štylistickej vrstvy pri prekladových viacjazyčných slovníkoch. Čiastočne sa týchto otázok dotýkajú autori recenzovanej publikácie pri anizomorfizme jazykov a pri otázke synonym bližších a čiastočných, neúplných synonym, odlišných napr. expresívnym príznakom, pri rozlišovaní hyperoným a hyponým — s. 94 n.) ap.

V lexikografickej praxi na česko-slovenskom slovníku (chystanom v Jazykovednom ústave E. Štúra SAV) sa napr. k výrazom z obcejnej češtiny (zo *Slovníka spisovného jazyka českého*) kladú slovenské slová s príznakom hovorovosti, expresívne výrazy ap., pretože

v súčasnej spisovnej slovenčine nejestvuje nijaká paralelná vrstva „obecnej“ slovenčiny. Problém lexikálnej homonymie, ktorý sa kladie v *Manual of Lexicography* do tesnej blízkosti s polysémiou, vykazuje všetky bežné ťažkosti, s ktorými sa lexikograf v praxi stretáva. Správne sa v knihe konštatuje, že javy homonymie sa chápu odlišne nielen v závislosti od jednotlivých jazykovedných teórií a gramatickej tradície, ale aj v závislosti od lexikografickej tradície a od typologického charakteru jazyka. Dokonca sa ide pri uvažovaní o homonymách tak ďaleko, že ich možno dať do súvislosti so subjektívnym chápaním lexikografa. Tento fakt, čo ako by sa zdal triviálny, nemožno skutočne z lexikografickej praxe vylúčiť.

Správne sa totiž v *Manual of Lexicography* konštatuje, že zo synchronného hľadiska nám vždy nepostačia také objektívne kritériá na rozlíšenie homonym, akými sú rozdielne etymológie dvojice slov, napr. *čelo* (na tvári) a *čelo* (hudobný nástroj, z pôv. talianskeho *cello*). V súčasnosti sa totiž môžu aj od pôvodu rovnaké slová: *matka* (mať) a *matka* (*matica* — technický termín) tak vzdialiť sémanticky, že sa začnú chápať ako nezávislé homonymné pomenovania (resp. ako čiastočné homonymá — ako príklady sa uvádzajú *večer* — subst. mask. a *večer* — adverbium) (s. 75, 84).

Autori správne odlišuje homofóny od vlastných homonym. Ako príklady na homofóny uvádzajú anglické slová *right, rite, write, write, wright* (s. 78). Nespomínajú však vôbec homofory, hoci v našich jazykoch (i v našej odbornej literatúre) sú známe, napr. *dám* (dať — dáma) — *dám* (dáma, dámy, dám); *tri!* (imperatív od *trieť*) a *3* (tri — číslo); *mať* (mám) a *mať* (*matere*) atď. Všetky tieto prípady nemožno rátať k homonymám, no situácia v našej lexikografickej literatúre je nie taká jasná, ani jednoznačná. Iná prax v oblasti homonym je v *Slovníku slovenského jazyka* (Red. Š. Peciar. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959—1968. 6 zv.; napr. sloveso *mať* a substantívum *mať, matere* sa pokladajú za homonymá) a iná prax je v spomínanom *Slovníku spisovného jazyka českého*. Mohli by sme to doložiť konkrétnymi príkladmi — pre náš cieľ stačí konštatovať, že sa v *Slovníku slovenského jazyka* charakterizujú ako homonymné aj slová rovnozvučné patriace k rozličným slovným druhom, čo *Slovník spisovného jazyka českého* vôbec nepripúšťa. To výrazne charakterizuje jeden z rozdielnych prístupov pri riešení jednej lexikografickej otázky.

Pomerne hodne pozornosti venuje recenzovaná príručka trojici slov *jeřáb, -a m.* (vták); *jeřáb, -u m.* (strom) a *jeřáb, -u m.* (stroj). V slovenčine odpovedá spomenutým slovám trojica výrazov *žeriav, -a m.* (vták), *jarabina, -y ž.* (strom) a *žeriav, -u m.* (mechanizmus, stroj). *Slovník spisovného jazyka českého* i táto príručka uznávajú za úplné homonymá iba slová *žeriav* — strom a *žeriav* — stroj. Rozostup týchto pomenovaní do samostatných sémantických okruhov dokazuje nielen porovnanie so slovenskými výrazmi, ale aj špecifikované derivačné rady (napr. od *žeriav* — stroj máme odvodeniny *žeriavnik, žeriavníčka, žeriavnický*, ktoré pri slove *žeriav* — vták neexistujú). To znamená, že pri rozlišovaní homonymných výrazov (dvojíc ap.) rozhodujú nielen kritériá historické (etymologické), ale aj gramatické, sémantické a slovotvorné (príslušnosť slova do sémantického poľa, k slovotvornému modelu atď.). Z takto riešenej problematiky homonym vidno, že z hľadiska lexikológie i z hľadiska lexikografickej praxe bude potrebné z nových aspektov a na základe nových kritérií spracovať otázku lexikálnej homonymie, aby sa dali poznatky aplikovať v lexikografickej praxi pri spracúvaní lexiky typologicky blízkych i odlišných národných jazykov.

Pri takej rozsiahlej materii, akú spracúva *Manual of Lexicography*, nie čudo, že sa dakedy stáva problematikou hierarchizácia javov — napr. homonymia, synonymia sa týkajú medzislovných vzťahov, ale v príručke sa spracúvajú v kapitole o lexikálnom význame (Chapter I: *Lexical Meaning*, s. 21 n.).

Pri klasifikácii slovníkov na jednotlivé typy sa nedostatočne rozlišujú kritériá: typizácia slovníkov podľa rozsahu (malé, vreckové, turistické, stredné, veľké, tezaury); členenie podľa kritéria náučný slovník — jazykový slovník; členenie podľa spôsobu spracovania (metód spracovania): výkladový, obrázkový slovník, prekladový, dokladový slovník, retrográdny slovník, frekvenčný, štatistický slovník, deskriptívny synchrónny slovník, historický, etymologický slovník atď.; členenie podľa kritéria spisovnosť — nespisovnosť: nárečový slovník, normatívny slovník spisovnej reči; podľa spracovaných rečí: jednojazyčné slovníky, dvojjazyčné a viacjazyčné slovníky; druhy slovníkov podľa charakteru spracovaného lexikálneho materiálu: terminologické slovníky, synonymický slovník, frazeologický slovník, ortoepický slovník, ortografický slovník, slovník autora (spisovateľa, vedca), ideologické, vecné slovníky; slovník diela (pôvodiny, prekladu) atď., atď. uvádzajú autori takéto typy slovníkov (s. 198—221): encyklopedické slovníky, jazykové slovníky, diachronické slovníky (historický a etymologický), synchronické slovníky, výberové slovníky, všeobecné slovníky, štandardné slovníky, jednojazyčné a dvojjazyčné slovníky, rozličné iné slovníky. Iba ako dodatok v poznámke sa uvádzajú klasifikácie slovníkov podľa Malkiela, Ščerbu a Sebeoka (s. 220).

Bolo by potrebné dotknúť sa ešte mnohých iných (praktických) lexikografických problémov, veľmi aktuálnych pri spracúvaní jednojazyčných i viacjazyčných slovníkov. Pri nárečových slovníkoch je doteraz nejednotne riešená otázka východiskového materiálu: treba, či netreba pri spracúvaní slovníka viacerých nárečových oblastí voľiť spisovateľskú lexiku ako integračnú východiskovú bázu? Ako postupovať pri viacjazyčných (terminologických) slovníkoch: radiť heslá mechanicky abecedne podľa prvého slova (pri viac-slovných termínoch), alebo voľiť vecné radenie podľa kľúčového (určeného) člena — podľa substantíva? Doterajšia prax v odborných slovníkoch je veľmi nejednotná.

Ďalším závažným problémom je rozsah a spôsob hniezdovania v jednojazyčných i dvojjazyčných slovníkoch; počet verzí pri spracúvaní dvojjazyčných slovníkov (správne by bolo realizovať štyri verzie — to je však ekonomicky neúnosné); pri súčasnej stúpajúcej terminologizácii lexiky stáva sa problematickým výber slov: miera únosnosti spracovanej terminológie v jednojazyčných slovníkoch, podobne aj miera zaznačených prevzatých (cudzích) slov v slovníku národného jazyka atď., atď. K jednotlivým teoretickým i praktickým otázkam sa chceme príležitostne vracieť. Tu sme len naznačili, akú rozsiahlu problematiku sa podobrala recenzovaná príručka riešiť, i to, že sa jej to podarilo riešiť miestami viac, miestami menej úspešne. Jedno je však nesporné: dielo ukázalo, že v epoche slovníkov (v ktorej žijeme) si vysoko odbornú lexikografickú tvorbu nemožno vôbec predstaviť bez dobre odborne pripravených lexikológov — lexikografov.

M. Ivanová-Šalíngová

ACHMANOVA, O. — MIKAELANOVA, G.: *THE THEORY OF SYNTAX IN MODERN LINGUISTICS*. 1. ed. The Hague — Paris, Mouton 1969. 169 s.

Recenzovaná kniha je novšou verziou príručky modernej syntaxe. Anglické vydanie je jednak prepracované pre čitateľa s iným všeobecným lingvistickým pozadím, jednak sú v ňom zahrnuté aj smery, ktoré vznikli po prvom vydaní. Autorky hľadajú predovšetkým odpoveď na otázky: čo je syntax, čo je predmetom syntaxe, aký je vzťah medzi syntaxou a syntagmatikou. Usilujú sa osvetliť niektoré staronové a dnes často prediskutované problémy syntaktickej teórie, ako obsah, gramatickosť, syntaktická jednotka.

Diskusiu o syntaxi možno začať pojmom veta, lebo je základnou a univerzálnou jednotkou reči. Vetu možno chápať jednak ako zovšeobecnený jav, jednak ako konkrétny

individuálny prejav. Veta je teda prvkom jazyka (hĺbkovej štruktúry) i prvkom reči (povrchovej štruktúry). Vzájomný vzťah jazyka a reči tvorí základ aj pre klasifikáciu syntaktických teórií, a to na tri skupiny podľa toho, či sa za predmet syntaxe pokladá reč (súhrn textov), jazyk alebo obidve súčasne.

Do prvej skupiny, ktorú možno charakterizovať heslom *Text signalizuje svoju štruktúru*, zaraďujú autorky tých lingvistov, ktorí chápu jazyk ako pozitivistický jav (Bloomfield, Fries, Harris, Wells, Garvin). Do druhej skupiny pod heslom *Nie priamo pozorovateľné údaje, ale fakty, ktoré sú ich základom*, zaraďujú autorky teóriu Brendala, Hjelmsleva, generativistov, Šaumiana. Do tretej skupiny syntaktických teórií so spoločným heslom *Tak údaje ako aj fakty sú vždy prítomné v myslí lingvistu*, patria Gardiner, de Boer, Glintz, Karcevskij, Mathesius.

Je zaujímavé sledovať, ako jednotliví autori hodnotia syntax. Syntax možno chápať ako samostatnú disciplínu i ako disciplínu rovnocennú so syntagmatikou. Syntagmatika sa v najširšom zmysle slova zaoberá zoskupovaním. Podľa autoriek deskriptivisti, glosematici i generativisti používajú syntagmatickú analýzu. Zástancovia dichotómie jazyka a reči nie vždy dostatočne jasne definujú objekt syntaxe; často pokladajú syntagmu za základnú jednotku.

Achmanova a Mikaelanová sa dotýkajú aj niektorých páľivých problémov v syntaktickej teórii. Azda najťažším je problém obsahu. Je nemožné, ako to napokon dokázal Weinreich, aplikovať logistickú dichotómiu (jasný protiklad syntaktických a sémantických vzťahov) na prirodzené jazyky. Zdá sa, že aspekty významu, sémantického komponentu sú na periférii syntaxe. Azda by sa mal preskúmať význam syntaktických konštrukcií, syntaktických vzťahov.

Ďalším problémom je gramatickosť, ktorá zaberá dost miesta aj v generatívnej gramatike. Podľa všetkého problém gramatickosti sa neviaže na schopnosť hovoriaceho rozlíšiť dobre a zle vytvorené vety vo vlastnom jazyku. Generativisti zužujú problém na ovládanie istých mechanizmov vo vetných štruktúrach, čo vysvetľuje aj nezhodnosť kódov cudzincov pri komunikácii s rodeným používateľom toho-ktorého jazyka.

V predposlednej kapitole autorky triedia rozličné klasifikácie prehovoru. Posledná kapitola sa venuje otázkam analytických a syntaktických modelov.

Knižka Achmanovej a Mikaelanovej je prehľadnou príručkou o lingvistických smeroch počnúc glosematikou a končiac teóriou N. Chomského. Autorky vo svojom prehľade nebrali do úvahy extrémne stanoviská, ktoré, zdá sa, nemajú ohlas vo vývoji lingvistiky. Pre študentov lingvistiky je veľmi ťažké vyznať sa v rozličných smeroch s rozmanitou terminológiou, príručka preto miestami vysvetľuje rozdielnosť terminológie. Pri hlavných smeroch sa tiež usiluje podať informácie aj z filozofického a metodologického stanoviska (napríklad vzťah deskriptivistov k Baconovej induktívnej metodológii, resp. vzťah generativistov ku Keplerovej deduktívnej hypotéze).

Posledné kapitoly len zbežne zoskupujú jednotlivé problémy a nepokúšajú sa ich podrobne vyriešiť. Azda je to aj nad rozsah príručky, ktorý je viac-menej informatívny; vari preto má príručka viacej praktickú hodnotu a môže slúžiť ako dobrá, informatívna a prehľadná pomôcka najmä pre študentov.

E. Ružičková

A MAGYAR NYELVJÁRÁSOK ATLASZA. [Atlas maďarských nárečí.] 1. vyd. Red. D. László, I. Samu. 1. časť mapy 1—192. 2. časť mapy 193—388. Budapest, Akadémiai Kiadó 1970.

Po rozmachu maďarskej dialektológie v 2. polovici minulého storočia neprejavovala potom maďarská jazykoveda až po 30. roky záujem o otázky dialektológie, ba ani len o synchronnu jazykovedu. Pomalý obrat v prospech výskumu nárečí v 30. rokoch nastáva zásluhou prof. Bálinta Csűryho, ktorý na debrecínskej univerzite založil Maďarský dialektologický ústav a od r. 1939 vydával nárečový zborník, vychádzajúci pod zmeneným názvom podnes. B. Csűry vytrvalo poukazoval na dôležitosť štúdia nárečí, bol vášnivým vychovávateľom adeptov pre túto disciplínu a sám veľmi produktívnym dialektológom: ešte r. 1935—1936 vydal prvý maďarský regionálny slovník (dva zväzky) založený na moderných princípoch.

Zásluhou Csűryho sa dialektológii znova dostalo primeraného miesta v maďarskej jazykovede. Vynikajúci jazykovedec Antal Horger napísal kompendium o maďarských nárečiach a monografičky spracoval nárečia aj u nás dobre známy Gyula Laziczius.

V tých rokoch sa niekoľko ráz nadhodila i myšlienka dialektologického atlasu, no nie dosť premyslene a bez vážnejšieho organizačného zabezpečenia. Pokusy, predbežne s regionálnym atlasom, robil aj sám Csűry. Otázka jazykového atlasu dozrela až r. 1941. Na osobitnej porade sa zástupcovia štyroch univerzít dohodli o podelení práce, no vojnové roky umožnili zozbierať materiál len pre nenáročný pokusný regionálny atlas, ktorý po oslobodení súčasť publikovali.

Maďarský jazykový atlas do štádia uskutočňovania dospel až po oslobodení. Práce na ňom pod vedením akademika Gézu Bárcziho trvali od r. 1949 takmer 20 rokov a vyžiadali si úsilie celej generácie najlepších maďarských dialektológov; prijali totiž zásadu, že prieskum majú robiť dialektológovia-odborníci.

Organizátori pôvodne plánovali sieť 500 bodov. Pri určovaní bodov vychádzali z týchto zásad: 1) Body majú byť rovnomerne rozložené; 2) majú to byť osady so starým osídlením a obyvateľstvo nesmie byť iného národnostného pôvodu; 3) dediny majú mať priemernú veľkosť, čiže medzi 1 000—2 000 obyvateľov; 4) majú to byť roľnícke osady. Mestá pôvodne neprichádzali do úvahy, ale od tejto zásady neskôr upustili. Postupom času upustili aj od pôvodne stanoveného počtu bodov, znížili ho takmer o dve pätiny, ale pribatím niekoľkých nových, najmä mestských osád, sa tento počet definitívne zvýšil na 327 bodov. Vhodnosť každého bodu si overovali informáciami z dialektologickej literatúry, konzultáciou s historikmi a rešpektovaním siete komunikácií a industrializácie. Počet 327 skúmaných dedín zahŕňa približne 10 % všetkých osád. Nápadne husto sú body v záp. Maďarsku a nápadne riedko v juž. polovici oblasti medzi Dunajom a Tisou, ako aj v dvoch tretinách juž. Zátisia. Hustota ostatných oblastí je akosi uprostred medzi týmito dvoma krajnými hustotami. Postupom času k atlasovým bodom na základe dôhod so susednými štátmi pribudli ďalšie: v ČSSR 26, v ZSSR 4, v Rumunsku 22, v Juhooslávii 12 a v Rakúsku 4.

Pracovný kolektív najprv vypracoval tzv. „gramatický“ dotazník, pomocou ktorého sa mal robiť predovšetkým prieskum hláskoslovných a tvaroslovných javov. Tento dotazník mal, pravda, odpovedať aj na väčší počet otázok lexikálneho charakteru (asi 20 % všetkých hesiel) a zo dvadsať hesiel bolo na overenie, či možno v teréne pomocou dotazníka skúmať i syntaktické javy. Aby dotazník nebol veľmi rozsiahly, zahrňovali jednotlivé heslá viac hláskoslovných, poprípade i tvaroslovných otázok súčasne. Takto napr. heslo *beszélés* ‚hovoriš‘ dáva odpoveď na geografické rozšírenie tvaru slovesa a) v tejto podobe, b) s monoftongickou a diftongickou dlhou samohláskou, c) s *i* miesto *é*,

d) s *l* a bez *l*, e) s osobnou koncovkou *-sz* a *-l*, f) v prípade, že osobná koncovka je *-l*, či je pred ňou spojovací vokál *e* alebo *o*, alebo *ü*, či *l* zostáva alebo nie, a či potom v tomto poslednom prípade monofonematické riešenie reprezentuje dlhé *é* alebo dlhé *ê*, poprípade dlhé *ú*.

Neskôr autori vypracovali aj druhý dotazník, tzv. lexikálny („gramatický“ dotazník obsahuje 759 hesiel, „lexikálny“ 655 hesiel). Dotazníky dali vytlačiť v podobe zošitu vreckového formátu. Oba dotazníky obsahujú najprv rubriky o spoločenskom a hospodárskom charaktere obce a o informátorovi. Na začiatku dotazníka je zhrnutá transkripcia a upozornenie pre zberateľa, potom nasleduje dotazník s presne formulovanými a pre zberateľa záväznými otázkami. Dotazník je tlačенý iba po pravej strane zošitu, ľavá je ponechaná na poznámky a náhodný materiál. Po heslách je niekoľko prázdnych listov, potom abecedný ukazovateľ hesiel a v gramatickom dotazníku napokon i gramatický ukazovateľ.

Gramatický dotazník bol zostavený zo všeobecne známych slov na maďarskom jazykovom území, lexikálny zas obsahuje všeobecne známe pojmy, na ktoré sa získavali územne členené názvy.

To, že terénny prieskum robili jazykovedci z povolania, malo svoje evidentné výhody: predovšetkým bol zaručený vedecký prístup k práci a materiálu. Po určitých výkyvoch sa počet pracovníkov na atlase v teréne z pôvodných dvanásť neskôr ustálil na osem. Aby sa dosiahlo čo najväčšie zladenie praxe jednotlivých členov kolektívu, zaviedli na začiatku spoločné cvičné exkurzie na rôzne miesta do terénu; týždenné pracovné porady o problémoch atlasu a viacero ďalších opatrení. Vo väčšine bodov urobili magnetofónové nahrávky, ktoré členovia kolektívu spoločne odpočúvali a odpisovali s týždennou pravidelnosťou.

Dvojica pracovníkov, ktorá pracovala vždy osobitne, prebrala dotazník v každej dedine s viacerými informátormi, spravidla zo strednej generácie. Väčší počet informátorov lepšie odzrkadľoval nárečovú normu obce a umožňoval zistiť varianty. Prieskum nárečia jedného bodu, ktorý zvyčajne trval 3 až 4 dni, zakončili vždy kontrolou získaných dokladov pomocou bystrých žiakov z miestnej školy; táto prax sa veľmi dobre osvedčila.

Po skončení prác vo všetkých skúmaných bodoch kolektív po príslušných prípravách začal preverovať materiál v teréne, aby sa mohli odstrániť určité nedostatky zo začiatkovej fázy prieskumu, využili isté nezrovnalosti a prekontrolovali všetky doklady, ktoré na seba na pracovných mapách nejakým spôsobom upozorňovali. (Previerku v teréne robili trojčlenné brigády.)

Od začiatku bolo jasné: hoci sa nebudú môcť publikovať všetky heslá, počet máp bude i tak nad tisíc, takže na vydanie materiálu bude treba viacero zväzkov. Kolektív sa rozhodol vydávať materiál nie podľa poradia hesiel v dotazníkoch, ale podľa tematických okruhov, a tak sa k sebe dostávajú nielen lexikálne, ale i morfológické a fonetické heslá.

Doteraz vydané dva diely *Atlasu maďarských nárečí* (388 máp) predstavujú tretinu plánovaného rozsahu. Mapy sú voľné listy veľkosti 48,5 × 33,5 cm (uložené v ploskej škatuli so sklopným vrchnákom).

Oba diely majú rovnakú redakciu. Na prvých listoch sa nachádza abecedný zoznam hesiel, vysvetlivky značiek, fonetické repetitórium, zoznam bodov jednak podľa číslovania, jednak v abecednom poriadku a atlasová mapa Maďarska, rozdelená na obdĺžniky, označené príslušným písmenom z abecedy. V rámci každého obdĺžnika je samostatné číslovanie bodových osád a ich mená. Body zo susedných štátov sú schematicky umiestnené na voľných miestach listu; majú samostatné číslovanie a vlastné písmenné označenie z mena štátu. Na pravej strane je obdĺžnik pre poznámky. V prvom diele okrem týchto

listov je i prehľadná geografická mapa s vypísanými menami a číslami jednotlivých bodov. Ako vidieť, pred mapami sa nenachádza nijaký text o cieľoch, zásadách a metódach atlasu, ako by sa očakávalo.

Na vlastných jazykových mapách sa, samozrejme, uvádza už iba číselné označenie osád. V ľavom hornom rohu sa nachádza poradové číslo mapy, heslo, jeho francúzsky preklad, označenie, či ide o prieskum z lexikálneho, morfológického alebo hláskoslovného aspektu. Uvádza sa príslušný diel dotazníka a poradové číslo hesla, dotazová veta a neraz aj vyobrazenie predmetu. Prípadný stručný komentár je vytlačený v rubrike pre poznámky. Ak rubrika na poznámky nepostačuje, pokračovanie je na zadnej strane listu.

I. diel atlasu spracúva tieto tematické okruhy: kultúrne rastliny a ich pestovanie; nepestované rastliny, buriny; ovocné stromy a ich plody; obrábanie pôdy; doprava, žatva, mlatba. Tematické okruhy II. dielu: dom a jeho zariadenie; práce v dome a okolo domu; kuchyňa a kuchynský riad; domáce zvieratá a ich životné prejavy.

Čo sa týka vyhotovovania máp z jazykovo-geografického materiálu, maďarskí dialektológovia sa už pri svojich prvých pokusoch s atlasom priklonili — vari aj zásluhou pôvodne romanistu Gézu Bárcziho — k praxi tzv. romanistickej školy, ktorá materiál na mapu vpisuje. Autori maďarského atlasu sú toho názoru, že úlohou atlasu nie je vyhodnocovanie materiálu, ale iba jeho komplexné zachytenie, a používanie symbolov je už vlastne vyhodnocovanie. Okrem toho symbolmi možno odzrkadliť iba určitú časť, resp. určité časti komplexu, takže je lepšie, keď má bádateľ k dispozícii celý materiál. S týmto možno súhlasiť, no na druhej strane je pravda, že symboly sú veľmi prehľadné a inštruktívne, používateľovi ušetrí mnoho času. Ale takisto je pravda, že vpísané doklady lepšie odzrkadľujú varianty a tým aj dynamiku jazykovej skutočnosti.

Žiada sa povedať niekoľko slov aj o transkripcii dokladov. Fonetickéj vernosti zápisov venovali maďarskí dialektológovia veľkú pozornosť. Výslovnosť totiž, a to skoro výlučne výslovnosť samohlások, je popri stupni využitia foném jedným z hlavných rozdielov medzi maďarskými nárečiami. Niet sa teda čo diviť, že atlas dostal za úlohu i registráciu fonetickej stránky dokladov bez výnimky. S týmto možno iba súhlasiť a je pochopiteľné, že toto mohli zistiť iba jazykovedci z povolania. Ale prílišná snaha po fonetickej precízite v istých prípadoch mala za následok skreslenie fonematickej stránky jazykového materiálu. Za toto, pravda, nenesie vinu presný fonetický záznam, ale školenie maďarských jazykovedcov, ktoré bolo výlučne fonetické. Akustiku nárečových hlások priravňovali k akustike spisovných (hovorových) hlások, a na základe toho stotožňovali podobne znejúce hlásky, hoci neraz reprezentovali iné fonémy. Na čisto fonetické chápanie transkripcie počas prác v teréne upozorňujú na treťom liste (s. 5) aj sami redaktori.

Vydávaný maďarský jazykový atlas, do ktorého jeho tvorcovia vložili toľko námahy a umu, vynikajúcim spôsobom reprezentuje maďarskú jazykovedu a je zdrojom informácií a materiálu, po ktorom radi siahnu bádatelia spoločenskovedných disciplín, a to nielen maďarskí, ale aj bádatelia susedných jazykov.

F. Síma

COSERIU, E.: *EINFÜHRUNG IN DIE TRANSFORMATIONELLE GRAMMATIK*. 1. Aufl. Autorisierte Nachschrift besorgt von Gunter Narr und Rudolf Windisch. Tübingen 1970. 76 s.

V priebehu šesťdesiatych rokov tohto storočia si transformačná generatívna gramatika postupne získala dominantné postavenie v synchrónnej lingvistiky. Transformačná gramatika vznikala zväčša na anglickom jazykovom materiáli a ako reakcia na „frázovú“ alebo „taxonomickú“ lingvistiku. Transformacionalisti najmä spočiatku bránili svoje

názory so zápalom novoobrátenčov, ale treba priznať, že i kritika bola často emocionálne podfarbená. V procese konfrontácie s novými jazykovými faktami a problémami prešla transformačná gramatika viacerými zmenami a kritika z radov odporcov nadobudla triezvejší tón.

Úvod do transformačnej gramatiky, ktorý napísal E. Coseriu, patrí nepochybne medzi najvšestrannejšie kritické pohľady na výskum v oblasti transformačnej generatívnej gramatiky. Autor v ňom podáva veľmi bystrú analýzu princípov a metód transformačnej gramatiky. Rozoberá také otázky, ako je motivácia transformačnej gramatiky (s. 7—10), hĺbková a povrchová štruktúra (s. 11—12), nejednoznačnosť a jej interpretácia v transformačnej gramatike (s. 12), kompetencia a performancia (s. 18), gramatickosť (s. 19), syntax ako ústredná zložka gramatiky (s. 23), univerzálie (s. 27) a definície v transformačnej gramatike (s. 28).

Väčšia polovica knihy (s. 30—75) je venovaná kritickým poznámkam. Coseriu podrobne rozoberá pojem hĺbkovej štruktúry a postupnú modifikáciu úlohy transformácií a jadrových viet (s. 30—32). Zdôrazňuje, že sféra jazyka nie je prísne odhraničená od sféry mimojazykovej na jednej strane a od sféry všeobecnojazykovej na druhej strane. Definície transformácií a hĺbkovej štruktúry sú operacionalistické (s. 37). Pojem štruktúry sa v transformačnej gramatike vyčerpáva syntagmatickou štruktúrou (s. 39—40), hoci v jazyku nepochybne jestvujú aj paradigmatické štruktúry. Transformacionalisti obyčajne označujú štruktúrnu lingvistiku ako „taxonomickú“; Coseriu však tvrdí, že taxonomická lingvistika v prísnom slova zmysle ani nejestvuje (s. 46).

Coseriu poukazuje aj na to, že pojem transformácie je oveľa starší, ako sa všeobecne predpokladá, i keď pod iným názvom. Na analogických princípoch skonštruoval G. von der Gabelentz svoju gramatiku čínštiny (s. 52—54). Coseriu upozorňuje tak ako viacerí kritici pred ním, že v transformačnej gramatike nie sú náležito definované niektoré základné pojmy, napríklad *NP* a *VP* patriace do základnej vetnej schémy (s. 55). V knihe je načrtnutý aj historický vývin transformačnej gramatiky (s. 58—61), ktorá prekonala štyri vývinové fázy, zhruba od jadrových viet až po identifikáciu hĺbkovej štruktúry s významom.

V záverečnej kapitole (s. 76) Coseriu definuje miesto transformačnej generatívnej gramatiky v širšom rámci opisu jazyka. Podľa neho úplná a vyčerpávajúca gramatika musí brať do úvahy aj funkčnú stránku a opozičné syntagmy by sa nemali redukovať na kombinatoriku. Gramatika by však mala obsahovať aj transformácie, ktoré predstavujú dôležitú zložku v opise hociktorého jazyka.

V. Krupa

DVONČ, L.: *BIBLIOGRAFIA SLOVENSKEJ JAZYKOVEDY ZA ROKY 1961—1965*. 1. vyd. Martin, Matica slovenská 1970. 806 s.

Do príručnej knižnice slovakistu pribúda štvrtým zväzkom Dvončovej *Bibliografie slovenskej jazykovedy* veľmi cenná a potrebná orientačná i pracovná pomôcka. Ale pre spôsob svojho spracovania má táto príručka aj oveľa širší ako domáci dosah: prekračuje rámec slovakistiky a spoľahlivo informuje každého, kto pri konfrontačnom alebo komparatistickom výskume najmä slovenských jazykov potrebuje sa orientovať aj o stave výskumu nielen v slovakistike (domácej i zahraničnej), ale aj o výskume iných slovenských jazykov a všeobecnojazykovedných otázok najmä zo strany slovenských lingvistov.

2590 bibliografických záznamov z piatich rokov so stručnými alebo veľmi podrobnými

anotáciami — podľa závažnosti anotovaných samostatných diel alebo časopiseckých príspevkov — predstavuje naozaj úctyhodný kus práce L. Dvonča.

Spôsobom triedenia a spracovania nadväzuje autor na svoje predchádzajúce tri zväzky (o týchto údajoch podrobnejšie v recenzii J. Mistríka o 3. zväzku Dvončovej *Bibliografie* v *Jazykovednom časopise*, 14, 1963, s. 190—191). Ako od zväzku ku zväzku L. Dvonč uvažoval aj o zlepšení spôsobu triedenia a zaraďovania údajov, tak aj bibliografia za roky 1961—1965 prináša uvažované úpravy a doplnky.

Rozrástla sa prvá kapitola *Všeobecná jazykoveda* nielen preto, že sa pri triedení materiálu uviedli štyri nové podkapitoly (*Matematická jazykoveda. Písaný jazyk. Jazyková kultúra. Jazyková výchova*), čo svedčí o rozširovaní záujmu jazykovedcov u nás o nové smery, metódy a problémy vo svetovej jazykovede, ale že sa aj v doteraz uvádzaných podkapitolách zo všeobecnej jazykovedy rozrástol počet príspevkov sledujúcich všeobecnolingvistické otázky ako nevyhnutný základ pre každú lingvistickú špecializáciu.

Na rozdiel od prvej kapitoly L. Dvonč vo 4. zväzku svojej *Bibliografie* zámerne obmedzil kapitolu *Porovnávacia indoeurópska jazykoveda. Umelé jazyky*. Vynechal na rozdiel od predchádzajúcich zväzkov anotácie týkajúce sa moderných filológií, klasickej filológie i orientalistiky, lebo tieto záznamy sa spracúvajú inde. Aj týmto krokom dostala 4. časť Dvončovej *Bibliografie* ucelenejší charakter.

Zato veľmi podrobne venoval autor pozornosť slovanským jazykom, od praslovánčiny poňúc každému osobitne: popri najobsiahlejšej slovakistike sa hodne miesta dostalo aj rusistike a bohemistike. Anotácie z oblasti výskumu slovanských jazykov sú veľmi inštruktívne. Ukazujú totiž, že v istých oblastiach sa pracovalo intenzívne, ale iné oblasti nemajú ešte u nás svojich odborníkov. Napr. o macedónčine je len 1 záznam, o bulharčine 3 záznamy a 4 odkazy, o slovinčine 5 a 1, o bieloruštine len 4 odkazy, o luž. srbčine 1 záznam. V týchto súvislostiach však pokladáme za potrebné upozorniť na istú nedôslednosť v triedení slovanských jazykov. Po kapitole *Slovanské jazyky (okrem slovenčiny)* vyčlenil L. Dvonč ako osobitné kapitoly aj *Ruský jazyk*, *Český jazyk* a za nimi uvádza v zátvorke odčlenenú kapitolu *Slovenský jazyk* [1]. V dôsledku toho ukrajinský jazyk, bieloruský jazyk, poľský jazyk a lužickosrbský jazyk sa uvádzajú ako podkapitoly ruského jazyka, hoci by sme ich hľadali v kapitole *Slovanské jazyky*. Pretože je isté, že popri slovenčine sa u nás najviac pestuje výskum ruštiny a češtiny, bude potrebné v ďalšom zväzku triedenie primerane upraviť a inak usporiadať ako doteraz.

Veľkou prednosťou 4. zväzku Dvončovej *Bibliografie* je aj veľmi podrobný predmetový register, typograficky dômyselne riešený, aby sa odlišovali jazykovedne pertraktované jednotlivé slová od hesiel všeobecnejšieho charakteru. Má rozsah 160 strán, takže umožňuje veľmi dobrú orientáciu v spracúvanom materiáli.

V Dvončovej *Bibliografii slovenskej jazykovedy za roky 1961—1965*, ktorá má aj 4 cudzojazyčné resumé (ruské, nemecké, francúzske a anglické) pre informáciu zahraničných používateľov, máme teda pred sebou dielo veľkej dôležitosti. Treba však uvažovať, či by sa nenašlo iné technické riešenie, aby dnes, v čase rozkvetu informatiky, ale aj mimoriadne rýchleho rozvoja lingvistiky, vychádzala bibliografia nie s päťročným oneskorením, ale v primerane kratších intervaloch, podľa možnosti v ročných zosítoch. Treba si však zároveň želať, aby autor našiel spolupracovníkov i nasledovníkov pre ozaj mravčiu, ale prepotrebnú bibliografickú prácu, pri ktorej nechal kus zdravia, aj v radoch mladších pracovníkov i aby Matica slovenská mala naďalej možnosti vydávať túto veľmi potrebnú príručku pre odbornú jazykovednú prácu u nás i pre informáciu cudziny.

M. Marsinová

JAZYKOVEDNÉ SYMPÓZIUM MODÁLNA VÝSTAVBA VÝPOVEDE V SLOVANSKÝCH JAZYKOCH

Ako druhú časť zasadania Komisie pre výskum gramatickej stavby slovanských jazykov usporiadala Filozofická fakulta Univerzity J. E. Purkyně v Brne sympóziium o modálnej výstavbe výpovede v dňoch 27. — 30. septembra 1971.

Program sympózia sa skladal z troch okruhov: 1. všeobecné otázky modalít; 2. komparatívne a konfrontačné otázky modalít v slovanských jazykoch, modalita v jednotlivých slovanských jazykoch; 3. modalita a text, vývin modálnych prostriedkov, modalita v dialektoch.

Ku všetkým trom okruhom bolo pripravených mnoho referátov.

V prvom okruhu St. Žaža na začiatku zhrnul doterajšie výsledky v bádani o modalite (*Súčasný stav bádani o modalite*), aby sa rokovanie nemuselo vracat k starsím názorom. Pokial ide o matematickú a aplikovanú lingvistiku, podobný prehľad podal J. Zimek (*Výpovedová modalita a jej hĺbková štruktúra*). Najdôležitejšie referáty tu predniesli M. Grepl (Brno), R. Růžička (Lipsko), M. Ivičová (Nový Sad), N. J. Švedová (Moskva), B. Panzer (Mníchov), V. Skalička (Praha), D. S. Staniševa (Sofia), G. Horák (Bratislava), P. Adamec (Praha), J. Firbas (Brno). Základný bol referát M. Grepla *K podstate modalít*. Nadväzoval v ňom na výsledky svojej knihy *Emocionálne motivované aktualizace v syntaktické strukture výpovědi*. Rozkladá modalitu na tri aspekty: a) na modalitu všeobecnú alebo postojovú, b) na modalitu voluntatívnu, c) na modalitu istotnú. Modalitu chápe dosť široko, ale nezahŕňa do nej emocionalitu ani opozíciu klad — zápor.

R. Růžička ukázal na vzťahy medzi logickou a lingvistickou modalitou. M. Ivičová uviedla daktoré typy viet, pri ktorých sa modalita musí uviesť už v hĺbkovej štruktúre. N. Savický sa dotkol rozsahu transpozícií. Mnoho transpozícií je takých, že nemožno nájsť na ne opisovací aparát. Nedá sa nájsť opisovacia štruktúra, ktorá by opisala všetky pobádacie vety a len tie, napr. nedá sa opísať transponovanie vety „*Iste bude pršať*“ vo význame a s modalitou „*Vezmí si dáždnik!*“. Transpozícií sa týkal aj referát D. S. Staniševovej zo Sofie. Transpozície medzi slovesnými časmi a modmi rozoberal G. Horák. V. Skalička porovnal (morfologické) slovesné spôsoby so syntaktickou modálnosťou, a tak zistil „prázdne“ miesta, t. j. miesta, kde nemá morfologický plán prostriedok na vyjadrenie istej modálnosti. Porovnávaním s mnohými jazykmi naznačil, koľko sém jednotlivé naše modálne slovesá obsahujú. Upozornil aj na obmedzenú modálnosť poradených viet. Osobitné delenie modalít načrtol P. Adamec. Delí modalitu na predikatívnu (vetnú) a na modalitu časti výpovede (dikta alebo jednotlivého slova).

Diskusia sa sústredila na podstatu kategórie modálnosti (M. Dokulil, K. Horálek, K. Hausenblas, J. Puzyrnina), na jej druhy, na vzťah medzi modalitou a prostriedkami na jej vyjadrovanie, na postupy, akými by sa mala opisovať v transformačnej gramatike, na hľadiská, z ktorých treba modalitu skúmať, na súvislosť poriadku slov a modalít, na súvislosť intonácie a modalít, proti širokému chápaniu transpozícií a i.

V druhom okruhu sa preberala vetná modalita v súčasných slovanských spisovných jazykoch; špecifické problémy v jednotlivých slovanských jazykoch; komparácia, konfrontácia, typológia.

Základný referát predniesol R. Mrázek na tému *Diferenciácia slovanských jazykov vo sfére modálnosti*. Poukázal na veľkú rozmanitosť slovanských jazykov vo sfére modálnosti výpovede, ktorá je väčšia ako vo sfére vetných typov. Túto rozmanitosť možno opísať pomocou pojmov syntaktickej paradigmy, syntaktického modu (ktoré sa používajú

v novej akademickej *Grammatike russkogo jazyka*) a derivačných operácií. V ďalšej časti opisoval variáciu modalít v slovanských jazykoch metódou od prostriedkov k významom. Potom nasledovali referáty o modalite v jednotlivých slovanských jazykoch: v bulharčine (Sv. Ivančev, L. D. Andrejčin), v lužickej srbčine (H. Schuster — Šewe), v poľštine (R. Grzegorzczkova), v češtine (E. Benešová, J. Kořenský); ďalej referáty, ktoré porovnávali modalitu dvoch jazykov: I. Lěkov v bulharčine a ruštine, F. Michalk v lužickej srbčine a nemčine, Z. Masařík a D. Koenitz v češtine a nemčine, M. Zatovkaňuk v niekoľkých jazykoch, medzi nimi aj v slovenčine. Teoreticky závažnejšia bola druhá časť referátov v tomto okruhu: referát K. Horálka, ktorý sproblematizoval pojmy podávateľa, prijímateľa i obsahu výpovede, referát Z. Topoliňskej novo interpretujúci modalitu slovanskej vokatívnej frázy, J. Mistríka o modálnej zložke konektorových slov, V. Barnetovej o modalite vedľajšej vety, J. Oravea o vplyve modalít hlavnej vety na charakter podradovacej vety, O. Uliěňěho o vplyve modalít na používanie nominatívu — inštrumentálu v mennom prísudku ruských a českých viet, J. Bartoška o klasifikácii modálnych vsuviek a i.

Diskusia sa zaoberala vymedzením a klasifikáciou modálnych slovies a modálnych výrazov vôbec (napr. prevaha slovesných modálnych výrazov v západných a južných slovanských jazykoch na rozdiel od východných slovanských jazykov), modalitou nepriamej reči, vedľajších viet (účelových, podmienkových), úvodnými (performatívnymi) slovesami a ich úlohou pri generovaní rozkazovacích viet a i.

V treťom okruhu bola na programe historická, historickoporovnávacia a dialektologická problematika modálnej výstavby vety, súvetia a výpovede.

Základné referáty tu povedal M. Jelínek (*Podíel modálnych prostriedkov na štylistickej charakteristike textu*) a J. Chloupek (*Využitie modalít v živom komunikatívnom akte*). Historickej problematike modalít sa týkali referáty K. Pisarkovej (z Krakova) o vývine formy aj funkcií opytovacích častíc v poľštine a M. Widnäsovej (z Helsínk) o modálnych funkciách aoristu a imperfekta v starej ruštine. Modalitu v nárečiach nastolili referáty J. Balhara (intonácia ako prejav modalít v lašských nárečiach) a T. Kostovej-Popovej — M. Lilova — Ch. N. Simeonovej (modálne syntaktické súvislosti bulharských dialektov).

Diskusia ku všetkým trom okruhom často išla do šírky, preto odznelo dosť príspevkov, ktoré ju upriamovali na základné otázky modalít. Takéto príspevky predniesli členovia Komisie pre výskum gramatickej stavby slovanských jazykov (najmä N. J. Švedová, M. Ivičová, R. Růžička), autori základných referátov aj iní diskutujúci (F. Kopečný, V. Skalička, K. Horálek, F. Daneš, K. Hausenblas a i.).

J. Oravec

Benveniste, E.: Le vocabulaire des institutions indo-européennes. Ш. Ондруш . . .	79
Marcus, S.: Poetičá matematicá. Я. Горецки . . .	81
Worth, D. S. — Kozak, A. S. — Johnson, D. B.: Russian Derivational Dictionary. Я. Босак . . .	82
Вопросы фразеологии. 3. Й. Млачек . . .	85
Kačala, J.: Doplnok v slovenčine. Я. Горецки . . .	90
Manual of Lexicography. М. Иванова-Шалингова . . .	91
Achmanova, O. — Mikaelanova, G.: The Theory of Syntax in Modern Linguistics. Э. Ружичкова . . .	96
A Magyar Nyelvjárások Atlasza. Ф. Шима . . .	98
Coseriu, E.: Einführung in die transformationelle Grammatik. В. Крупа . . .	100
Dvonč, L.: Bibliografia slovenskej jazykovedy za roky 1961—1965. М. Марсинова . . .	101
Симпозиум по модальной строении высказывания в славянских языках. Я. Ора- век . . .	103

CONTENTS

Vladimir A. Artemov: Intonation, Intonational Variant, Intonational Invariant, and Intonem . . .	3
Klára Buzássyová: On the Contrastive Investigation of Definiteness (Hungarian- -Slovak) . . .	13
Tibor Zsilka: Statistical Analysis of the Morphological Structure of Poetry . . .	26
Adriana Ferenčíková: Temporal Conjunction <i>čim</i> and Its Prefixal Variants in Slovak . . .	36
Ján Doruľa: On the Evolution of Words <i>hospoda</i> and <i>hostinec</i> in Slovak . . .	45

Review articles

Juraj Furdík: Investigation of Word-Formation in the Contemporary French Linguistics . . .	57
Jan Průcha: On Some Interrelations between Psycholinguistics and Sociolin- guistics . . .	66

Reports and reviews

Docent Ján Oravec Fifty Years Old. By J. Horecký . . .	103
Šaumian, S. K.: Filozofskije voprosy teoretičeskoj lingvistiki. By J. Horecký . . .	104
Benveniste, E.: Le vocabulaire des institutions indo-européennes. By Š. Ondruš . . .	105
Marcus, S.: Poetičá matematicá. By J. Horecký . . .	106
Worth, D. S. — Kozak, A. S. — Johnson, D. B.: Russian Derivational Dictionary. By J. Bosák . . .	108
Voprosy frazeologii. 3. By J. Mlacek . . .	109
Kačala, J.: Doplnok v slovenčine. By J. Horecký . . .	112
Manual of Lexicography. By M. Ivanová-Šalingová . . .	114
Achmanova, O. — Mikaelanova, G.: The Theory of Syntax in Modern Linguistics. By E. Ružičková . . .	116
A Magyar Nyelvjárások Atlasza. By F. Sima . . .	117
Coseriu, E.: Einführung in die transformationelle Grammatik. By V. Krupa . . .	118
Dvonč, L.: Bibliografia slovenskej jazykovedy za roky 1961—1965. By M. Mar- sinová . . .	120
The Symposium on Modal Structure of Utterance in the Slavonic Languages. By J. Oravec . . .	122

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

Jazykovedného ústavu Ludovíta Štúra Slovenskej akadémie vied

Ročník XXIII, 1972, 1

Vychádza dvakrát do roka

Vydáva Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied

Hlavný redaktor prof. PhDr. Ján Horecký, DrSc.

Výkonný redaktor Ján Bosák

Redakčná rada:

J. Bosák, prof. PhDr. J. Horecký, DrSc., PhDr. I. Kotulič, CSc., PhDr. Á. Král, CSc.,
PhDr. V. Krupa, CSc., doc. PhDr. F. Miko, CSc., prof. PhDr. E. Pauliny, DrSc., PhDr.,
Š. Peciar, CSc., PhDr. E. Sekaninová, CSc., prof. PhDr. V. Schwanzler, CSc., prof. PhDr.
J. Štöle, DrSc.

Adresa redakcie: Bratislava, Nálepkova 26

Technická redaktorka J. Macherová

Povolený výmerom Pov. kultúry č. 959-58.

Rozširuje Poštová novinová služba. Objednávky a predplatné prijíma PNS — Ústredná expedícia tlače, administrácia odbornej tlače, Bratislava, Gottwaldovo nám. 48. Možno objednať aj na každom poštovom úrade alebo u doručovateľa. Objednávky do zahraničia vybavuje PNS — Ústredná expedícia tlače, Bratislava, Gottwaldovo námestie 48/VII.

Ročné predplatné Kčs 30. —, jednotlivé číslo Kčs 15. —

Tlač: Knihotlačiarň SVORNOSŤ, n. p., Bratislava

© by Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1972